

MAGYAR SZEMLE

BIBÓ ISTVÁNROL: KODOLÁNYI GYULA, BERNARD CRICK, MIKLÓSSY
ENDRE – ANKERL GÉZA: AZ EMBERI JOGOK VISZONYLAGOSSÁGA
– KUBINSZKY MIHÁLY MAKOVECZ IMRÉRŐL – MONOSTORI IMRE NÉ-
METH LÁSZLÓRÓL – NÉMETH LÁSZLÓ: VÉGSŐ KÉRÉS – VASY GÉZA: BE-
SZÉLGETÉSEK CSOÓRI SÁNDORRAL – GALÁNTAI CSABA MÁRKUS
LÁSZLÓRÓL – FÁY ZOLTÁN: ÚJ BALOLDAL – RÉGI EGYHÁZPOLI-
TIKA – BOD PÉTER ÁKOS: HA TÖRTÉNELMILEG MÁSKÉNT ALAKUL

2011. október 13-án a Corvinus Egyetemen került sor a Magyar Szemle Könyvek új kötetének, Bod Péter Ákos *Az elpolitizált gazdaság* című művének bemutatójára. A könyvről Facsinay Kinga, Lánczi András és Kodolányi Gyula beszélgetett. A nagy szakmai visszhangot kiváltó mű kedvezménytel megvásárolható a szerkesztőségben.

*

Minden kedves Előfizetőnknek, Olvasónknak áldott karácsonyt és boldog új esztendőt kívánunk!

*

2012-ben lapunk ára számonként 780 Ft lesz. Kérjük új Előfizetőinket, hogy nevüket jól olvashatóan írják rá a postai csekkre, mert azonosítás nélkül a lap nem juthat el rendeltetési helyére! Egyúttal kérjük azt a kedves Olvasónkat, aki 2011. november 2-án fizetett elő folyóiratunkra (irányítószáma 1114), hogy nevét és címét juttassa el hozzánk. – *A Szerkesztőség.*

2011 januárjától jelenik meg a *Hungarian Review*, a *Magyar Szemle* angol nyelvű „testvérlapja”. A két folyóirat együttműködését nemcsak a főszerkesztő, Kodolányi Gyula személye, hanem a szerzők és cikkek kölcsönös jelenléte is biztosítja.

*

A *Hungarian Review* megvásárolható a *Magyar Szemle* szerkesztőségében is. Kedvezményes ára 800 Ft.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN
<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyiigyula@magjarszemle.hu
Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.
Richter Gedeon Rt.
Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány
Batthyány Lajos Alapítvány
Nemzeti Erőforrás Minisztérium
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*
Czakó Gábor, Horkay-Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc,
Mellár Tamás Szabados György

Olvasószerkesztő: *Sebestyén Ilona* Rovatvezető: *Gróh Gáspár*
Képszerkesztő: *Csejdy Virág* Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

ÚJ FOLYAM XX.	11–12. SZÁM	2011. DECEMBER
<i>Gróh Gáspár</i>	<i>Az öreg tölgy látogatása</i>	3
<i>Oplátka András</i>	<i>„Egyet suhintott maga elé” – s ez németül? Gondolatok a „Megszámláltattál” fordítása közben</i>	6
<i>Kodolányi Gyula</i>	<i>Egy titkos élet mélyáramai. Bibó István és Bernard Crick</i>	18
<i>Bernard Crick</i>	<i>Bevezetés Bibó Istvánhoz (Geiger Ildikó fordítása)</i>	38
<i>Miklóssy Endre</i>	<i>Az értelem egy irracionális világban. Bibó Istvánról</i>	51
<i>Ankerl Géza</i>	<i>Az emberi jogok viszonylagossága. 1. rész</i>	60

FESTÉSZET ÉS NEMZETI KARAKTER SZIMPÓZIUM

<i>Sipos Endre</i>	<i>Művészet és világnézet</i>	88
<i>Vécsi Nagy Zoltán</i>	<i>A romániai magyar képzőművészet identitáskeresése 1965 és 1975 között</i>	104
<i>Bence Lajos</i>	<i>Van-e a magyar festészetnek nemzeti karaktere?</i>	110

Haas György	Egy elfelejtett demokrata. Demeter Béla	113
Galántai Csaba	Emlékezés egy reneszánsz művészre	130
Monostori Imre	Németh László, a Janus-arcú regény- író. Olasz Sándor: A nyugati igény	143
Németh László	Végső kérdés	156
Németh Judit	Kiegészítő megjegyzések	158

KÖRKÉP

Vasy Géza	Mit oltalmaztunk, nincs jelen. Beszélgetések Csoóri Sándorral	160
Fáy Zoltán	Új baloldal – régi egyházpolitika	167
Várnagy Ildikó	Fohász erőért	172
Gróh Gáspár	In memoriam Gáspár G. János	175
Bod Péter Ákos	Ha történelmileg másként alakul...	182
Kubinszky Mihály	Makovecz Imre (1935–2011)	192
Papp László	Nagy Károly (1934–2011)	196
SUMMARIES		203
E SZÁMUNK SZERZŐI		207

Ebben a számunkban a festészet nemzeti karakteréről szóló szimpózium előadásaihoz válogattunk festményeket. A borítón Bráda Tibor: *Magyarok nagyasszonya* (a washingtoni magyar kápolnába tervezett mozaik kartonja), 2008.

otpbank

AZ ÖREG TÖLGY LÁTOGATÁSA

Az együgyű gyermekdal szerint „Erdő mellett nem jó lakni / Mert sok fát kell hasogatni”. A magam részéről szeretek az erdő mellett lakni, elsősorban azért, mert sok fát *lehet* hasogatni. És ez, a telek kék esteledése idején, már a kályhában pattogó tűzre gondolva, a boldogsággal határos. Erdő mellett azért nem jó lakni, amiért érdemes. Gyönyörködve és szorongva nézem évek óta a házunk fölé nyúló hatalmas tölgyeket, jó érzéssel hallgatom a csigát, gilisztát kereső vaddisznók motozását – csak amiatt aggódom, hogy távollétemben kitérjék a jácintokat, ciklámeneket, örömmel hallgatom az esővizes dézsához inni járó őzbak riasztását, amint felháborodik, hogy mit keresek én odahaza.

Mondhatja persze bárki, hogy az erdő a vadaké, miért kellett nekem odamenni. Meglehet, de a valaha szőlők, most nyaralók kertjei közé szorult erdőben emberemlékezet óta (egy-egy óvatos őzet leszámítva) alig éltek nagyvadak, rókák, nyestek és más kisragadozók igen. Időnként erre kószált egy-egy fácán vagy mezei nyúl, sőt, apám egyszer még szalonkát is látott az erdő felé nyúló kertkapuban. Így meghitt egyetértésben éltünk a környék állatvilágával, ide érve az ismeretlen útjaikon a szekrénytetejére költöző peléket és a padláson telelő nyestet is. Az utóbbi évek vaddisznódömpingjének nem volt előzménye – tán még a török időkben sem.

Mégsem velük van baj, hanem a a fákkal, a száz évet tán már gyerekkoromban elhagyott tölgyekkel, amelyek, sőt akik, gyönyörűek, mint minden öreg fa. Fél száz éve gyönyörködöm bennük, szeretem őket. De most már félek is tőlük. Nem őket akartam hasogatni. Éppen szeptember 11. fátumos napján drámai hirtelenséggel egyikük megun-

ta, hogy vagy másfél száz év után tovább nézegesse a tájat. Néhány különös roppanás-pattanás után rászakadt a kertre, éppen oda, ahol a nyáron heteken át egy ékkel hasítottam a múlt évben fölhalmozott rönköket. Gyufaszálként roppantotta össze a nála kisebb fákat (nagyobb nem volt). Ízzé-porrá zúzta a kert sarkában álló kis építményt, ahonnan meg lehetett lesni a kökény- vagy vadrózsabokrokban fészkelő rozsdafarkúkat, az erdőből, tán éppen a nagy tölgy egyik odvából a kert közepén álló diófák felé igyekvő mókusokat.

Az öreg tölgy pusztulásában is fenséges volt. Néhány emberderék vastagságú, kisebb ágát ugyan már régebben letörték a viharok – de ettől is csak szebb lett. Meglehet, így nem volt igazán magas, de annál látványosabban tartották az eget a megmaradt, hatalmas ágak. És még így is vagy húszméternyire értek legmesszebbre nyúló gallyai, s több mint tíz méter szélességben terültek el. Maga volt az őserő, gyönyörű makkokat érlelt, idén különösen sokat, kékcinkék, gezek, egyszer még egy sárgarigópár is fészkel rajta. Önálló birodalom volt – és aztán jött az a békés szeptemberi nap. A nyár viharai, soha nem látott szellőkésekkel sem tetek kárt a fában, de a vasárnap délután teljes szélcsendjében valami történt, amiről pontos tudomásunk sohasem lehet. Különös zajok hívtak ki a házból: a nagy fa felől jöttek. Aztán már láttam a felső ágak leveleinek furcsa rezgését, azokat a nehezen érzékeltethető finom és félelmetes, aprócska mozdulásokat, amelyek minden fa kidőlte előtt félreérthetetlenül jelzik a pillanatokon belül elkövetkező, lassan induló, majd súlyos robajjal bekövetkező zuhanást. E mozgás dinamikáját csak az induló rakétákéhoz tudom hasonlítani: a hajtómű indításakor először csak megrezdül a hatalmas, korábban mozdíthatatlannak látszó tömeg, aztán alig érzékelhetően emelkedni kezd, majd lassú méltósággal, már határozottan elszakad a Földtől – hogy rövidesen félelmetes tempóban tűnjön el az égi homályban. Ilyen fázisok folynak egymásba egy fa kidőlésekor is – függetlenül a mozgás

irányától. Ez a dráma zajlott le a szemem előtt, és ahogyan a hatalmas tömeg a földre csapódott, az ágak összeroppan-
tak, a zuhanás útjába esett kisebb fák és egyebek mintha
sohasem álltak volna helyükön. És a nagy reccsenés és a
lezúduló ágak suhogása után hirtelen még nagyobb csönd
támad – és nagy űr, ahogyan hirtelen kitárul a korábban a
korona takarta égbolt.

Az öreg tölgy rémületes és méltóságos pusztulásával
rontó szellemeket idézve kis híján tragédiát okozott. Szeren-
csénk volt, némi materiális károknál több baj nem történt, a
házikó helyett másikat építünk majd, a letört ágak, a töves-
től kitört fiatal tölgy helyén majd nőnek más ágak, más fák.

Lenyűgöző és szívbe markoló látvány volt az öreg
tölgy leszakadása, fájdalmas az erdő szélén a helyén támadt
a hiány, ez a gigantikus sebhely is. És, bár tudjuk, hogy
hamarosan valamilyen új egyensúly áll a régi rend helyé-
be, nem lesz egyszerű a nyomok eltakarítása, a tönkretett
kertrész helyreállítása is. És túl ezen: nekem a most kitáruló
égdarab akár a reggeli napsütéssel, akár az éjszaka eddig
nem látott csillagmezejével ennek a fának az emlékét idézi
majd. Szomorúság is lesz az újonnan nyíló távlatokban, s az
a kicsinyke szúró fájdalom, amiről amúgy is tudunk: hogy
meghalni lehet ugyan méltósággal – de azért a halál mégis-
csak súlyos méltatlanság.

GRÓH GÁSPÁR

„EGYET SUHINTOTT MAGA ELÉ” – S EZ NÉMETÜL?

Gondolatok a „Megszámláltattál” fordítása közben

Kezdjük ott, ahol a történet számomra kezdődött. Megér néhány sort ezt is elmondani. Nem magam, hanem Bánffy Miklós miatt. Pontosabban: irodalmi művének utóélete miatt, mint apró további bizonyíték, mily bölcs és igaz a késői római korból ránk maradt mondás, miszerint a könyveknek megvan a maguk sorsa. A szerző sorsát ismerjük: az 1950-ben Budapesten az erdélyi hazájától, tulajdonától, műkinccseitől és hírnevétől megfosztott, szegénységben elhunyt Bánffy vége tragikus volt. Művét a rendszer, ezt is tudjuk, évtizedekig kitiltotta a köztudatból. Történelmi nevet viselő grófnak, mintha a származás a művészetben minőségi kritérium lenne, eleve nem lehetett keresnivalója a „szocialista kultúrában”.

Megéljük-e, hogy a sokáig elfelejtett Bánffy éppoly kései elégtételben részesül, mint az emigránséletében mellőzött és halála után a világsiker szintjére emelkedett Márai Sándor? A kérdésre válaszolni talán még korai lenne, de egyes jelek hasonlót sejtetnek. A külföld Bánffyról a 20. században nem vett tudomást; az eddig rövid 21. században viszont főműve, az *Erdélyi történet* megjelent angol, francia és spanyol nyelven, s a könyvet mindhárom esetben igen lelkes sajtókritikák üdvözölték; a recenzensek Stendhal, Proust, gyakran Tolsztoj és még gyakrabban Lampedusa nevét emlegették, hogy a trilógia helyét és szerzőjének szellemi rokonságát megjelöljék. Előkelőbb társaságot Bánffy magának nemigen kívánhatott volna. És a könyvnek olvasói is vannak. A tény, hogy a regény kötetének mindmáig újabb és újabb zsebkönyvkiadásai jönnek ki a nyomdákából, magáért beszél.

S úgy tűnik, a könyv különös (és magyar szempontból persze örömteli) históriája folytatódik. Személyes élményemre rátérve: 2010 október végén, mikor is egyik este, már elég későn a budapesti német nyelvű Andrassy Egyetemen szobámban hallgatói munkákat javíttattam, izgatottan hívott fel régi ismerősöm, Herbert Ohrlinger, a bécsi Paul Zsolnay könyvkiadó vezetője. Mint kiderült, e szokatlan időben előbb már otthon is keresett; feleségem adta meg a számomat, az ügy Ohrlingernek ugyanis roppant sürgős volt: ismerem-e Bánffy Miklós *Erdélyi történetét*? Igen, ismerem.

*

Bevallom, Bánffy Miklós neve sokáig nekem sem jelentett semmit. Ám mikor a regény első kötete, a *Megszámláltattál* a felpuhuló kádári diktatúrában 1982-ben Pesten hosszú idő után újra megjelent, a könyvet megvettem. Nemigen érdekelt Illés Endre kényszeredetten mentegetődző előszava, mely a mű egyes értékeit ugyan elismerte, de szerzőjét mint művészt, az – úgymond – arisztokrata dilettánst, előszere-ttel marasztalta el. Jómagam olyan emberként, aki Erdélyt jó néhányszor megjárta, a könyvet elsősorban történelmi érdeklődéssel olvastam, és ámulva vettem a Bánffy által festett hatalmas társadalmi képet tudomásul. Szinte hihetetlennek, bár a szerző bemutatásában tökéletesen meggyőzőnek tűntek azok a viszonyok, melyeket a 20. század első évtizedének Erdélyéről tárt elénk.

Akkor, a nyolcvanas évek elején súlyos leckeként hatott, hogyan változhat meg egy nagy történelmi múlttal rendelkező országrész arca csupán hatvan szerencsétlen esztendő leforgása alatt. Időközben már kereken száz év van köztünk, s a kor között, melyben a regény játszódik. Sok idő, kevés idő? Még ma is mindössze három nemzedék választ el minket attól az Erdélytől, amely Bánffy könyvének lapjain él.

A *Megszámláltattál* megerősített egy meggyőződésben. Mindig úgy gondoltam, hogy a történésznek avagy a törté-

nelem iránt érdeklődő egyszerű halandónak szépirodalmi műveket is tudomásul kell vennie. Más szavakkal szólva: a történettudomány művelői eseményeket és személyeket, okokat és összefüggéseket vizsgálják és ábrázolnak, de eszköztáruk – s ez nem személyek hibája, hanem tudományuk velejárója – hiányos; a jó történésztől elvárjuk, hogy egy-egy kor szellemiségét hitelesen írja le, ám annak hangulatát legtöbbször még ő sem képes érzékeltetni. A szépiró viszont ezt a maga eszközeivel megteheti – ideális esetben olyan társadalmi-politikai ismeretek birtokában és olyan művészi képességgel, mint az általa leírt közeget részleteiben is oly pontosan és oly közelről ismerő Bánffy Miklós.

Mikor az *Erdélyi történet* első kötetét olvastam, még nem ismertem Szerb Antal igen kedvező ítéletét a könyvről: „bámulatosan biztos kompozíció és elsőrangú olvasmány”. De magamnak is hasonló érzéseim voltak, talán egy picit veigyítve az úgynevezett modern, némileg persze (ismerjük el) sznob kultúremler kissé rossz lelkiismeretével: hogy ime, ejnye, egy hagyományos, a nyaktörő stilisztikai mutatványokat kerülő elbeszélő mennyire rabul tud ejteni. Akárhogy is, a regény élmény volt, a történelmi tanúságokon túl is lebilincselő olvasmány. Ijesztően a több száz oldal egy pillanatig sem hatott. Ellenkezőleg: mivel az akkori magyar könyvkiadás a folytatással nem szolgált, budapesti antikváriumokban vadászni kezdtem a további kötetekre, míg végül megszereztem a viharvert és nyilván már újkorukban is szegényesen kiállított, nemigen tiszta nyomású könyveket – késői, sötét, háborús évben készült kiadások voltak.

*

Egyszóval, a bécsi Zsolnay kiadó főnökének jó lelkiismerettel felelhettem, igen, ismerem a trilógiát. És mit tartok róla, így hangzott a következő kérdés. Mondjam el röviden. Hát, szabadkoztam, egy másfél ezer oldalas regényről röviden beszámolni, ez nem a legkönnyebb feladatok egyike. De

mégis. Nos, a mű hatalmas társadalmi freskó az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó tíz, békében eltöltött esztendejéről, a középpontban Erdéllyel, de több más színhellyel is. Bánffy két szerelmi történetre fűzi fel a krónikát. Ezek, köztük főleg a főhős boldogtalan sorsa, inkább a könyv gyengébb részei. Grandiózus viszont a társadalmi viszonyok, a Bánffy által ismert felső, arisztokratikus réteg életmódjának és gondolkodásának ábrázolása, és rendkívül hűen jeleníti meg az első világháborút megelőző évek politikai problémáit és atmoszféráját. A megjegyzés, hogy Bánffy a regényben Ferenc Ferdinánd trónörökös terveivel részletesen foglalkozik s az, hogy a Belvedere palotában létrehozott politikai műhely és annak Magyarországhoz való viszonya a könyv egyik fontos eleme, a bécsi kiadót különösen érdekelte.

De végül is, kérdeztem, minek köszönhetem e késői telefonbeszélgetést? Ekkor a Zsolnay főnöke kirukkolt a valódi mondanivalójával, és mi pedig e helyen visszatérünk a kiindulóponthoz: mily különösen alakul az *Erdélyi történet* sorsa, s ezzel együtt szerzőjének hírneve. A 2010 októberében tartott frankfurti könyvvásár után egy holland s előbb már egy olasz kiadó is megvette a Bánffy-regény fordítási jogát. Az angol, a francia és a spanyol kiadás sikere ebben minden bizonnyal szerepet játszott. A Paul Zsolnay bécsi főnöke, miután meglepetten állapította meg, hogy a trilógiának német nyelvű fordítása mindeddig nem létezik, a saját háza számára ennek jogát kívánta megszerezni. Aztán arra kért: szerkesszek számára lektori jelentést, erre szüksége van, hogy a kiadó tulajdonosa felé döntését indokolhassa. Írjak röviden, de nagyon, nagyon gyorsan, neki a legrövidebb időn belül döntenie kell, nehogy német nyelvterületen más kiadó előbb lépjen és elragadja előle a lehetőséget.

Ki tagadná: szomorú ironia rejlik a tényben, hogy hatvan esztendővel Bánffy halála után a hosszú ideig közömbös nyugat-európai kiadók e szerzőnek a harmincas években írt könyveiért most egyszerre csak vetekszenek. S

hadd tegyem hozzá, Bánffy példája azt is mutatja, mennyire helytelen a gyakran hangoztatott vélemény, miszerint az idő a nagy döntőbíró, aki egy-egy művész helyéről és értékéről a végső ítéletet meghozza. Az idők s velük tudvalóvóleg mi is változunk, de úgyszintén változnak a körülmények, a fel-fogások s velük az ítéletek.

*

A Paul Zsolnay Verlag mindenesetre megvásárolta az *Erdélyi történet* német nyelvű jogait, s így lettem én a kiadónál a regény lektora, majd némi rábeszélés után fordítója. A bécsi programja a következőképpen fest: 2012 tavaszán jelenik meg a *Megszámláltattál*, azaz az első kötet, egy évvel később a második (*És híjával találtattál*), míg a harmadik kötetet (*Darabokra szaggattatol*) 2014-re tervezik. Ez utóbbi érdekessége lenne, hogy Bánffy benne tartalmilag – a trilógia az első világháború kitörésével végződik – pontosan a száz esztendővel ezelőtti eseményekkel foglalkozik.

Mikor e sorokat papírra vetem, éppen befejeztem a *Megszámláltattál* fordítását. Hátravan még egy utószó, s ez némi fejtörést okoz. A bécsi kiadó ugyanis a három kötethez három különböző utószót akar, s így eleve el kell dönteni, melyikben mi legyen. Még kissé bizonytalanul úgy vélem, az elsőben Bánffy életét és csodálatosan sokoldalú munkáját állítom a középpontba, a másodikban a kor történetét, s véghangként a harmadik kötethez, mely már címében is az 1920-ban szétszaggatott országra utal, a magyar társadalmat mindmáig traumatizáló békefeltételeket és azok következményeit. A kiadóval egyetértve, mindehhez még a kötetek végén rövid történeti magyarázatok járulnak majd, hiszen osztrák és pláne német vagy svájci olvasótól nem várhatjuk el, hogy példának okáért tudja, ki volt s mit képviselt Tisza István, és miről szólt a század elején a budapesti parlamentben a végül politikai válságba torkolló haderővita.

Mindezt persze tanácsos lesz lehetőleg rövidre szabni, hisz Bánffy szövege a trilógia első kötetében jó 700 oldalt foglal el; veszélyes vállalkozás lenne a vaskos könyvet még számos további lappal terhelni meg. Mint ahogy jómagam már most is, így is némi szorongó csodálattal szemlélem a Zsolnay kiadó merészségét. „Gondolod, hogy a német nyelvű közönség ilyen terjedelmes, erdélyi témáról szóló regényt elolvas?” – kérdik tőlem magyar ismerőseim gyakran, ha hallják, hogy Bánffy trilógiáját fordítom. Őszinte válaszom az, hogy nem tudom. S az, hogy kételyeim vannak – egyrészt. De hogy másrészt hivatkozhatunk az angol, a francia és a spanyol kiadás sikerére. És arra, hogy ha egy holland kiadónak van bátorsága kihozni a regényt a maga 16 milliós országában, nos akkor hogy ne tenné meg ugyanezt a Zsolnay Bécsben, a több mint 90 milliós német nyelvterület számára?

Lehetséges, hogy az emberek internet és televízió s a szórakoztatóipar számtalan más sekélyes terméke ellenére továbbra is olvasnak, s hogy a már oly sokszor eltemetett könyv, ahogy Pesten mondják, köszöni szépen, még mindig él? Mindenesetre az osztrák kiadó főnöke most, miután Bánffy első kötetének német nyelvű kéziratát végigolvasta, szuperlatívuszokban egy „újra felfedezett mestermű”-ről beszél. És jövő tavaszra meglehetősen zajos reklámkampányt tervez. Ehhez nekem mint fordítónak persze már nincs közöm, mint ahogy a könyv német címéhez sem, merthogy ez, ugyebár, már az eladási stratégia része. Pedig a kiadó határozatát fanyalogva vettem tudomásul. A tömör öszövecségi intés – *Megszámláltattál* – túl komornak s a fantáziát nem eléggé megmozgatónak találtatott. Ám mivel a Dániel könyvéből származó mottó az, ami Bánffy regényének az értelmezését megadja, ezt teljesen elhagyni vagy megmásítani nem lehet. Az első kötet német címe tehát – úgy tűnik – *Die Schrift in Flammen* lesz, azaz *Az írás lángokban*.

Egyetemi tanulmányaim alatt irodalomtörténész-profeszszoraink fáradhatatlanul intettek minket: olvassunk lassan, gondosan, pontosan. Elméletben tehát nincs hiány. Ám most, fordítás közben számomra újfent az derült ki, hogy – én? az ember? normális körülmények között mily felületesen olvas. Mert persze két alapjában másféle tevékenység, ha egy regényt érdekel, esetleg pláne szenvedélyes olvasóként felfalunk, vagy ha fordítóként az a feladat hárul ránk, hogy a szöveg minden egyes szavának pontos jelentését, minden egyes mondatának felépítését megértsük, ritmusát érezzük. E nap mint nap folyó és hónapokig tartó türelemjáték során aztán a nagyregény felépítése, a fejezeteket átfogó és összetartó széles ívek, a vissza-visszatérő motívumok helye és jelentősége, mindez előttem új és más fényben jelent meg, mint annak idején, mikor a könyv lapjait szórakozni, esetleg művelődni és tanulni kívánó olvasóként forgattam.

Jelen munka itt nem vállalkozhat a regény részletes elemzésére és interpretációjára. Csupán egy-két példával kívánnám fenti állításomat igazolni. A *Megszámláltattál* első fejezete – erre nem fordítóként, hanem jó olvasóként már Nemeskürty István is rámutatott – mesterien megkomponált bevezetés. Bevezetés egy, legtöbbször számunkra különös, egyedi közegbe, az erdélyi társadalom felső rétegébe, s ugyanakkor egy személy, a főhős életébe, szemléletébe, gondolatvilágába. A regény erdélyi szereplőit, kiket Bánffy az első harminc oldalon bemutat, egy kocsiján, Abády Bálint szemével ismerjük meg; az ő sorsa képezi a regény vörös fonalát. De ez a bemutatkozás nemcsak a jelennek szól. Bálintot a régi ismerősök, akikkel útközben találkozik, gondolataiban a múltba vezetik vissza, gyermekkorába.

Itt tűnik fel a nagyapa figurája, aki a regény kezdetének idején már nem él, de fontos viszonyulási pont marad: a művelt, mind a humán tudományok és a művészet iránt érdeklődő, mind a természettudományokban jártas öregúr, aki a maga toleráns bölcsességében a vidék tiszteletbeli bé-

kebírójává válik. Magyarok és románok egyformán keresik fel és kéri ki véleményét, s ő mindenkivel – a maga nyelvén – szót ért, mindenki számára van tanácsa. A szelíd és mindenki által tisztelt öregember alakja aztán a *Megszámláltattál* utolsó részében fontos szerepet kap, mikor is a havasokon lakó román parasztok az uzsorások elleni küzdelmükben Abády Bálint segítségét kéri, s egyikük, ki maga is idős, a vonakodó fiatalembert visszaemlékezésével győzi meg: ő még ismerte Bálint nagyapját, aki minden bizonnyal pártjukat fogta volna.

Kitűnő, nagyon tudatos és nagyon okos írói munkáról tanúskodó kompozíció, ahogy Bánffy Miklós olvasóinak a legelső fejezetekben egy-egy szinte észrevétlen vonallal utal jellemekre, ahogy sorsokat vázol fel, melyek aztán a drámai-an tömör utolsó, hatodik részben teljesednek be. Bálint elődeinek, apjának és nagyapjának a könyvön végigvonuló emléke ugyanakkor Abády Bálint (s vele Bánffy Miklós) hitvallását idézi, meggyőződésüket a nemesség társadalmi szerepéről. Csak a szolgálat, az ország, a közjó, a föld népének szolgálata és védelme igazolhatja a privilegizált szociális helyzetet. Szolgálni kell mindaddig, míg a tömegekben ki nem fejlődik a közösségi tudat: „Vezetni, segíteni, istápolni kell azokat, kik anyagiakban és műveltségben annyira alattad állnak.”

De teszik-e ezt a regény szereplői, akiket Bánffy – semmi kétség – mind ismert, s akiket (egyesekeket talán több személyből is összegyúrva) az életből mintázott meg? Nem teszik. Legtöbbjüktől az elkötelezettségnek e formája nagyon is távol áll. Szinte nincs olyan kritikus vagy irodalomtörténész, aki a trilógiával foglalkozva ne jegyezné meg, mily keserű ítéletet mond Bánffy kortársairól s tulajdon arisztokrata, a politikai életben mérvadó osztályáról. Ám ha valaki, mint e sorok szerzője, a regény szövegét fordítóként szükségszerűen szóról szóra követi, meglepve fogja tapasztalni, hogy Bánffy maga senkit nem marasztal el, hogy íróként nem tesz mást, mint csupán ábrázol. Lefesti, hogy a társadalom fel-

ső rétege mivel foglalkozik: vég nélkül bálokon táncol, „cigányozik”, azaz cigányzene mellett iszik, dalol és mulatja idejét, kártyázik, lóversenyre jár, párbajozik, vadászik, kicsit gazdálkodik is, és persze politizál, provinciális gyűléseken vagy a pesti parlamentben – szinte mindegy: tarka nacionalista jelszavakkal, az összeurópai helyzetet fölényesen elhanyagolva, vakon tulajdon vesztébe rohanva.

Ám Bánffy mindezt nem kommentálja. Néhány mondat erejéig csupán a harmadik kötet végén tör ki belőle a keserűség ennyi felelőtlenség láttán. Máshol azonban nem ítél és főleg nem moralizál. Kortársait ugyan gyakran félreérthetetlen ironiával rajzolja meg, de saját olvasóit felnőttként kezeli: alkossanak maguk véleményyt. Arra, hogy a könyv szerzője hol áll, csak a *mene-tekél* mottó és a három regény-cím utal. Bánffy memoártörredékeiből tudjuk: az *Erdélyi történet* megírására a harmincas években az a meggyőződés is sarkallta, hogy a magyar felső réteg jórészt még a két háború közötti időkben sem hallotta meg, hányat ütött az óra. És mégis, minden kritika ellenére félreérthetetlen, hogy Bánffy az általa leírt társadalmi közegben otthon van. Arisztokrata társairól a maga nemében hasonlót mond, mint Mikszáth Kálmán a dzsentriőről: mily sok érdekes és értékes ember, mily sok tehetség, mely elvész anélkül, hogy gazdájának és az országnak javára válna.

*

Nehéz-e Bánffy Miklóst fordítani, kérdezik tőlem időnként. A válasz nem egyértelmű. A regényben nemritka párbeszéddek általában a könnyebb részekhez tartoznak. Jóval nehezebb feladat viszont személyek és épületek, erdélyi kastélyok és budapesti főúri lakások s azok berendezésének aprólékos bemutatását idegen nyelven visszaadni. Példának okáért, Bánffy egy-egy muzeális asztali készletet nagyon hosszan és nagy műértő szakértelemmel képes leírni. Am a legnehezebbé a fordító munkája akkor válik, amikor

a *Megszámláltattál* szerzője erdélyi tájak ábrázolásába kezd bele. Ekkor érződik, hogy az elbeszélőn kívül a festőművész Bánffy is ott ül az íróasztalnál és diktálja a szöveget (mert Bánffy Székely Bertalan tanítványa volt), és süt a szavakból elragadtatása, az erdélyi hegyek, a kis falvak, a folyók és az erdők szeretete. Bámulatosak botanikai ismeretei. Az ötödik rész első fejezetében az Aranyos árterületét ecsetelve, fák, bokrok és vadnövények tucatjait nevezi meg – ez minden fordító részére nagyon kemény dió. Ugyanez áll, ha a havasokról beszél, és egy-egy teljes oldalon ír le egy téli éjszakai tábornützet vagy egy félig jéggé fagyott vízesést.

Nemigen ismerek olvasót, akit Bánffy tájleírásai ne ejtettek volna rabul. Miért? Hiszen efféle részletek, főleg ha hosszúra nyúlnak, általában nem a közönség kedvencei. A választ részben az a lelkesedés adja meg, mely Bánffy tollát, mint már említettem, érezhetően vezeti. Hadd tegyem hozzá: éppily érezhető kimondatlan fájdalma amiatt, hogy ezek a tájak, az ő oly szeretett, szűkebb erdélyi hazája Magyarország számára elveszett. Ha azonban a nyelv, a stílus kérdéseire akarunk szorítkozni, akkor Bánffy impresszionista látás- és ábrázolómódját kell említeni. A fény töréseit, az árnyékok játékát, a színek halvány átmeneteit, azt, hogy a természet sötétebb tónusai közé mindig kék színezet is vegyül, a francia impresszionizmust már jól ismerő képzőművész szemével látja, míg az író mindezt a maga nyelvi eszközeivel képes kifejezni. Amúgy is gazdag szókincse ilyenkor végleg pazarrá válik, s németül nehezen visszaadhatóvá, ha például következetesen nem a „szürke” és „fehér” mellékneveket használja, hanem „szürkéségről” és „fehérségről” beszél. A megfelelő német szavak léteznek, de súlyuk, helyi értékük más.

Szerb Antal a *Megszámláltattál*ról írt nagyon szellemes és nagyon találó recenziójában, mely annak idején a *Nyugat*-ban jelent meg, Bánffy stílusát meglepőnek, szórendjét szokatlannak és szuggesztívnek, szóhasználatát pedig nehezen meghatározhatóan és imponálóan idegenszerűnek nevezte.

A mai olvasó talán inkább csak Bánffy veretes nyelvezetét érzékeli. A mondatok felépítése aligha zavarja, hiszen a magyar szórend igen türelmes, és az utolsó évtizedek irodalma már mindannyiunkat sok mindenhez hozzászoktatott. Fennakadunk Bánffy szövegében egy-egy erdélyi kifejezésen – kik voltak a „kurtánok”, mi a „tanarok”, milyenek az „ürver hegyek”, és hogy kell egy „sátés dombot” elképzelnünk? – és a fordítónak ilyenkor bizony nem adatik meg a könnyed szabadság, hogy egyszerűen továbbolvas.

A kortársak – Szerb Antal is – Bánffy nyelvezetében valami különös, arisztokratikus ízt éreztek. Persze, a gróf prózájában ott cseng az előkelőség és a kimagasló műveltség öntudatos hangja. Fordítóként azonban úgy vélem, még egy ily kifinomult szerző szövegében is lépten-nyomon találkozom azzal a jelenséggel, ami eddig mindig végigkísért, ha magyar szépirodalmat igyekeztem német nyelvre átültetni: kifejezéseiben, nyers, de plasztikus megjelenítő erejében a magyar nyelv még jóval közelebb van a földhöz, a szántóvető ember világához, mint a már jóval régebben megregulázott és városi kultúrában megszeliidített, elegyengetett német. Bánffy regényében Jópál András, a szerencsétlen feltaláló elhárítja Abády Bálint biztató szavait, „nem kell”, mondja, miután „egyed suhintott maga elé”. Jópál egyetemet végzett matematikus, de ahogyan itt kezével légyint – mert ezt teszi –, benne van az ostor csattanása, izmos karjának mozdulata, s az immár mindenről lemondó, magányos ember dacos keserősége. Nincs német ige, amely mindezt így s főleg ily tömören éreztetné.

Ne hallgassuk végül e témánál el, hogy Bánffy nem irodalmi iparos, aki szövegein aprólékos műgonddal dolgozik; ő írás közben is nagyúr. A részletek itt-ott hidegen hagyják. A legnagyobb fejtörést a fordítónak gyakori szóismétléseivel okozza. Ezek a magyar olvasónak talán kevésbé tűnnek fel, mert a változó ragok a szónak gyakran más formát adnak. Ám a német a főneveknél nem ismer ragokat, az

igék ragjai pedig nemegyszer azonosak. Ami annyit jelent, hogy az ismétlődő szavak szárazan koppannak, és megtörik a mondat ritmusát. A fordítóra ilyen esetekben az a feladat is hárul, hogy szinonimákat keressen. Mint ahogy tanácsos azokat a fejezeteket, melyekben Bánffy a főhősének szerelmi történetét mondja el, minden fordítási hűség mellett egy jóval keményebb német nyelvezettel visszaadni. A 19. század eleji német romantikának a későbbi korokban nem egy vadhajtása nőtt ki, érzelmős, szentimentális irányzatok. Abády Bálint és Milóth Adrienne históriája Bánffy regényének nem legerősebb része, de méltatlan tévedés lenne, ha a német nyelvű olvasó az erdélyi író gondolatokban akár egy pillanatig is saját környezetéből ismert, pehelykönnyű szerzőkkel társítaná.

OPLATKA ANDRÁS

EGY TITKOS ÉLET MÉLYÁRAMAI

Bibó István és Bernard Crick

Bibó István, nyugodtan mondhatjuk, titkos, rejtett életet élt. Bizonyos mértékig elmondható ez minden igazi szellemi emberről, hiszen hivatásuk és munkamódszerük elengedhetetlen tartozéka az introverzió és a szemlélődés. Mi több, ezek éltetik alkotó munkájukat: az inspiráció daimónja, ha egyszer megérintette már az alkotót, csak csendben működhet tovább. Nincs rombolóbb egy szellemi ember számára a teljes nyilvánosságnál, amikor minden gondolatát kimondhatja és kimondja, magánélete pedig kirakattá válik.

Bibó István azonban a másik végletnek lett példája, a rejtett életű alkotónak. Nemcsak élete, de munkássága is. Nem önszántából lett azzá. Őt egy politikai rendszer hallgattatta el élete második, legtermékenyebb időszakára, 1948-tól haláláig, 1979-ig. Harmincegy év alatt alig publikálhatott valamit ez a termékeny politikai gondolkodó: művének tizedrészét sem, azok is szacikkek voltak folyóiratokban.

Bibó ízig-vérig politikai lény volt, a szó klasszikus görög értelmében: az agora élete, az eszmecsere és a társalgás éppúgy volt éltető eleme, mint a meditáció és a csendes munka. Mégis, a kommunista rendszer beköszöntétől kezdve elvesztette a közszereplés minden lehetőségét, és még a legszerényebb közösségi tevékenységben sem vehetett részt. Így volt persze igaz: hiszen a kommunista egypártrendszer magát a politikumot tiltotta be, szüntette meg 1948-tól, mint a társadalom spontán közösségi életformáját. Megszakítás ebben Bibó számára csak az 1956-os forradalom tizennégy napja volt, neki tizennégy, mert hiszen a szovjet tankok be-

jövetele után ő még két napig töltötte be legendás hivatását miniszterként az Országház épületében.

Bibó számára nemcsak a nyilvánosság minden fajtája lett tiltott, de éveken át még a nevét sem lehetett leírni. És a politikai vezetés még 1976-ban is le akarta venni a Magyar Rádió műsoráról az Illyés Gyula tervezte emlékezéssorozatot Németh Lászlóról, mert annak egyik főszereplője Bibó lett volna – ez lett volna Bibó visszajövetele a nagyobb nyilvánosságba. A hatóságok azzal fenyegették, hogy a műsor szerkesztőit is elbocsátják, ha Bibóhoz ragaszkodik Illyés, amint az tudható Illyés 90-es években kiadott naplójegyzeteiből. (*Naplójegyzetek, 1975–1976; 285., 555., 573., 579., 583. o.*).

Bibó született tanár volt, de katedrán csak pár évig állhatott, a szegedi egyetemen. Lebilincselő, varázsos, átlelkedő előadó volt, akinek hosszú, de korántsem fárasztó körmondait a legtisztább szellemi szenvedély és a fényes, de kíméletlen irónia és önirónia fűtötte át. Ez a műfaj az elhallgattatás hosszú évtizedeiben a társasági kiselőadás műfajává alakulva élt tovább mélyáramként Bibó életében – mint ahogy szinte páratlan volt abban is Bibó, hogy írástevékenységét sem adta fel a nyilvánosságtól való eltiltása miatt: mindig írt, kivéve, amikor a börtön vagy a robotos könyvtári munka akadályozta őt ebben. Szellemi tájékozódása sem rekedt meg egy pillanatra sem a mostoha viszonyok miatt: mindenkor megkereste és barátok útján megtalálta a fontos információk forrásait, és megszerezte a fontos új nyugati könyveket is. Így éltek tehát tovább egy titkos élet mélyáramaiként Bibó rendkívüli képességei – hanyatlás vagy a bezártság provincializmusa nélkül, a barátság és a nemhivatalos civil társadalom kis köreibben.

Rejtetten, de nem csökkent értékűen.

A rejtettségben és elnyomottságban Bibó nem volt egyedül. Alkotók ezrei szenvedték el az egypártrendszer négy évtizedében ugyanezeket a megvonásokat. Hiszen a cél – durvábban vagy szelídebben – mindvégig egy ma-

radt: elvenni a gondolkodás lehetőségét az alattvalóktól, a magyar néptől, és az alkotókat megtörni vagy elpusztítani. A stratégia meglehetősen sikeres volt. Hány félbemaradt pálya, hány elkallódott tehetség, mennyi depresszió, alkoholizmus, öngyilkosság az alkotók körében? Bibó esete – talán mint Hamvas Béláé – két tekintetben volt szélsőséges a többiekéhez képest. Senkit sem akartak annyira kitiltani a szellemi létből, mint őket. És ők voltak éppen azok, akik mindvégig alkottak, a publikáció esélye nélkül is, akik nem voltak hajlandók feladni a létezés Istentől kapott derűjét. Ezt a vonását emeltem ki Bibónak 1980-as esszéjében, a szamizdatban megjelent *Bibó Emlékkönyv*ben. Az írás címe ez volt: *Megmaradni alkotó derűben*. A három szót egyformán szántam fontosnak e címben.

*

Ilyenként ismertem meg Bibót személyesen, 1965–66-tól kezdve. Derűsnek, szerénynek és elbűvölő előadónak, apósom, Illyés Gyula esténként „szalonná” átalakult dolgozószobájában, a dohányzóasztalka körül. Hallom most is a felívelő, fiatalos tenorhangot, amely a magas, szikár Bibó nagy tüdejéből elindította a személyes intonációjú mondatokat, az enyhe raccsolást, az egyébként nagyon tisztán artikulált, egy-egy mássalhangzót vagy szótagot szinte pedánsan kiemelő beszédet, melyet laza zakóba rejtett hosszú karjainak egy-egy mozdulata kísért.

Évtizedeken át Bibóék voltak Illyésék legállandóbb vendégei. Bibó börtönevei alatt, 1957 és 1963 között, hetente ült össze a kis társaság, Illyés és családja, Bibóné Ravasz Boriska és Sárközi Márta, híreket cserélni és lelket önteni egymásba – ahol is az éltető humort a legsötétebb években legalább annyira ez utóbbi szolgáltatta, mint az 1957-es depressziójából csak lassan felemelkedő Illyés. Volt, amikor a társaság a három asszonyra szűkült, Boriskára, Mártára és Flórára, hiszen Illyés gyakran karácsonyig maradt Tihany-

ban. Az összejövetelek sűrűk maradtak a hatvanas évek közepén is, amikor már kiegészült a kiszabadult Bibóval a társaság, amelyet én ebben az összeállításában ismertem meg, bár Márta hamarosan, váratlanul elhúnyt, nagy úrt hagyva maga után. Az összejövetelek a Józsefhegyen vagy Bibóék Berkenye utcai lakásán, néha Illyésék tihanyi nyaralójában folytak. Folytatódott a hagyomány, bár némileg ritkább összejövetelekkel, a hetvenes években is. Illyés *Naplójegyzeteiben* sok az utalás a találkozásokra és témákra, kivéve az olyan éveket, mint pl. 1971–72, amikor a betegségek vették el Illyés idejét és kedvét a naplórástól.

Természetesen amúgy is sok minden maradt említetlen mindig a *Naplójegyzetekből* – például Bibó rendszeres délelőtti „benézéseiről”. Nyugdíjba vonulván a Statisztikai Hivatal könyvtárából, Bibó István lett családja fő beszerzője – felesége, Boriska reggeltől késő délutánig robotolt egy pesti szakközépiskola tanáraként. Elmaradhatatlan, laza és hosszú öltönyében, kezében szatyorral vagy táskával, Bibó délelőttönként be-becsöngetett a bevásárlókörből kieső józsefhegyi házba. A szatyorban ilyenkor bolti árú helyett vagy mellett gépirat vagy könyv lapult. Bibó bekopogott Illyés vastag, recés üvegű ajtaján, és elnyelte őt a szoba. A napközben munkalázban élő Illyést máskor szinte örületbe kergette a kizökkenés, a váratlan betoppanó. Elküldte az ilyen vendéget, kurtán, ingerülten vagy szívélyesen – vagy rövid beszélgetés után, gyengélkedésre hivatkozva. De Bibót mindig örömmel fogadta, ahogy a meleg üdvözlésből és a jókedvűen felívelő mondatokból kihangzott. Bizalmas értesüléseket cseréltek ki ilyenkor, külföldi könyveket és a friss írásokat. Próbáltak jövőt olvasni a hazai és külföldi politika friss mozzanataiból, keringő hírekből, pletykákból.

Persze, estek köztük nézeteltérések is, amikor az alkattuk és gondolkodásmódjuk különbségei hirtelen ellentétbe fordultak. Bibónak volt hajlama a doktrinárságra, de igyekezett megtartani a higgadt értékelő pozitúráját a legnehe-

zebb helyzetekben is, és érzelmileg fölējük emelkedni. Ily-lyés viszont Bibót a jelen helyzetek megítélésében naivnak és túl türelmesnek tartotta, és harcosan állt ki a vesztesre álló ügyekben is. Ezért zördültek össze 1977-ben, egy vacsora alkalmával, az erdélyi magyarság beolvadásáról vitázva, amint azt Illyés akkori naplójegyzetei dokumentálják. (*Naplójegyzetek, 1977–1978*; 39., 40., 46. o.)

Bibó szatyrából 1971–72-ben már nekem is került paksaméta. Egyszer váratlanul félrehívott, hogy négyszemközt akar velem beszélni. Egy valóban titkos munkába avatott be: felkért, hogy vegyek részt készülő könyvének angolra fordításában és külföldre juttatásában. Vállaltam a megbízást, amely idővel egyre jobban kiterelődött, s a könyv sorsába egyre jobban befonódtam. Ebből a kéziratból nőtt ki aztán 1976-ra az Angliában megjelent *The Paralysis of International Institutions, A Nemzetközi Allamközösség bénultsága* című könyv mintegy háromnegyede, amely végleges formáját 1974-re nyerte el ifj. Bibó Istán jegyzete szerint. (Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, IV. 793). Bibó és Illyés diszkrécióját általában is jól jellemzi, hogy utóbbi sosem említette nekem, hogy tud fordítói megbízásomról – pedig elképzelhetetlen, hogy ne tudott volna.

Ilyen második – harmadik? –, titkos élet vont el tőlem akkortól egyre több időt és erőfeszítést, amelyet egy nagy könyvre kellett volna szánnom a modern amerikai költészet klasszikusairól. A könyv befejeztét hiába várták kedves patronusaim, Kéry László és Ország László professzorok, de a hátráltató tényezőkről aligha szólhattam volna nekik. Ugyan Kéry, aki a PEN Klub-tagságra is felterjesztett, elismerte életem másik szálját, a versírást-fordítást, de Bibó-kapcsolattal és egyéb, gyarapodó illegális megbízások hírével őt nem terhelhettem. Nem sejtettem akkor magam sem – abszurd ötlet lett volna a Kádár-korszak kellős közepén –, hogy ez a harmadik, titkos, de élvezetes életszál, amely annyiszor vont el a filológiától, de a szépírástól is, húsz évvel később, 1990-től egy ideig napjaim vezérfonalává lesz.

A *Paralysis* sorsára nézve döntő esemény történt valamikor 1972 elején, télen-kora tavasszal, amellyel és is beljebb sodródtam a történet középpontja felé. Egy nap levél érkezett a brit kultúrattasétól, benne a szokásos keménypapírra nyomtatott meghívókártya egy követségi előadásra és fogadásra, mellette a szokásos, vékonyabb világoskék papírra nyomtatott ismertető az előadásról és az előadóról. A meghívó szerint a British Council előadótermében, a követség Harmincad utcai épületében, Bernard Crick professzor fog előadást tartani a demokrácia kérdéseiről. De üzenet érkezett nekem Londonból is valamilyen úton-módon, közvetítővel vagy postai képeslapon, hogy érdekes, fontos brit barát érkezik Budapestre. Azt tudtam, hogy az üzenet mögött Szabó Zoltán vagy a jó módú művészetpatrónus, a híres kiadó-család sarja, Révay András áll, akikkel 1966 nyarán ismerkedtem meg személyesen Londonban, s lettem őszinte hívük és barátjuk.

Akkoriban Ikával mi már rendszeresen eljártunk a British Council előadásaira, ahol a brit szellemi élet olyan neves alakjaival lehetett találkozni, mint Alfred Ayer vagy Robert Graves vagy Stephen Spender. Az előadások-fogadások 50–80 fős közönsége leginkább egyetemi oktatókból, műfordítókból, írókból, művészekből, és olyan neves értelmiségiekből tevődött ki, akiket a titkosrendőrség az ilyen kapcsolatokért akkoriban már nem zaklatott – vagy akik maguk is megfigyelők és jelentők voltak. A közönséget még különféle, brit és egyéb nemzetiségű diplomaták egészítették ki. A nyugati követségek élete Magyarországon ebben az időben, a hetvenes évek elején, egy különösen érzékeny egyensúlyi térben zajlott: Kádárék nagy erőfeszítéseket tettek, hogy bizonyítsák, nálunk „emberarcú szocializmus” van, hogy övéké a legliberálisabb kommunista rezsim, s hogy az alkotók nálunk szabadok. A détente ekkoriban kibontakozó politikájának fontos szereplője volt Magyarország, és ezért valóságos engedményeket is kellett tenni a civil társadalom-

nak és a Nyugatnak – de a szovjet stratégia azért mégiscsak ellenségnek tekintette a Nyugatot, és diplomatáikat veszélyes elemeknek.

Ika meg én beléptünk ebbe a térbe, már 1967 táján, élve azzal a viszonylagos védelemmel, amely Illyés viszonylagos védettségéből, nemzetközi ismertségéből fakadt. Illyésék barátságban voltak olyan nagyköveti párokkal, mint a brit Unwinék, az amerikai Philip és Hannah Kaiser és a francia Jacques és Herlinde Lecompt, és mi is gyakran csatlakoztunk társaságukhoz, a fiatalabb diplomatákkal pedig összejártunk. Ez persze azt jelentette, hogy Ikával végleg bekerültünk a gyanúsak, megfigyeltek és provokáltak körébe, illetve, feltehetően, a célszemélyek magasabb kategóriájába, most már saját jogon is.

Míndezek folytán megjelenésem a Crick-előadáson nem lehetett rendkívüli esemény a figyelők számára. Az alacsony, negyvenhárom évesen már erősen kopaszodó Bernard Crick (1929–2008) vastag nyakú, erős vállú férfi volt, s akkor már egyike a vezető brit értelmiségieknek, a *Political Quarterly* szerkesztője, sikeres könyvek és publicisztikák szerzője, iskolaalkotó tudós. Függetlenségéről és bátorságáról, tudósi karrierjének hirtelen, öntörvényű kanyarjairól is nevezetes volt – amit én akkor, harmincévesen, kapcsolataim és a brit heti sajtóban való aránylagos olvasottságom ellenére sem tudtam. De kiéreztem Crickből a biztonságot és az eltökéltséget, amely azonban nem mutatkozott meg ellenszenvesen. Nagy szemében metsző fény gyulladt ki olykor, de ez nem volt agresszív.

Az előadást, amely a demokrácia modern lehetőségeiről szólt – van-e, mondhatnánk, elcsépeltebb, konvencionálisabb, unalmasabb téma – feszült csendben követte a közönség. Lendületes volt, széles horizontú, és eredeti. Crick a kommunikációkutatás és a történeti antropológia friss kutatásaival megerősítve megállapította, hogy az ideális városnak 40 000 lakosa van. Ekkora az a közösség, amelynek

tagjait egy felnőtt ismeretségből, látásból vagy hírből számon tud tartani, személyként. Ez a méret adja meg a kedvező keretet egyfelől a bizalom, az átláthatóság, másfelől a változatosság, a dinamizmus és az aktív részvétel érvényesülésének. Ez tehát a működő városi demokrácia garanciája – s éppen azonos az ókori, demokratikus Athén szabad polgárainak lélekszámával.

Ezekután világos lehet előttünk, folytatta Crick, hogy milyenek a részvételi demokrácia esélyei a modern tömegtársadalmakban. Konklúziója azonban nem szkeptikus tudósra vagy cinikus megfigyelőre vallott, hanem az aktív polgárra: kötelességünk, hogy a politikában (a polisz életében, ahogy Charles Olson mondta) részt vegyünk. Világos volt, hogy Crick nem a passzív politológusok közé tartozik, hanem elkötelezett ember, aki épít a tudományos tényekre, de elvont világmegváltó ideák követése helyett a józan belátásra és cselekvő polgári életre biztat.

Az előadásból főleg a nagy kezdés, az első tizenöt perc emléke maradt meg bennem ilyen élesen. A többi, a következtetések már homályosabban, nyilván kiegészülve azzal, amit később olvastam tőle, jobban megismerve oly rokon-szenves, oly korszerű és klasszikus szellemi attitűdjét.

Előadás után, az állófogadásnak csaknem a kezdetén, az egyik brit diplomata lépett hozzám Crick kíséretében, és bemutatva bennünket egymásnak, rövidesen arrébb lépett. Néhány elsimerő mondatom után a higgadt Crick a tárgyra tért: londoni barátai szerint én össze tudnám ismertetni őt Bibó Istvánnal, akivel neki feltétlenül találkoznia kell. Mit szólnék például a holnapután estéhez? Tudakoljam meg Bibótól, alkalmas-e az idő, s ha igen, vegyem fel őt este fél hétkor az Astoria Szálloda előtt. Ha más időt ajánlunk, akkor hívjam őt fel telefonon.

A kép rögtön összeállt bennem: Szabó Zoltánék jelzése az érkező britről, Bibó és az angolra fordított könyve... Rendben van, válaszoltam nyugodtan, bár még némileg

meglepetten. Megkeresem Bibót. A témát ezzel le is zártuk, néhány rövid perc alatt. Egy darabig még beszélgettünk az előadása kapcsán, majd elsodort bennünket egymástól a fogadás jellegzetes hullámszáma.

„Pista bácsit” (így hívtuk, hívjuk őt Ikával) megkerestem, és röviden beszámoltam neki Crick jelentkezéséről – úgy emlékszem, a lakáson kívül, talán a Berkenye utcai egykori úri villa, akkor több lakásra tagolt, kopott lakóház gangján vagy kertjében. Pista bácsi csak kicsit lepődött meg, de nagy izgalomba jött, boldog volt. Várja Cricket, hozzam el, mondta.

Crick ott állt az Astoria bejárata mellett a megbeszélte időben. Éppen csak egy pillanatra fékeztem le fehér bogárhátú Volkswagenünkkel, ő fürgén beszállt, s én már hajtottam is el, jobbra fordulva, a Kálvin tér felé. A Szemlőhegyen két utcával arrébb tettük le a kocsit. Kihalt volt az utca, senkit sem láttam, s a várakozás feszültségétől szóltanul baktattam Crickkel Bibóék felé a sötét utcákon, majd végig a sötét kerten át húzódó keskeny járdán és fel a zezugos folyosókon, a szomszédok kirakott szekrényeit és egyéb tárgyait kerülgetve, a felső emeletre.

Jó háromórás, elmélyedt és bensőséges diskurzus következett Bibóék mennyezetlámpával halványan megvilágított „szalonjában”, szép, de kopott régi bútorok között, ami akkoriban a legtermészetesebb állapota volt a régi budapesti értelmiségi lakásoknak és házaknak. Egyik amerikai barátunk három évvel később, Budapestről küldött képeslapjára – „Budapest by Night”, az éjszakai Budapest – ezt írta: „hogya ne lásd nappal ezt a lerobbant, nyomorúságos várost”. Voltam tapintatlan elolvasni sorait postázás közben, s mi tagadás, nem esett jól, pedig igaz volt.

Már autótutunkon is bámultam Crick intelligenciájának újabb megnyilvánulását: gyors felfogóképességét és rugalmasságát. Nem csodálkozott semmin, mindent természetesen fogadott, és nem feszélyezte semmi. Nem tette

BELÉNYI SZABOLCS (KOLOZSVÁR): PORTRAITS 4
Olaj, vászon, 2011

fel nyugati látogatók egyetlen obligát naiv kérdését sem. A helyzeteket azonnal felfogta, és bennük empátiával és okosan viselkedett.

A szalonban egy feszült, de mozdulatlan birkózó és egy elegáns, laza, kicsit elvont professzor ült egymással szemben nagy egyetértésben az estén. Crick, aki maga is remek tanár

és előadó volt, hagyta, hogy Bibó vigye a szót. Ő inkább kérdezett, és értően kommentálta Bibó szenvedélyes, élvezetes eszme-futtatásait. Bibó az ilyen beszélgetésre kiéhezetten még a szokottnál is nagyobb lázban beszélt – de mindig pontosan és mértékkel fejezte ki magát. Crick céltudatosan kormányozta a beszélgetést, hiszen bármily hosszú volt az este, sort kellett keríteni látogatásának gyakorlati céljára: nemcsak Bibóval akart megismerkedni, de a készülő angol könyv tervével is, hogy segíthesse méltó formában való megjelentetését.

Bibó megmutatta a tartalomjegyzéket, és védte könyve koherenciáját a javasolt rövidítésekkel szemben – de rugalmas volt ő is. Aztán egy másik írástervéről beszélt, már csak az érdekesség kedvéért, egy képzelt dialógusról közte és nevezetes apósa, Ravasz László református püspök között, Európa kifejlődéséről, a kereszténységről és a reformációról – ebből a tervből született aztán a *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna* című, művei 4. kötetében (265. o.) található esszé. Csak szellemi témákról esett szó az estén, politikáról csak nagy stratégiai vonalakban, miközben bele-beleharaptunk a szendvicsekbe. Bibó a személyes helyzetről alig szólt. Nem panaszkodott mostoha körülményeire – nem volt sosem szokása. És érezte, hogy Crick úgyis tud és ért mindent. Én inkább hallgattam és figyeltem, csak olykor szólaltam meg, egy-egy kifejezést tisztázandó. Élveztem a történelmi találkozót, boldog voltam, hogy ott lehettem, és az esemény létrejöttében közreműködhettem.

Nem kérdés, két tökéletesen egymásra hangolt személyiség találkozott azon az estén a Berkenye utcában. A személyes rokonszenv egy pillanat alatt létrejött Bibó és Crick között, de ezen túl a mentalitás és elkötelezettség sok rokonságát mutatta a két politikai gondolkodó. Mindketten, ahogy azt ma világosabban látom, mint akkor, nyugati típusú szocialisták voltak, a legnemesebb fajtából, abban a két részre szakadt világban. Másszóval, immunisak voltak a totalitárius mentalitás veszélye ellen, amely minden baloldalt

fenyegetett akkoriban a nagyhatalmú és agresszív szovjet bolsevik ideológia irányából. Ugyanakkor nem fogadták el egy tisztán a kapitalista elvekre épülő társadalom modelljét sem, mégpedig közösségi, demokrata és hazafias okokból. Crick is, mondhatni, harmadikutas volt, amint az kiderül híres Orwell-könyvéből, vagy abból, ahogy a *Paralysis* előszavában Bibót és a magyar népi mozgalmat jellemzi nagy empátiával. Mentalitásuk a nyugati kultúra olyan erős forrásaihoz nyúlt vissza, mint amilyen a görög polisz és a kereszténység volt, és mint ragyogó fejű, gyakorlatias teoretikusok, pontosan tudatában voltak gondolkodásuk e nemes európai pedigréjének.

Ezen túl, meglehetősen különböző körülmények között, hazájukban mindketten az értelmiségi ellenzékhez tartoztak. Mindkettejükben establishment-ellenes (de nem intézmény-ellenes) mentalitás élt, amely intellektuálisan és erkölcsileg éberségben és jó szellemi formában tartotta őket. E két elme összehozása tehát az intuíció és a szervezés nagy diadala volt Londonban Szabó Zoltán és Révay András részéről. Ők elég jól ismerték a brit szellemi és közéletet ahhoz, hogy felismerjék, Bernard Crick az a személyiség, akiben megvan a természetes hajlam és képesség Bibó István művének méltó becsüléséhez, és a kíváncsiság és bátorság is arra, hogy tegyen érte, hogy úgymond szóvivőjévé legyen. A felismerés önmagában nem lett volna elég a vállalkozás sikeréhez: Szabóéknak volt elegendő kapcsolatuk és tekintélyük ahhoz is, hogy Cricket megtalálják, és felkeltsék érdeklődését. Szabó Zoltán egyébként már 1957 eleje óta dolgozott szüntelenül Bibó megismertetésén Angliában. Azt, hogy Révay András milyen mértékben vett részt ezekben az erőfeszítésekben, kiolvashatjuk Bibó 1968-ban e témában hozzá írt 25 oldalas, kicsempészett leveléből, amely a 239. oldaltól kezdve olvasható, ugyancsak a válogatott művek 4. kötetében.

Anélkül, hogy részletelemzésekbe bocsátkoznék, most néhány idézetet ragadok ki Bernard Crick 500 oldalas Or-

well-életrajzából, amely 1981-ben jelent meg sokévi munka gyümölcseként, és Crick saját kezű dedikációjával jutott el hozzám Budapestre. Úgy vélem, e passzusok világosan dokumentálják Bibó István, Bernard Crick és az egészen más műfajú és hangú, de hasonló értékekhez és gyökerekhez tartozó George Orwell rokonságát. Hiszen az életrajzíró személyes motivációját árulja el az, hogy milyen vonásokat ragad ki egy gondolkodó világának jellemzésére.

Crick könyvének ragyogó bevezetője szerint Orwell legfontosabb hatását halála után fejtette ki, mégpedig „a szabadság és a tolerancia érdekében”, melyek, mint mondja, „gyakorlati republikánus erények”. Ezek közé tartozik „a bátor megszólalás kötelessége”, és „a versengő vélemények megtűrése, nem közönyösségből, hanem elvből, és komoly jelentőségük miatt”. (XIV. o.). Majd egy másik helyen így folytatja a gondolatmenetet: „Orwell közel maradt az európai civilizáció görög-római republikánus gyökereihez, amelyek a polgári erények és a kultúra elválaszthatatlanságát tételezik fel.” Nem más ez, mint az elkötelezettség gondolatának megfogalmazása: annak, hogy politikum és kultúra összetartoznak, és össze kell tartozzanak minden értelmiségiben és alkotóban, ahogy Orwell tartotta. Nem véletlen, hogy Bernard Crick harminchárom évesen írt második könyve, amellyel berobbant a köztudatba, az *In Defence of Politics – A politika védelmében* címet viselte.

Figyelemre méltó Crick Orwell-értékelésének ez a passzusa is: „Csaknem egymagában állt a baloldali értelmiségiek közt abban, hogy hangsúlyozta: a szülőföld szeretete természetes és pozitív erény, ha nem kizárólagos, de erős és büszke” (XVIII. o.). Orwellnél ez a hazaszeretet az angol táj és szokások és a klasszikus angol irodalom szeretetében nyilvánul meg, remek esszéikben. De egyben plebejus érzés is ez, amely nyilvánvalóan rokonítja Orwellt a bibói hazaszeretettel: „Mert (nemzeti) örökségünket és magát a földet is az egyszerű emberekhez tartozónak tekintette, mert ők

verejtékükkel öntözték azt.” (XVIII. o.). Hozzáteszi, hogy Orwell gondosan megkülönböztette a patriotizmust a nacionalizmustól, „a nemzeti felsőbbrendűségtől” – s itt már szinte szó szerint elérkeztünk az idős Illyés megfogalmazásához is.

Hadd idézzem még ide Orwell egy megkapó, igen érzéletes megfogalmazását, Crick könyvének 256. oldaláról: a hazafiság azt jelenti, hogy „magunkat átadjuk valaminek, ami változik, de mi mégis misztikusan ugyanakkor érezzük”. 1940-ben írta ezt, az Anglia elleni német támadás küszöbén.

*

A Bibó–Crick történetnek, mint sejthető, csak a kezdetét írtam itt meg. Kettejük levélkapcsolata ettől fogva rendszeres lett ifj. Bibó István szerint, de ezt már nem én bonyolítottam le, hiszen hamarosan New Havenbe utaztam egy évre Ikával, a Yale Egyetemre, ahol a modern amerikai költészetet kutattam, s attól fogva inkább Amerika, mint Anglia került a szellemi kapcsolataim fókuszába. (Bár a Szabó Zoltánék New Havenbe küldte vastag Bibó-gépiratnak, a korábbi angolra fordított írások gűjteményének megpróbáltam ez alatt az év alatt Amerikában kiadót találni.)

Bibó ezeket a levélváltásokat, kéziratküldéseket elképesztően változatos és kiterjedt baráti hálózat révén szervezte meg, konspiratív módon – az általánosan és méltán naivnak tartott férfi tehetsége ebben is meglepően, mondhatnánk kifinomultan nagy volt. Nemcsak Illyések különféle francia íróbarátai, André Frénaud vagy Charaire-ék szolgáltak postásként e levelek és egész írások továbbításában, de sokan mások is, magyarok és külföldiek. Bibó arra is ügyelt, hogy postásai ne tudjanak egymás akciójáról, amint az ifj. Bibó István történeteiből is világosan kiderül. Most, hogy ehhez az esszéhez kerestem emlékeket és támpontokat, egy régi noteszben – Bernard Crick névjegye mellett! – letépett ívpapírsarkot találtam, rajta átlósan tollal firkált üzenet:

„Édes Gyuszikám, nem tudtalak megvárni, nincsen semmi különös, majd kereslek megint – az öreg BI”. Az üzenet a városból hazatértemben várt, a nagyobb család egy tagja adta át, és világos belőle, hogy Bibó sürgős ügyben jött, és hogy fel kellett keresnem őt.

Crickkel nekem is jó barátságom alakult ki a budapesti találkozás nyomán, küldte nekem a *Political Quarterly*-t, és éveken át írtunk egymásnak hosszú leveleket – ezekben azonban a levélcenzúra miatt természetesen Bibóról sosem ejtettünk szót. Utoljára 1989 húsvétján találkoztam vele, amikor is a lakásunkon vacsorázott Budapesten, és Michael Lane, egy másik régi brit barátunk visszaemlékezése szerint, az én rendszerváltoztató optimizmusommal szemben azt hangsúlyozta konokul, hogy a multinacionális cégek le fogják gázolni a magyar gazdaságot, hiába próbálunk majd ellenállni nekik tudatosan és okosan. Mint tudjuk, neki lett igaza, bár nem is igyekezett minden magyar politikai erő ellenállni ennek a hullámnak.

Crick ekkoriban már a Munkáspárt egyik fő tanácsadója volt, és Tony Blair miniszterelnöksége alatt lovaggá ütötték, Sir Bernard Crick lett belőle. Ekkoriban a skót autonómia felé fordult figyelme, és Edinburgh-ba költözött. Politikai gondolkodásának másik fókusza a brit nemzetűdat problémája lett – hogyan integrálhatók egy közös patriotizmusba korszerű módon nemcsak angolok és skótok, de a bevándorolt pakisztániak vagy afrikaiak is – és ennek elősegítésére afféle állampolgársági kiskátét írt a brit nemzetűdat alapelemeiről, a kormány megbízásából.

A bonyolult, többszörös konspiráció Bibó számára, mint fokozatosan rájöttem, egyáltalán nem volt idegen életem. A titkos életű, rejtezésre kényszerített ember, ha szívós és bátor, megtanulja a rejtett élet technikáit és készségeit, mert csak így lehet sikeres az alkotásban és a túlélésben. Bibó már 1943–44-ben is olyan könyvön dolgozott, amely nem jelenhetett volna meg a háborúba belekényszerült Magyarorszá-

gon – de ha időben megjelenik külföldön angolul vagy más világnyelven, reménye szerint befolyásolhatja egy új, igazságosabb európai béke kialakulását, vagyis a háború meghaladását. Monumentális és nagyszerű munka volt ez, *Az európai egyensúlyról és békéről* – egészében talán a legnagyobb igényű és távlatú mű, amit Bibó valaha is létrehozott. Az építmény néhány fejezete még hiányzott a háború végén, s ő ezért nem tekintette teljesnek. Bizonyos értelemben haláláig ezen a könyvön dolgozott, ezt fogalmazta újra. Egyes részei megjelentek külön tanulmányként a koalíciós esztendőkből – így *A kelet-európai kis nemzetek nyomorúsága* és *A német politikai hisztéria*. Az előbbiből fordítások is készültek azzal a céllal, hogy kerüljenek az 1947-es békekonferencia küldötteinek asztalára. Sajnos, hiába. A szerkesztő jegyzete szerint (677–680. o.), Bibó több befolyásos külföldi ismerősének, így 1945-ben Mannheim Károlynak is írt a könyv készültéről, angol nyelvű tartalomjegyzéket mellékelve – nyilvánvalóan a kijuttatás és kiadás szándékával. Később már nem lehetett szó a mű befejezéséről és kiadásáról, és nagyrészt kéziratban maradván, csak válogatott művei első kötetében jelent meg először, 1986-ban a Magvetőnél.

Mindenesetre, felbukkan itt egy másik állandó motívuma is a Bibó-életműnek, a félbemaradtságé és a megkésettisége – legalábbis a politikai hatás tekintetében. Ez a könyv meg kellett volna jelenjen külföldön 1944-ben, de legkésőbb 1947-ben. Bibó nyugalma, képessége a kivárára, a dolgok megérlelésére is különleges volt, egyszerre nyugatias és keleties, könyvei ügyében. Genfi egyetemi évei, a nyugat-európai szellemi élettel való kapcsolatai a biztonságnak és állandóságnak olyan rendíthetetlen bizalmát oltották belé, amelyet általában csak a folyamatos történelmű európai nemzetek fiai birtokolnak. De a szememben van egy vallásos, szinte keleti, taoista eleme is ennek a mélyen alapozott vegetatív bizalomnak és nyugalomnak – a hitnek, hogy minden a helyére kerül egyszer. Miközben ő is tud-

ja, nem mindegy, hogy mikor és hogyan – és belebetegszik, amikor Aczél György elmarasztaló szavaiból megérti, hogy az 1976-os könyv megjelenéséért a magyar hatóságok még mindig és ismét büntetni fogják valamiképp. (Illyés Gyula, *Naplójegyzetek, 1975–1976*; 296., 298., 390. o.)

Az elmondottak csak szűk fénycsóvaként világítanak bele Bibó István egyik fontos szellemi barátságának szövevényébe. A *Paralysis* történetének dokumentumai közt nyilván sok érdekességet lehetne találni még a Crick-kapcsolatról. Bernard Crick csak egyike volt a sok jelentős nyugati közszereplőnek és értelmiséginek, akikkel Bibó egyenrangúként érintkezett még a nehézségek ellenére is. Az elmúlt két évtizedben fókuszba került itthon Bibó személyiségének és munkásságának néhány területe. Azonban nem tudom, felvetette-e már valaki azt, hogy Bibó Janus Pannonius és Misztótfalusi Kis Miklós számos nagy utódjának volt egyike. Genfből fényes karrierre indulhatott volna friss doktori diplomájával, amint azt egykori tanárainak és diáktársainak, mint Guiglelmo Ferrero vagy Edvard Hambro – sikerei sejtetik. De ő hazajött és itthon maradt – a magyar történelem egymást követő legválságosabb korszakain át. A genfi körülményeket és a genfi légkört soha többé nem élvezhette maga körül, és még 1974-ben sem engedélyezték a magyar hatóságok, hogy Genfben, egykori egyetemén személyes meghívásra egy évig előadhasson.

De látnunk kell azt is, hogy ennek a világpolgárságnak erőt, érzelmi átfűtöttséget és mélységet a magyarság adott: egy létéért küzdő nemzeti közösség szeretete, és az itthoni barátok inspirációja és szolidaritása. Ami Svájcból nemzetközi jogi kérdésnek látszott, az itthon sorskérdéssé vált.

Bibó megmaradt tágas gondolkodású világpolgárnak és hazafinak a legnehezebb években, aki természetesnek tartja, hogy állampolgárként és emberként istenadta joga van a szabadsághoz – amely, mint Orwell és Crick is tartotta, minden egyes embernek kijár, ha megharcol érte.

A megkésettség témához még hozzá tartozik, hogy röviden szóljunk a *Paralysis*-könyv utóéletéről angol nyelvterületen. Áttörést Bibó számára sem Crick értő előszava, sem a sajtóméltatások ereje nem hozott. Kiadása nem is fizetődött ki. Sárközi Mátyás barátom személyes közlése szerint, aki Londonban szintén részt vett a könyv útjának egyengetésében, a nagylelkű Bernard Crick jelentősen hozzájárult saját pénzéből a könyv költségeihez. Ez a nagylelkőség máskor is jellemezte Cricket: Orwell-könyvének jelentős honoráriumát a ma is működő Orwell Alapítvány (George Orwell Memorial Trust), és a rangos Orwell-díj megalapítására fordította. Lehet, hogy szándékosan maradt némileg visszafogott a könyv megjelenésének előkészítése a brit szellemi életben – talán éppen Bibó személyes szabadságának féltése következtében? Crick szemlátomást óvja Bibó biztonságát, még a détente évadján is, olyannyira, hogy az előszóban nem említi meg közös budapesti találkozásukat, és azt állítja, hogy Bibó portréját csupán másodkézből, a londoni barátok jellemzése alapján rajzolta fel.

A könyv hatását esetleg mégis csökkentette, hogy Crick tanácsára kimaradtak a könyvből a konkrét példák, a ciprusi és a palesztin krízis terjedelmes mikroelemzései? E kérdések megérdemelnék a komolyabb kutatást, mert egyáltalán nem érdektelenek ma sem, és nem pusztán történeti kérdések.

Nem kérdés, hogy a *Paralysis* nem tartozik Bibó ékes-szóló művei közé. Nincsen benne a politikai pillanat izgalma. Ugyanakkor a legkiforrottabb formában mutatja Bibó politikai filozófiai elemzéseinek erényeit, és elegáns, kiegyensúlyozott stílusát, amely különösebb húhó nélkül cáfolja meg a politikai gondolkodás divatos közhelyeit. Példa erre a könyv 5. fejezete: a nemzeti önrendelkezés és a nacionalizmus viszonyát Bibó rendkívül pontosan elemzi, és az elemzés eredménye egészen más lett, mint amit a közvélekedés akkor tartott – és most is tart. Crick

az előszóban igen pontosan jellemzi Bibó szellemi és erkölcsi alkatát: „Európa egyik leghányatottabb és legcivilizáltabb országából, Magyarországról, egy csendes hang szóval meg: nem hangzatos, de bátor és tudósi, humanista de gyakorlatias. Egyszerre érvel egy »világkormány« hamis idealizmusa ellen, de az ellen a hamis idealizmus ellen is, amely azt mondja, ha nincsen világkormány, akkor marad a nagyhatalmak pusztá önérdeke.” (III. o.) Crick optimista a könyv későbbi jövőjét illetően: „Meg vagyok győződve arról, hogy erre a könyvre úgy tekintenek majd vissza, mint amellyel megkezdődött, hogy úgy mondjam, a realista idealizmus kora.” (IV. o.)

Túl a történeten, elgondolkodtató, hogy Bibó híre nem lett olyan a nyugati világban 1990 után sem, mint ahogy gondolatainak jelentősége és érvénye megérdemelte volna. Erre jellegzetes példát Jerzy Snopek, művének jó ismerője és lengyelre fordítója, hozott fel a Magyar Írószövetség centenáriumi konferenciáján. Mint mondotta, *A német hisztéria* jelentős, ma is aktuális elemzésére a wilhelminus Németországról még azok az újabb német szerzők sem hivatkoznak, akik egyetértenek Bibó fél századdal korábbi, németül is olvasható megállapításaival. És az is elgondolkodtató, hogy Bibó válogatott műveinek kész francia kiadásától a párizsi Gallimard azzal lépett vissza 1990-ben, hogy a Fal ledőlte után a könyv elvesztette jelentőségét. Kérdés, mennyire ismerte a kiadó a könyv tartalmát.

Miért van az, hogy – Illyés Gyula szavaival – a magyar szellem és a francia szellem viszonya viszonzatlan szerelem maradt? Miért maradt visszhangtalan Nyugaton mind- eddig Bibó magyar-európai polgársága? És miért maradt visszhangtalan – kevés kivételtől eltekintve – sorstársi szolidaritása, önkritikus patriotizmusa közép (kelet)-európai szomszédaink részéről? Mert hiszen nem mondhatjuk, hogy Bibó műve és gondolköre új diskurzust teremtett volna a régióban, akár 1990 óta.

Talán most, a centenáriumi fordítások megjelenése, új fejezetet nyit? Bibó elemzéseiben az európai fejlődésről már hetven évvel ezelőtt megfogalmazta azokat a sok évszázados közös szellemi és mentalitási vonulatokat, amelyek az európai közösség létrehozását korunkban érzelmileg lehetővé tették – de jól tudjuk, s látjuk nap mint nap, ez az eszmeiség koránt sincs még kibontva és kiteljesedve.

KODOLÁNYI GYULA

BEVEZETÉS BIBÓ ISTVÁNHOZ

1976

A mikor három évvel ezelőtt megmutatták nekem ennek a könyvnek két fejezetét és a tartalomjegyzékét, rögtön láttam – a hamarjában elvégzett, szó szerinti fordítás ellenére –, hogy ez egy nagy jelentőségű munka. Eltökéltem, hogy a művet az azt megillető módon kell kiadni. Most, hála sok jó barát gondoskodásának és türelmének, elkészült a megfelelő fordítás. Eme bevezetőt pusztán azért írom, hogy a könyvet a megfelelő összefüggésbe helyezzem, és szóljak pár szót a szerzőről, akit angolul eddig még nem jelentettek meg, dacára annak, hogy korábbi munkái az európai kontinensen már híressé tették.

Miután az egész könyvet elolvastam, meg voltam győződve arról, hogy ezt azon kevés művek közé kell sorolni, melyek az emberiség ma is legnagyobb problémáját feszegetik – azaz, hogyan őrizzük meg a békét igazságosnak tekinthető eszközökkel. Az ilyen könyvek feltehetően emlékezetesek maradnak. Európa egyik leghányatottabb, de legkiműveltebb országából, Magyarországról, szólal meg egy csendes, nem hivalkodó, ámde bátor és tudósi hang, humanista, de gyakorlatias, mely egyszerre érvel a „Világkormány” hamis idealizmusa, valamint az ellen a hamis idealizmus ellen is, amely azt mondja, „ha nincsen Világkormány, akkor marad a Nagy hatalmak pusztája önértéke”. Bibó István magas kormánytisztiséget töltött be, ma nagyon elvonultan él, vitatva a hamis idealizmust, megmutatva, hogy csak egy nemzet tagjaként élhetünk – illetve többnyire szeretünk élni –, de a nemzeti érzést és a nacionalizmust

élesen elkülönítve egymástól. Úgy érvel a hamis realizmus ellen, hogy megmutatja, valójában meglehetősen világos elvek irányították a nemzetközi kapcsolatokat, legalábbis 1914 előtt, és hogy ezen elveket ki lehet terjeszteni oly módon, hogy azok kielégítsék, mind a demokratikus kor, mind pedig az ideológiai szembenállás időszakát.

Véleménye szerint, melyet az európai történelem széles körű és alapos tanulmányozására alapoz, a nemzetközi politikai egyeztetés közelebb van, mint gondolnánk. Arra épít, amit már ismerünk: a nemzeti önrendelkezés elvére – mely minden nehézsége ellenére egy nagyszerű felszabadító tényező –, valamint a nagyhatalmak közti egyetértés típusaira.

A hatalmak együttműködése és a diplomácia eljárási módjai, melyek a Bécsi Kongresszust követték, tartalmukat tekintve rossz példák, azonban, figyelmeztet minket merészen Bibó, módszerüket tekintve nem. Ezekből kiindulva és ezeken a határokon belül maradva, a békéltetés új intézményeihez juthatunk el.

Olyan könyv ez, amely megérdemli, hogy a világ minden országában alaposan tanulmányozzák. Meg vagyok győződve róla, hogy úgy fognak majd tekinteni rá, mint a realista idealizmus korszakának kezdetére; hűvös, inkább száraz, néhol aprólékoskodóan tudományos értekezés ez, de *meggyőző értekezés*, mely azt állítja, hogy felesleges attól tartani, hogy a nemzetközi béke sohasem talál magának biztos intézményeket, vagy hogy a béke mindig a nagyhatalmak ideiglenes, véletlenszerű megegyezésén alapszik; és hogy lassan, de biztosan véget vetünk a háborúnak, és képesek leszünk megvalósítani az Immanuel Kant által kidolgozott örök békét. A könyvet két vagy három évvel ezelőtt írták. Kissinger diplomáciájára vonatkozó utalások nincsenek benne. De én biztosan érzem, hogy még Metternich ezen másik gondos tanulmányozója sem kívánná tagadni, hogy a legenergikusabb, legfinomabb és legrealisztikusabb nagyhatalmi diplomáciának is új intézmények révén kell

működni – amennyiben minden összetűzés a kisebb hatalmak között vagy háborút, vagy olyan krízist eredményez, mely a nagyhatalmakat is bevonja. Kissinger lehet az első, aki elismeri, hogy a béke nem alapulhat azon, hogy mindig jönnek majd hozzá hasonló államférfiak. Bibó érvrendszerének java sosem fog elavulni.

Lehet, hogy segít megérteni a könyv nézőpontját, ha azt összefüggésbe hozom a szerzőről angliai barátai által szolgáltatott tényekkel. Bibó István 1911-ben született. Ő tehát ahhoz a generációhoz tartozik, aki gyermekkorában megtapasztalta az I. világháború megrázkódtatásait, az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntését, a Forradalom két szakaszát – a köztársaságpárti, demokratikus Károlyi-kormányét és azután a Kun Béla-féle híres, ámde rövid életű szovjet ípusú köztársaságét; valamint az ellenforradalmat, mely Horthy admirálist juttatta hatalomra, és a történelmi Magyarország szétszabdalását a trianoni szerződés nyomán. Amikor az 1929-es gazdasági válság elérte Magyarországot, Bibó éppen megkezdte a tanulmányait a Szegedi Egyetem jogi karán. Tanulmányait Genfben folytatta, doktori címet szerezve politológiából. Magyarországon bírósági jegyzőként dolgozott, miközben folyamatosan bővítette tudását, főként a történelem terén. Tanulmányai megerősítették a hivatalos történelmi nézetekkel kapcsolatos ellenállását.

A legyőzött és megcsonkított Magyarországon a revizionista ideológia uralkodott, erősen átítatva a szomszédos országok polgárai ellen irányuló rasszizmussal. Mintegy válaszul a szövetséges hatalmaknak, Németország hatása erősödött. Akadémikus történészek Magyarországot úgy kezdték láttatni, mint amely része egy germán-katolikus civilizációnak. Bibó azonban egy másik iskolához tartozott, melynek eredete mélyen a magyar politikai gondolkodásban gyökerezett. Ő azon 16. és 17. századi „politikuss” államférfiakat követte, akik, hála a realista politikájuknak, képesek voltak fenntartani egy gyakorlatilag független ma-

gyar nemzeti középpontot Erdélyben; és a lehető legtöbbet hozták ki az osztrák üllő és a török kalapács közé szorult Magyarország tragikus helyzetéből.

Bibó ahhoz a népi mozgalomhoz tartozott, amely sorozatos vizsgálatok, az ún. szociografikus irodalom, indítását szorgalmazta vidéken, annak érdekében, hogy betekintést nyújtson, mind regényekkel, mind pedig monográfiákkal, a parasztság életébe, és csökkentse a köztük és a városi értelmiség közti űrt. Barátjának, Illyés Gyulának, *Puszták népe* címmel írt dokumentumregénye csupán a nemzetközileg legismertebb az ilyen jellegű alkotások sorából. Politikai szinten a népi mozgalom szembehelyezkedett a revizionista nacionalizmussal és a fasiszmissal, mely utóbbi a második világháború előestéjén igen gyors ütemben terjedt. A néppárti politika az agrárreformot szorgalmazta, mely háromezillió föld nélküli parasztnak nyújtott reményt, de a kolhoz mintára épülő szövetkezetesítési kísérletekkel szembehelyezkedett. A fasiszta fenyegetettség egy időre közelebb hozta őket mind a szocialista baloldalhoz, mind pedig a kommunistákhoz, azonban mindvégig hűek maradtak az eredeti ideológiához, mely igen távol állt a marxizmustól.

Bibó közéleti tevékenysége az antifasiszta koalíció alatt vette kezdetét, melyet 1945-ben a győztes szövetségesek állítottak fel. A koalíciót négy párt szövetsége alkotta: a Kommunista, a Szociáldemokrata, a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt. A belügyminiszter, a Nemzeti Parasztpárt (a népi mozgalom politikai formációja) tagja, Bibót tette meg a minisztérium közigazgatási osztályának vezetőjévé. A koalíció vezérelve a „márciusi front” elnevezésű ellenállási mozgalomhoz kötődik, melyet a néppárti értelmiségiek hoztak létre a háború idején. Bibó tevékenyen közreműködött a koalícióban. A Kommunista Párt eleinte kölcsönösen toleránsan viselkedett a többi párttal, de amikor az első általános választások abszolút többséget hoztak a Kisgazdapárt

– a koalíció leginkább jobboldali pártja – számára, az összetűzés a Kommunista Párttal és a megszálló hatalommal elkerülhetetlenné vált.

Bibó ebben a krízishelyzetben írta meg és adta ki, nem kis nehézségek árán, *A magyar demokrácia válsága* című figyelemre méltó művét. Megpróbálta jellemezni és megvédeni a régi rendszer visszaállítása és a proletariátus állítólag szükségzerű diktatúrája közti teremtő középutat.

Önmagát sem liberálisnak, sem szocialistának, hanem a szabadság és a szociális reformok szenvedélyes hívójének nevezte. Olyan szociális reformokban hitt, melyek a nemzeti helyzet tapasztalatra épülő vizsgálatain alapulnak, nem pedig a külföldi – legyenek azok keleti vagy nyugati – példák másolásán.

1946-ban megfogalmazta az Alkotmány alaptörvényeinek szövegét, melyet, mondanunk sem kell, sohasem fogadtak el, és még ugyanennek az évnek a tavaszán megírta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című röpiratát. 1947-ben cikket írt az egyre sűrűsödő „összeesküvések” elleni rendőrségi elnyomás jellegéről. 1948-ban már lehetetlenné vált kiadni bármilyen figyelmeztető iratot. Ebben az évben kiadott – hosszú csendet megelőző – utolsó esszéje a magyarországi zsidókérdés történeti vizsgálata, azonban annak aktuális pontjai világosak: a múlt elvakult nacionalizmusa oly mértékben kompromittálta az igazi, mások szabadságát tisztelő nemzeti érzést, hogy mostanra számos bűntudattól vezérelt magyar értelmiségit megakadályozott abban, hogy határozott ellenállást tanúsítson a sztálinista Rákosi-diktatúrával szemben, mely fogadalmat tett a múlt minden bajának – s oly sok minden másnak – az eltörlésére.

Bibó elvesztette hivatalos állásait, és habár egy rövid időre kinevezték a Szegedi Egyetem politológiai professzorának, hamarosan innen is elbocsátották, és megtiltották, hogy visszatérjen Budapestre, egészen az első Nagy Imre-kormány 1953-es megalakulásáig, amikortól is mint „jelen-

téktelen egyetemi könyvtári alkalmazott” dolgozhatott a fővárosban.

Az 1956-os forradalom végén Nagy Imre, a Minisztertanács Elnöke, megalakította az új koalíciós kormányt és államminiszterré nevezte ki Bibót, az újjáalakított Nemzeti Parasztpárt végrehajtó bizottságának tagját. Sajnos nagyon későn – 1956. november 3-án. Bibó november 4-én reggel a parlamenti irodájában gépelt, miközben a szovjet csapatok megszállták az épületet. Bizonyára azt hitték róla, hogy egy jelentéktelen hivatalnok, aki a rezsimtől függetlenül folytatja a munkáját. Valójában a később híressé lett kiáltványt írta:

„Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benn akar élni a kelet-európai népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni... Az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni: komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása...”

Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain van a sor, hogy megmutassák az ENSZ alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az ENSZ bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem érdekében...”

Államminiszterként szignózta, sokszorosítottta, aztán nyugodt léptekkel kísért a szovjet csapatok által körülvevett épületből, és különféle módokon szétküldte a kiáltványt. November 9-re befejezett egy kis röplapot *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására* címmel, melyet ugyanilyen módon osztottak szét. Sokan úgy érezték, hogy ő volt az utolsó bátor, megfontolt hang, mely a magyar nemzetért szót emelt, főleg amikor megírta a *Magyarország helyzete és a világhelyzet* című írást, melyet nem hivatalosan

terjesztettek Magyarországon, és végül 1957-ben jelentettek meg külföldön.

Ez az utolsó dokumentum tekinthető e könyv csírájának, hiszen azt igyekezett bemutatni, hogy az olyan államok, mint Magyarország, melyek katonailag gyengék és ideológiailag szétszabdaltak, a legalkalmasabb alanyok annak mérésére, hogy képesek-e a nagyhatalmak együttélni egyidejűleg belső és külső stabilitással. A harmadik világbeli országoknak úgy kell tekinteniük magukat, érvelt Bibó, mint amelyeket hasonlóan, akaratuk ellenére kényszerítenek olyan szövetségek megkötésére, melyek nemhogy megoldanák, hanem állandósítják a problémákat. Meg kellett mutatni nekik, hogy az olyan országok, mint Magyarország, jelentős mértékű szabadságot élvezhetnének a szovjet blokkon belül — mint ahogy a szovjet diplomácia számára is az volna valószerű, hogy nem próbál meg szövetséget kötni a dél-amerikai államokkal, hanem az Egyesült Államoktól nyer nekik nagymértékű függetlenséget.

Bibót 1957. május 27-én bebörtönözték, és 1958 szeptemberében zárt tárgyaláson életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban azonban kiengedték a börtönből, és azóta csendesesen él, idejét gondolkodással, olvasással, írással töltve: egy nagyszerű és nemzetközileg ismert magyar értelmiségi és hazafi. Az esszéket, amelyekre fentebb utalok, mind olvastam — hiszen azokat Londonban 1959 körül lefordították angolra, és egy ma már nem élő személy, akinek Bibóval kapcsolatos önéletrajzi feljegyzéseit nagymértékben felhasználtam, elő is készítette publikálásra. Az esszéket azonban nem adták ki, érezvén, hogy a megjelentetésük károsan befolyásolná Bibó kiengedésének esélyét még a politikailag enyhébb időkben is. Szerencsére az óvatosság megalapozottnak bizonyult, Bibót szabadláb-
ra helyezték. Az idők most sokkal szelídebbnek tűnnek, főleg az enyhülés szellemében.

A könyv érvrendszere

A könyvben nincsenek aktuálpolitikai hivatkozások, főleg nem a magyarországi politikát és az 56-os eseményeket illetően. Szándékosan íródott az általánosság magas szintjén, nem pedig óvatosságból. Az érvelés bármely konfliktus esetére alkalmazható. A szerző, egy sokat olvasott és világpolgár elme (eme képtelen kifejezés legjobb értelmében), a korlátozott utazási lehetőségei és a külföldi tudósokkal való kapcsolattartás hiányának ellenére tisztában van azzal, hogy a kelet-európaiak nemzetközileg is híresek arról, hogy kissé rögeszmések a saját problémáikat illetően — mégpedig teljes joggal. A mi különös szerzőnk azonban az egész világról szól, nem pusztán a lengyel vagy a magyar kérdéstről. Amennyiben időről időre a saját nemzeti történelméből merít, ezt csak azért teszi, mert Magyarország, mint megannyi kicsi közép- és kelet-európai ország, közeli és idevágó példájául szolgál annak a sürgető problémának, melyet Bibó, valószínűleg a német nyelvből véve, államalakításnak hív. Afrika és Délkelet-Ázsia is tisztában vannak ezekkel a gondokkal.

Az „államalakítás” gyakran visszatérő kifejezés. Ha ez az angol fülnek furcsán hangzik, az azért van, mert angolt mondok, helyesebben nem pedig britet. Mi is felfedezünk, a birodalom pusztulása óta, államalakítási problémákat. Létezik valójában brit állam, avagy ez csak egy Skóciára, Walesre, és Észak-Írországra kényszerített angol állam? Ez kezd komoly kérdéssé válni. Ez nem ugyanaz a fogalom, mint a nemzeti önrendelkezés, mivel ez olyan jogi kérdéseket vet fel, hogy meddig terjed az új államok határa és hatásköre. Manapság már egyik állam sem független teljes mértékben; még a Szovjetunió, az Egyesült Államok, vagy Kína sem képes a külvilágtól teljesen függetlenül intézni a belügyeit. Azonban semelyik állam sem tekintené politikai intézményeit valóban nemzetinek, ha azok csak a hatalom által eltűrt intézmények lennének, vagy csak a szépített

federalizmus árnyékhatalmával rendelkeznének. Szóval, ilyen az államalakítás. Nem érdemes elegáns szinonimák sorozatává alakítanunk egy olyan fogalmat, amely megfelelően egyesít dolgokat, amelyekről a nyelvünk megmutatja, hogy milyen elenyésző tudással rendelkezünk, illetve amelyet eddig megpróbáltunk szándékosan szétválasztani – manapság kevesebb sikerrel, mint a múltban. Mintha, például, Észak-Írország problémája valami teljesen egyedülálló és kivételes lenne – kelet- és közép-európaiak biztosan megmosolyogják ezt a rövidlátó hiedelmet.

Az eredeti kézirat tartalmazott két hosszú és részletes szakaszt, melyek azt mutatták be, hogy hogyan lehetne Bibó érvelését két, konkrét bonyolult esetben alkalmazni: a ciprusi és az arab–izraeli konfliktusra. A jellegük miatt, és mivel túl hosszú lett volna tőlük e könyv, szerkesztőként vállaltam a felelősséget, hogy ne közöljem őket, legalábbis most nem. Pusztán másolatokat helyeztem el belőle Londonban a Royal Institute of International Affairs-ben, a British múzeumban, a Kongresszusi Könyvtárban és a New York-i közkönyvtárban. Sokszorosítani szabad őket, megjelentetni viszont nem. Mellékletek voltak ezek az érvrendszerhez, amelyet viszont teljességében lefordítottunk.

Bibó történelmi kiindulópontja a nemzetközi szervezetek látszólagos cselekvőképtelensége: az Egyesült Nemzetek gyengesége, a világos akarat a nagyhatalmak közti békére, de az állandó intézmények és közös elvek hiánya (vagy annak a világos felismerésnek a hiánya, hogy már rendelkeznek közös elvekkel), melyek megteremthetnék a békét. Tennék mindezt annak érdekében, hogy ne legyen minden nemzeti konfliktus világkrízis, mely rendkívüli intézkedésekért, „krízisdiplomáciáért” kiált. Elméleti kiindulópontját én humanista realizmusnak hívnám: „önérdek és katonai hatalom nem működhet morális és idealista igazolás nélkül, mint ahogy ideák és intézmények sem működhetnek önérdek és hatalom nélkül”. Rávilágít az úgynevezett tisztán gyakorla-

tias ember illúziójára, miszerint ő tisztán gyakorlatias ahhoz mintsem hogy egy ködösen megértett, gyakran elavult doktrína szerint dolgozzon; és a idealistára, aki szerint minden jól menne, ha a jót kívánnák – és a nyomasztó ellentétére, hogy mivel soha semmit sem az előzőek szellemben ítélnék meg, minden eszköz megengedett.

Amennyiben ezen nézetek banálisnak tünnének, Bibó életre kelti őket. Először azt mutatja be, hogy melyek voltak azok az elvi megállapodások, amelyek a 19. századi nagyhatalmak együttműködésében léteztek. Természetesen rámutat a korlátaikra, de a fő gondolat nem az, hogy azok elavultak, vagy hogy akkoriban elnyomóak lettek volna, hanem az, hogy egyáltalán léteztek. Mint ahogy létrejött az elvek egy új együttese is akkor, amikor a nemzeti önrendelkezés lett mind a belpolitika, mind a nemzetközi kapcsolatok doktrínája.

A 6. fejezetben bemutatja a nemzeti önrendelkezés – a nemzetközi rend egyedüli alapelveinek – gyengeségeit. De nem állít fel hibás antitézist a nemzetközi anarchia és a nemzetközi rend között; inkább megmutatja a körülményeket, melyek között a nemzeti érzelm megerősítheti a kormányokat azon képességükben, hogy új nemzetközi intézményeket alakíthassanak ki. A belső láncszemek kulcsfontosságúak. Különbféle demokráciák léteznek és kellene, hogy létezzenek. De mindenhol a 20. században a kormányok függése, amennyiben azok valós hatalmat akarnak gyakorolni a béke és jólét érdekében, a lakosságtól, nagyobb, mint valaha. A diplomácia már nem pusztán az elit dolga. A vezetőknek tudniuk kell, hogy más vezetőket is követni fognak, képesek lesznek tiszteletben tartani a már megkötött egyezségeket – különösképpen azokat, amelyek határokkal, kisebbségekkel és államalakítással kapcsolatosak.

„A tapasztalat azt mutatja, hogy a hatalmon levők és a közakarát között elengedhetetlen az erős kötelék, és veszélyes azt éreznie a kormánynak, hogy képes és jogosult a passzív, érdektelen tömegeket beleegyezésük nélkül a bol-

dogság felé terelni. Ijesztő példákat láthatunk, melyek bemutatják, hogyan válhat a leghozzáértőbb, legőszintébb és legkevésbé megvesztegethető kormány esztelenül zsarnokivá, cinikusan csalódottá és szégyentelenül korrupttá.”

Bibó bemutatja, hogy egy olyan látszólagosan divatjarmúlt és hitelét veszített törvénykezési fogalom, mint a „népszuverenitás” kell képezze a törvényesség alapját, melyek minden stabil államban változhatnak; továbbá arról is beszámol, hogy azoknak az államoknak a kormányai, amelyek állandóan instabilak, folytonos veszélyt jelentenek a nemzetközi rendre nézve. Bizonyos tekintetben a könyv filozófiai és jogi igazolásul szolgál az elmúlt húsz évben bekövetkezett világpolitikai változáshoz, melynek során a hatalmak az ideológiai győzelem prioritásától eljutottak a stabilitás fontosságának prioritáráig. Bibó sorba veszi az összes politikatudományi érvelést, hogy bemutassa: az erőltetett stabilitás ritkán tartós és mindig potenciálisan robbanékony, mint például amikor... és minden olvasó saját példájával szolgálhat itt; sokkal jobb, hogy a szerző ezt nem tette.

Bibó valójában sokkal egyértelműbb lesz azáltal, hogy belebonyolódik konkrét esettanulmányokba. Hogy mennyire konkrét, azt például a 9. fejezetben láthatjuk: „A mai nemzetközi politikai vitarendező eljárások elégtelensége” – melyről azt gondolom, hogy a könyv alappillére. A régi 19. századi diplomácia gyakorlatát nyolc jellemző vonásra és általánosításra csökkentti, melyek közül némely komikusan konkrét, mindazonáltal igaz – mint például: „kevés és nem túl komplikált, de célszerű és komolyan vett formaságok voltak, melyeket egy bizonyos kölcsönös udvariasság éltetett... (iv) respektálták a kölcsönös hatalmi erőviszonyokat, anélkül, hogy pillanatonként nyersen hivatkoztak volna rájuk.” A fejezet a régi és az új rendszer közti tizenhárom különbség taglalásával kezdődik, mely mesteri éleslátásról tesz tanúbizonyságot Bibó részéről, aki sohasem azt sugallja, hogy forgassuk vissza az időt, ellenkezőleg, radikálisan

előre. A nemzetközi tárgyalások mai szellemét és technikáját életszerű kifejezésekkel és hét tételben jellemzi:

„A formaságok üressé vagy bizonytalanná váltak, melyek keretében a teljességgel kiüresedett rideg udvariasság váltakozik indulatos vagy kiszámított gorombaságokkal vagy gúnyolódásokkal, s a tárgyalások percenként képesek a leggyermetegebb formális, ügyrendi vagy presztízisproblémák homokjába fulladni, pl. az asztalok formájáról, ami a nemzetközi tárgyalások technikáját a szobába való belépés sorrendje körüli 17. századi viták szintjére süllyeszti vissza.”

De – érvel Bibó – meglepő módon sikerült elkerülnünk a teljes katasztrófát. Metsző realizmusa kevés időt szentel a régi idők nukleáris háborús fenyegetésének. Nukleáris vagy bármely további totális háború, mint például a két világháború, végzetes lenne a civilizáció számára. Négy tényező miatt éltük túl – ahogy érvelésében olvasom –: közös félelem, a nagyhatalmak közti néhány olyan elv és egyezmény életben maradása, melyek a régi diplomáciát szabályozták; hogy a közvélemény manapság inkább szigorúan korlátozza, mint fokozza a kormányok harci kedvét; és mivel az Egyesült Nemzetek néhány intézménye bonyolult módon ugyan, de a döntőbíró szerepét képviseli. Az utolsó három fejezetben bemutatja, hogy hogyan mozdulhatunk el ezekről a pontokról és hogyan állíthatjuk helyre, vagyis inkább, hogyan teremthetünk új, a nemzetközi rendet vezérlő elveket és szokásokat, annak érdekében, hogy létrehozzunk egy a nemzetközi viták rendezésére alkalmas politikai gépezetet.

Bibó István tudományos munkássága a jog politikai témájú íráshagyományából ered, számos problémát okozva fordítóinak. Ez a hagyomány nagyon különbözik az angol-szász hagyománytól, vagy akár Németország és Oroszország filozófiai és ideológiai tradíciójától is. Eredetisége az intenzív politikai realizmusában gyökeredzik. Nem beszél jóról és rosszról, nem azért, mert fél, vagy mert hosszasan időzik elvont jogi fogalmak között; ellenkezőleg, mert mint

ahogy egy bölcs családi jogász tenné, hiúság lenne megpróbálni lebeszélni a feleket az igazukról. Azonban tudással, türelemmel és szakértelemmel lehetséges olyan eljárásmodot javasolni, melynek segítségével mindegyik megőrizheti integritását anélkül, hogy a másikat és természetesen önmagukat megsértetnék. A vitatkozó feleknek fékezniük kell magukat, amennyiben nem kívánják az emberiség egyetlen házáat lerombolni, azonban arra is utal, hogy nem várhatjuk el, hogy teljesen megváltoztassák viselkedésüket. Ez túl nagy kérés lenne. Amúgy meg miért tennék? Megtalálni, hogy mi a közös bennünk és mi szükséges, hogy közös legyen, nem jelenti azt, hogy el kell törölnünk minden közöttünk lévő természetes különbséget.

Bibó úgy fejezi be eme gyakorlati okfejtésű kis remekművét, mint Hobbes a *Leviatánt*, egy rövid összefoglalóval és következtetéssel. Néhányan, lehet, hogy ezt olvassák majd el először. De a tisztán és éles elméjűen felvázolt érvelés anyaga lesz az, ami meg fogja őket győzni.

BERNARD CRICK

Geiger Ildikó fordítása

AZ ÉRTELEM EGY IRRACIONÁLIS VILÁGBAN

A gonosz teremtette gyűlölet a félelemből születik, mivel az át nem világított félelem öngerjesztő természetű. Így jelenik ez meg Bibó társadalomelméletében is. Ezért tartotta döntőnek a félelem kiküszöbölését, és mondta, hogy demokrata az az ember, aki nem fél. A kölcsönös félelem pedig csak az átvilágító értelem hatására oszlik szét. De itt meg kell fontolnunk az „értelem” fogalmát. A racionalizmus kora alakította ki a „világész” fogalmát, talán a legpusztítóbbat az emberiség valamennyi rögeszméje közül. Mivelhogy logikusan az következik belőle, hogy ami az értelemmel nem fér össze, az ne is legyen. (Ennek alapján működtette például Robespierre a guillotine-t.)

Bibótól azonban idegen ez az omnipotens Értelem. Ezért különbözteti meg a forradalmi változtató szándékok két fajtáját: az utópikus világmegváltást, aminek az archetípusa a jakobinus forradalom, és az elveszett rend helyreállítását – ha kell, erőszakos eszközzel. „Recrudescunt vulnera gentis Hungariae”, megújultak a magyar nemzetnek sebei, ahogyan Rákóczi Ferenc indokolta szabadságharcát. Ebbe a típusba sorolja – egyebek között – a holland és az amerikai forradalmat, meg a mi 1848-unkat. Ezek tehát felfogható-ésszerű céllal rendelkeznek, és a győzelmük hozzájárul ahhoz, amit ő az európai társadalomfejlődés értelmének tekintett: a „nagyobb szabadság” megvalósításához.

Bibó társadalomkritikáját a neobarokk Magyarország mozdulatlansága váltotta ki, amely a magyar társadalom jelentékeny részét nemzetalatti szinten tartotta (csakúgy, mint manapság a neokapitalizmus)... Plebejus szemléletében ennek a társadalmi hordozójától, a „történelmi középsz-

tálytól” fordult el, mint a begyepesedett hatalom politikai támaszától. Viszont annak a tudatában, hogy építeni csak valamiből lehet. Sajátságos evolúciós felfogása elutasítja azt a megszokott történelemszemléletet, amely az európai abszolutizmust a fejlődés szükségszerű lépcsőjének tekinti, mivel ez olyan zsákutca volt, amiből azután csak további történelmi tragédiák fakadtak. A „normális” fejlődés nem az előjogok felszámolása – ha valakitől elveszünk valamit, azzal csak az igazságtalanságot növeljük –, hanem ezen előjogoknak a kiterjesztése, amint az általa példaszzerűnek tekintett forradalmak is tettek, és amely úton indult el Keleten Lengyelország az 1791-es és Magyarország az 1848-as alkotmányreformmal. „Az urak szabadsága is egy fajtája a szabadságnak” – hangzik a mértékadó mondata.

A „jakobinus” típusú forradalmak egy-egy megszállottnak a rögeszmés gondolatain nyugszanak, amelyet azokra, akik erről másképpen gondolkodnak, csak terrorral lehet kényszeríteni. A „plebejus” típusúak ellenben valamilyen társadalmi egyetértésből indulnak ki, tehát terrort eleve nem is igényelnek. Ez az egyetértés néha kirobban mintegy magától – ilyen volt éppen a mi 56-os forradalmunk –, néha viszont szervezni kell. Ilyen volt a mi 1945-ös fordulatunk, és Bibó ezen a ponton lépett be az aktív társadalompolitikába.

Naiv ember volt, ezt önironikusan ő maga is elismerte. De mivel ezt túlságosan szívesen használják fel a relevanciája kétségbe vonásához, fel kell emelnem a szavam ellene. Párbeszédet kezdeményező politikai publicistaként csak abból indulhat ki, hogy a partnere korrekt, abban az értelemben, hogy azt gondolja, mint amit mond, vagyis hogy a szó mögött ott van az ember is. Lehet ezt naivsággként elutasítani, ha lakájokról és ügynökökről, vagyis gondolat nélküli emberekről van szó, de mondja meg, aki tudja, hogy akkor mit lehet velük kezdeni? És meg kell jegyezni, hogyha valakit komolyan veszünk, már tettünk egy jelentős lépést afelé, hogy ő is vegye komolyan önmagát.

Hadd mondjak erre egy kézenfekvő példát. Nagy Imre, aki a felkelt nép akaratából lett miniszterelnök, kihirdette a statáriumot. Nagy megrázkódtatás volt ez minékünk, tagadhatatlanul –, de mégis megbíztunk benne, és ezzel sikerült is őt megmenteni életének nagy erkölcsi válaszfűtján.

Bibó ránk hagyott életművének az értelmezése mindazonáltal felvet egy megoldandó problémát. Az érzékeltetésére egy összehasonlítást kell tennem. 1940-ben, a náciizmus csúcspontján, Heidegger Nietzsche-szemináriumokat tartott. Az ott elhangzottak ma is vállalhatóak, nincsen bennük tisztességtelen vagy elavult gondolat. Az idő múlásával sem változtak semmit. De ennek azért mégiscsak ára van: az, hogy nem szólt a maga korának az alapproblémájáról. Nem a vizes lepedőt kívánom ráhúzni a német gondolkodóra azért, hogy nem ment fejjel a falnak, hanem mintegy fonákjáról szemléltetni Bibó publicisztikájának, a napi problémák elemzésének a problémáját.

Az 1945 utáni években számos aktuálpolitikai tanulmányt írt, sőt szerinte ez volt életének a csúcspontja, mert csak ekkor próbálhatta meg, hogy segítsen egy egészséges lelkű Magyarország megteremtésében. A lappangó félelmeiket ki kell beszélni – ennek híján válnak méreganyaggá. És ehhez félelemmentes beszéd kell. Az általa 1946-ban kezdeményezett „demokráciavita” kezdőmondata, a nálunk szokatlan szókimondásával, azt hiszem, igencsak megütötte akkori olvasóit: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól.” Ezzel indul el a helyzetértékelése, amely e félelmeket oktalannak, de megmaradásuk esetén önbeteljesítőeknek tekinti.

A szokratikus gondolkodó igyekezete mindig az, hogy megértse vitapartneri gondolatát, ezért van szüksége a dialógusra. Támaszkodni eközben csak az értelemre lehet. De ez nem az „én értelmem”, hanem a „mi” közösen felfogott értelmünk. Társas lelki kategória, mondja Karácsony Sán-

dor, és ekképpen alakíthat ki egy olyan társas viszonyt közöttünk, amit nem a hatalom és az erőszak határoz meg.

Az érdemi dialógusban nem a „tisztá ész” szerepel, a racionalizmus világmodellje szerint, hanem a mindenféle érdekektől befolyásolt ész, és a feladat éppen ezeknek a részérdekeknek az egyeztetése. Ennek az alapja a bona fide, a kölcsönös jóhiszeműség elve, és annak a beláttatása, hogy ilyen egység nélkül végül is mindenki érdekei csorbulnának. Így jön létre a kölcsönös belátás alapján a kompromisszum.

Bibó nem elmélkedik erről, hanem munkálkodik rajta. Ámde ha ezeket most olvassuk, akkor gyakran meghökkenünk tőlük, mert szükségszerűen beleütközött egy olyan problémába, amit az ellenpéldaképpen felhozott Heidegger eleve elkerülhetett. Ez a helyzetről és a szereplőkről akkor megfogalmazott ítéleteinek a sora. Például „Rákosi Mátyás tárgyalóképes, bölcs humorát” említi a koalíció egyik összetartó erejeként. Mai szemmel nézve nem éppen ez jut az eszünkbe Rákosi Mátyásról, de többet mondok, az ő alakja, még mielőtt igazán bemutatkozott volna, máris enyhe borzadályt keltett, még a „mezítlábas” kommunista párttagok sem igazán szerették, és bizonytalán másikat választanak, ha lett volna rá lehetőségük. Hogy Bibónak a magánvéleménye akkoriban mi lehetett, azt nem tudhatom. De a politikai publicista, aki a tüskéket akarta kihúzgálni a közbeszédből, aligha írhatott másképpen. Minekünk viszont meg kell tanulnunk az efféléket „helyesen olvasni”.

Kérdés azután még az is, hogy volt-e egyáltalán esélye akkori célkitűzésének, a korlátozott demokráciának. Annyi bizonyos, hogy akik akkor a közéletben ténykedtek, mind hittek benne. A történészek máig vitatkoznak ezen a kérdésen, ami azt hiszem, örökre eldönthetetlen marad. Hiszen nem a hazai kommunisták ilyen vagy olyan beállítódásán múlott a dolog, hanem azon, hogy éppen mit álmódott egy mindenható paranoiás zsarnok. Én azonban úgy hiszem, a történészek végül is tévednek. A szabadság nem függhet

GAJZÁGÓ SÁNDOR: JÉZUS SZÍNEVÁLTOZÁSA
Olaj, vászon, 2010

attól, hogy „valahol” mit határoztak rólunk – ezért azután nem is lehet exportálni –, hanem csak attól, hogy mi szabadnak tekintjük-e magunkat. Persze ahogyan Albert Camus drámaírója mondta, „nem az én szabadságom az igazi”.

Bibó egyszer rezignáltan azt találta mondani, hogy 1945-től 1948-ig élt, vagyis hogy csak ekkor volt módja arra, hogy munkálkodjon az említett „nagyobb szabadság” megvalósításán. Teljes tisztelettel hadd kételkedjem ebben. És itt nem is elsősorban az ő rövid, ám dicsőséges 56-os miniszterségére gondolok, hanem magára 56-ra. Az a szkeptikusok által vitatott küzdelem, amit ő és társai a negyvenes évek második felében vívtak a magyar demokráciáért, csak látszólag bukott el az 1948-as kommunista puccs során. A forradalmunk nem a semmiből keletkezett, a semmiből sohasem születik semmi, hanem ez az évtizedes bűvópatak tört váratlan erővel a felszínre.

Még az a népfrentkormány is helyreállt, amelynek a megőrzését Bibó a legfontosabb történelmi feladatának tartotta. Sőt, van itt egy meghökkentő összefüggés is. Bibó 1945-ben a stabilizáció feltételének azt tekintette, hogy a koalíció támaszkodjék a két „középen” lévő pártra, a szociáldemokratákra és a Nemzeti Parasztpártra. Nos, 1956-ban ezt az emlékezetes nyilatkozatot a parasztpárti Bibó bocsátotta ki, és a szociáldemokrata Kéthly Annát nevezte meg az ország egyetlen törvényes külföldi képviselőjének.

Az értelmet akkor se adhatjuk fel, hogyha tökéletesen hatástalannak látszik. Ezt éppen Bibó életműve fölöttébb jól szemlélteti is. Társadalompolitikai elemzéseiben mindig az a kiindulópontja, hogy egy rossz helyzet nem egyéb, mint a következménye eddigi rossz döntéseknek, amelyek hamiságon alapultak, és ezért tévútra vezettek. Ilyen témájú tanulmánya az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, vagy a *Német hisztéria*. A gyógyulás eszközeként mindig azt javasolja, hogy vissza kell térni arra a pontra, ahol a hiba történt. Úgy tűnik, Deákot félreértette Bibó, mégis valódi

Deák Ferenc-i gondolkodásmód ez, „addig kell visszagombolni a kabátot, ameddig a gombolási hibáig érünk”.

Ez a helyzet olyan problématisztázó javaslataival is, mint a nemzetközi szervezetek benuhátrágáról írt terjedelmes tanulmánya. A sorok között persze Magyarország nemzetközi jogilag félbehagyott sorsa van, mivel a Kádár-rendszer tagadhatatlan konszolidálódását Bibó aligha tartotta egyúttal a legitimitása forrásának. De mivel erről közvetlenül nem írhatott a hatvanas években, megpróbálta magát a nemzetközi alapproblémát körüljárni: az előidéző helyzetet, az ezzel kapcsolatos felelősségeket és azokat a lehetséges tennivalókat, amelyek a szükséges kompromisszumokkal megoldanák az adott problémát. Bőségesen elemzi Észak-Írország, Ciprus, Palesztina kérdésköreit, azaz a tőle megszokott módszerrel, hogy világosan ismerteti az ütköző álláspontokat és azok egyeztetésének a racionálisan végiggondolható lehetőségeit. Persze felmerül, hogy akarja-e valaki ezeket racionálisan megoldani? Amivel kapcsolatban bánatosan kellett konstatálnia, hogy érdeklődést csak az angolul megjelent mű szerzője, nem pedig a tartalma keltett.

Mindenesetre, a három konfliktusból úgy-ahogy megoldódni negyven év után is csak Észak-Írország esete látszik, a másik kettőnél messzebb vagyunk tőle a megoldástól, mint valaha, sőt ezek folyamatosan mérgezik az egész világpolitikát is. Hasonlót tudnék mondani a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányáról, amire a mind jobban elmérgesedő hazai helyzetben talán már hivatkozni sem ildomos – holott tökéletes mind a diagnózisa, mind a megoldási javaslata.

(Eszembe jut egy részlet Lawrence ezredesnek, az arab függetlenségi háború *spiritus rector*ának az első világháborús könyvéből. A leendő egységes arab nemzetnek a feje ideje nagy részét arra kellett fordítsa, hogy igazságot tegyen a törzsek között kialakult kölcsönös vérbosszúk között. Ezt

meg is tudta oldani. Csak a békecsináló nyugati diploma-tákkal nem bírt.)

Bibó az egyik utolsó írásában pedig közvetlenül a távoli jövőnek, a mi korunknak üzen. Az ő demokráciafelfogását tömören össze lehet foglalni a magyar rendi demokrácia alapmondatában, ami már Széchenyi Istvánnak is olyannyira megtetszett: „nihil de nobis sine nobis”, semmit rólunk nélkülünk. Ez őnála a demokrácia kiterjesztésének a kulcsmondata is, csak hogy a mi korunkban alapvető veszelmek fenyegetik. Egyrészt az az önmagát túlélő liberális ideológia, amely az ő szavával „az egész rendszert hamissá és ellentmondóvá teszi azzal, hogy alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon igazolásának”. A másik pedig a „menedzserek forradalma”, amelyben a szakszerűség hivatkozása mögött elvész a társadalom demokratikus működésének a nélkülözhetetlen alapja, az, hogy az emberek beleszólhassanak a saját sorsukba.

A két probléma kezelése persze nem könnyű, hiszen mit kezdünk az óriásvagyonokkal, ha a kommunizmust elutasítjuk mint megoldást, és mit kezdünk a szakmailag mind bonyolultabb világgal. Bibó megoldási javaslata az „örzök őrzésének” a logikájára épül fel: egyrészt annak az államnak a közhatalmi szerepére, amely maga demokratikus kontroll alatt áll, másrészt a szakmabeliek morális kényszerítő erejére, amely kamarák-korporációk formájában kontrollálni képes a „menedzserek” szakmai döntéseit.

Hadd idézzem befejezésül ennek az „égi racionalistának” a több mint hatvan évvel ezelőtti gondolatait a feladatról.

„Teljessé kell tenni a politikai felszabadulást egy közügyek intézésében forrongó aktív önkormányzati étellel. Teljessé kell tenni a gazdasági felszabadulást azzal, hogy a gazdaságilag tájékozódni tudó közösség létalapjává váljon. Teljessé kell tenni a társadalmi és a kulturális felszabadulást egy olyan nevelési rendszerrel, amely az iskolatípusok értékrendjét elszakítja minden társadalmi ranglétrától.”

Lincoln Ábrahám mondta azt, hogy egy kérdés sincsen véglegesen rendezve addig, amíg igazságosan rendezve nincs. És az igazsághoz eljuthatunk-e az értelem mellőzésével?

(Elhangzott 2011. szeptemberben a Magyar Írószövetségben megrendezett Bibó-konferencián.)

MIKLÓSSY ENDRE

AZ EMBERI JOGOK VISZONYLAGOSSÁGA

Az élethez és az örökölhető (tőke)tulajdonhoz való jog az egyenjogúságra alapozott társadalomban

1. rész

A nyugati felvilágosodás – a 17. századbeli Locke és Pufendorf, majd a 18. századi Rousseau és Kant nyomán – az arisztokrácia származási és a klérus szellemi tekitélyelvűsége elleni harcban¹ bontakoztatta ki az individualista értékrend ideáljára alapozott szabadelvű társadalommodellt. Ez az egyedek egyenlő létjogosultságára épített, és a társadalomban csak az önrendelkező egyedeknek egymás közt szabadon kötött – piac típusú – szerződéses kötelezettségeit, viszonyait ismeri el. Az embernek így olyan társadalomba kellene születnie, amelyben társadalom adta diszkrimináció nem sérti esélyegyenlőségét. (A fizikailag örökölt képességekbe a társadalom nem szólhat bele, tehát itt csak a „jogcímekről” van szó; ilyen a nemesi rang, de az örökléssel átruházott tőkevagyon is.) A szekuláris doktrína posztulálja, kinyilvánítja, hogy ez az eszmefuttatás megfelel a természetes emberi ésszerűségnek, így a belőle módszeresen levezetett jogok az ember („elidegeníthetetlen”) természetjogai. (a) Egyetemesek, mert spontán megfelelnek mindenki, minden ember intuitív, normatív fogékonyságának; s (b) az alapmeggondolásból axiomatikusan levezetve egymással eleve összhangban vannak – tehát rangsorolásra nem szorulnak; (c) Az állam pedig – mint eszköz – az önrendelkező szabad egyének szerződéses társulásának „alkotmánya”. (Hobbes szerint „compact for self-preservation and protection”.)

Eszmetörténetileg sokan hibásan azt állítják, hogy az emberi jogok az angol Magna Chartára (1215) nyúlnak

vissza. Emberi jogi típusú kívánalmak valóban találhatóak ebben az (ős)alkotmányban, azonban ezek nem minden embert mint ilyet *per se* illettek meg, hanem specifikus társadalmi funkciót, rangot betöltő egyéneket, nemeseket megillető előjogokról van szó².

Mármost korunkban, amikor az emberiségnek rendelkezésére állnak a technikai eszközök ahhoz, hogy az egész glóbuszra kiterjedő egységes civilizációt hozzon létre, különösen időszerűvé vált a Nyugat felkínálta társadalmi modell egyetemes érvényének és alkalmazhatóságának vizsgálata.

E tanrendszer pozitív intézményes megjelenése az ENSZ 1948-ban kinyilvánított Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja (UDHR), ami a Szövetséges Hatalmak győzelmét erkölcsi tartalommal volt hivatva megtölteni, mert erre minden megnyert háborúnak szüksége van. E jogkatalógus az 1789-es francia forradalom Emberi és Állampolgári Jogok Nyilatkozatából merít és 1966-ban pedig két nemzetközi szerződésbe torkollik.

Először a kinyilatkoztatott emberi jogoknak az alapelvekkel való megfelelését vizsgáljuk, majd a jogok egymás közti összhangját; s annak hiánya esetén metaprincípiumok alapján az azok közti elsőbbségek kérdésével foglalkozunk. Jegyezzük meg, hogy John Locke nem adott eligazítást ebben, mivel a „természetjog” hívei vizsgálat nélkül feltételezték, hogy az emberi jogok egymással eleve összhangban vannak. Ez az axióma azonban, mint látni fogjuk, az általános tapasztalattal egyáltalában nem egyezik meg. Paradigmatikus okokból az ontológiai alapelvek diktálta elsődlegesség szempontjából kiemelten vizsgáljuk a léthez – az élethez, az egzisztenciához – és az örökölhető magántulajdonhoz (illetve a tőkemagántulajdonhoz) való jogok egymáshoz való viszonyát.

E normatív eszmefuttatás után összevetjük az eszmék adta rendszer elveit az emberiség tényleges adottságaival, hogy kiderítsük gyakorlati relevanciájukat, alkalmazhatóságát.

gukat. Újra paradigmaticus meggondolásokból az emberiség antropológiai adottságai közül különösen azt a körülményt vetjük össze a humanista elvekkel, hogy az ideálisan önrendelkezéssel felruházott ember ténylegesen nem önteremtette („self-made man”) lény, hanem függő helyzetben, mint magatehetetlen csecsemő születik egy már meghatározott konkrét civilizációba – amely alól csak a Biblia Ádámja a kivétel. Mivel kikerülhetetlen és primordiális antropológiai tény, hogy az ember – egyes más (szintén mozgóképes élőlényekkel) „állatfajokkal” szemben – nem önálló, felnőtt lényként jön a világra, mielőtt szerződés nélkül társadalmat tudna alkotni, ki van „szolgáltatva” a felnőttek jótekonyságának, szellemi befolyásának. Mint más emberekkel kommunikálni képes lény, anyanyelve révén lesz csak része egy adott emberi társadalomnak. Tehát, mielőtt a serdülő emberpalánta maga szabadon szerződéseket köthetne, (fel)nevelői őt világszemléletüknek megfelelő, az együttműködést, együttélést meghatározó viszonyba állítják: a szülőkkel, testvérekkel, szomszédokkal, anyanyelvtársaival – honfitársaival –, általában embertársaival, a többi állatfajtaival és az egész élő és élettelen világgal.

Két alapvető kérdés merül fel: lehetséges-e ilyen körülmények között az egyének közti viszonyoknak kizárólagosan szerződésre való építése? S a tőkemagántulajdon „érdemtelen” örökölhetősége összeegyeztethető-e a születő egyének alapvető egyenjogúságával, társadalmi esélyegyenlőségével?

Volens-nolens kitetszik: a felvázolt, felvilágosultságból származó nyugati civilizáció csak egyike a létező³ jelenkori civilizációknak – még ha a Nyugat igyekszik is az összes hátsókörében lévő, illetve általa megszállott területen, mint Irak vagy Afganisztán, az emberek felnevelését a családok kezéből kivenni és a serdülőt a neoliberais (elő)írásoknak megfelelő iskolákban saját képére és hasonlatosságára formálni.

A neoliberais globalizmus ugyanis a kultúrkörök eltérő világszemléletéből származó értékrend-viszonylagosság

problematikáját avval intézi el, hogy a nyugatit felsőbbrendűen ésszerűnek nyilvánítja, s a többit „archaikusnak” bélyegzi. Saját világrendjét a jövő paradigmájának posztulálja, amely majd a többit elhomályosítja, háttérbe szorítja.⁴ A nyugati humanizmus prospektív társadalomszervező értékét azonban csak az emberi lét kikerülhetetlen adottságaival való megegyezésének, abba való beleilleszkedésének fényénél lehet felmérni.

A nyugati individualista szellemben szocializált ember számára például a velünk nyelvileg kommunikálni nem képes – „lélekkel meg-nem-áldott” – (élő)lények egyszerűen mint a boldoguláshoz szükséges, birtokba veendő eszközök jelenhetnek meg. Az Én-központos (világ)szemléletekben a környezetnek ez az eszközszerű kezelése aztán kiterjeszhető még a többi emberre, vagy magára a társadalomra is⁵. A „lelkes”, belülről introspektíve felfogott Énnek a külvilághoz való viszonyát John Locke például a környezet tágabb és szűkebb – anyagi – értelemben való birtokba vételében látja, amelynek értelmében a magántulajdon joga megelőzi a társadalmat⁶. Ha viszont egy olyan egyént veszünk tekintetbe, aki más kultúrkörben, például mondjuk hindu környezetben látott napvilágot, és e társadalomban nevelték fel, eredendő törekvése nem eleve a környezetnek „gazdasági” transzformáció által való birtokbavétele – ami a Nyugat életreceptje –, hanem a világmindenségbe való beilleszkedés lehet. (A hindu az állatoknak ma Nyugaton divatba jött, újfent jogi tiszteletét csak a Felvilágosodás felfedezte „örök” igazságok hevenyészett foltozgatásának tekintheti.)

Munkatervünk szerint tehát először az emberi jogi rendszer doktrinális alapját vizsgáljuk, majd az UDHR-ban és a nyomában elfogadott két nemzetközi szerződésben különösen a magántulajdon és a megélhetéshez való emberi jogok helyzetét, összhangját, illetve azoknak az alapelvek szerinti rangsorolását tesszük elemzés tárgyává; majd a tőkére is kiterjedő örökölhető magántulajdon társadalmi kö-

vetkezményeit mérjük fel; végül azt tanulmányozzuk, hogy reálszinten, pragmatikus szempontból, a Nyugat ajánlotta liberális individualista társadalommodell eleve megelőbb-e a csecsemőként születő ember kibontakoztatására, mint más élő civilizációk értékrendjei.

Az egyenjogú egyedek alkotta szerződéses társadalommodell alapprincípiumai

Az isteni kinyilatkoztatástól eltekintő, ún. felvilágosult társadalommodell adta normatív alapkövetelmény-rendszert fejtsük most röviden ki. Függetlenül attól, hogy ez az ideáltipikus modell szociálanropológiailag tekintve valóságidegen-e, vagy sem.

Rawls klasszikus munkájában⁷ Locke-ra, Rousseau-ra és Kantra hivatkozva, szerződésen alapuló, általános méltányosságként felfogott igazságosságelmélete olyan ideális alaphelyzetből indul ki, amelyben a kanti kritérium szerint nem heteronóm, hanem független személyek⁸ kötnek szerződést. (Tulajdonképpen az egész társadalom és állam megalkotását merőben a szűken a piacra alkalmazható exchange vagy kommutatív igazságosságelméletből mint paradigmából vezeti le. Most még heurisztikus okokból nem foglalkozunk avval, hogy az embernek már említett születési körülményei miatt mennyire valóságidegen e koncepció. Ugyanis mint mondani szokás: mi mind későn születtünk, mikor már a Történelem úton volt.)

1. Ismeretelméletileg az egyénnek mint *Én*nek az »öntudat« adja első intuitív felismerését, meghatározását. (Locke számára a „self” az öntudat folytonossága.) Függetlenül attól, hogy egy *Én* (self) – mint valami egytojásos iker – egy másiknak hasonmása vagy „egyéni”, az *Én* minden felfogásnak és érzésnek kizárólagos konkrét (szín)helye. Ez a megélt (*vécu*), elsődlegesen tapasztalt lét csak közvetlenül

belülről szubjektíve egyénileg észlelhető. A másik egyén „belsejében”, lelkében, tudatában végbemenő folyamatokat a „verstehende” szociológia megalapítója, Max Weber is csak közvetetten, az analógia ismeretelméleti bizonytalanságával foghatta fel. Ez az egyed eltörölhetetlen szubjektívizmusa, megkerülhetetlen elsődlegessége⁹.

2. Az egyedeknek, többségüknek, mindenkinek joga van a *léthez*, az egzisztenciához, élethez, a megélhetéshez. Ez egy ontológiai elsődleges meghatározás, mert minden emberi attribútumnak, cselekvőképességnek szubsztanciális *sine qua non* feltételéről van szó. (Arisztotelész: a létező és tulajdona.) Mondhatni, hogy mivel az összes jog gyakorlásának szükségképpen lételméleti előfeltételéről van szó, ha netalán e jog ütközésbe kerülne egy másik joggal – mint például a (pénzügyi tőzsdei) tőkeagántulajdon vagy annak öröklési jogával –, ennek eleve elsőbbséget kell élveznie.

Engedtessék meg, hogy kitérjünk egy komoly következményekkel járó fogalommeghatározási és terminológiai kérdésre. Ha az embernek az élethez való jogát pontosan szavakba akarjuk foglalni, az „emberi élőlénynek a léthez való jogáról” kellene beszélni. Ez a kifejezés nehézkes és körülményes, de nem hiábavalóan az. Ugyanis szemben az „élethez való jog” elegáns kifejezésével, az teljes terjedelmében ragadja meg a fogalom lényegét. Az élethez való jogot általában, alaptalanul csonkán értelmezik; nevezetesen a többi jogok mintájára – mint a tulajdonjog – passzív védelemként, egyszerűen mint az élettől való megfosztástól, az öléstől, a „jogtalan” kivégzéstől (a kínzástól) való óvasként. Szemben az élettelen szubsztanciák tulajdonjogával, az élet viszont folyamat, amelyhez való jog a megélhetés, a létfenntartás nélkül értelmetlen. (Ha a „jogállam” közömbösen egyeseket koplalni hagy, az élethez való jog nem érvényesül.) Az alapvető pont itt az élőlénynek a léthez való jogának sajátossága. Hozzá lehet ehhez még fűzni a felvilágosult szemlélet szerint az emberi léthez, vagyis egy beszélő állat-

fajtanak kijáró jog dimenzióját. Mivel az élethez való jognak a megélhetéshez és az emberi egzisztenciához való jog elkerülhetetlen része, az erre való emlékeztetés érdekében az „élethez”, „megélhetéshez”, „egzisztenciához” való jogokat az összefüggésnek megfelelően felváltva mint szinonímát fogjuk használni.

A rabszolgasággal és a jobbágysággal szemben a polgári liberális szemlélet magába foglalja az egyén „szabadságát”, önrendelkezését¹⁰. Az amerikai függetlenségi nyilatkozat szerint (1776) magától értetődik („self-evident”, vagyis axióma), hogy minden ember (a) egyenlő; és joga van (b) az élethez; (c) a szabadsághoz; és (d) a boldogság kereséséhez. Johannes Kaspar Schmidt alias Max Stirner *Der Einzelne und sein Eigentum* (1844) című munkájában ezt az álláspontot gondolja át a végletekig. A liberális álláspont az egyed önálló létezésre való jogát az egyéni tulajdonlással hozza eleve összefüggésbe, amely vonatkozik (antropocentrikus megfontolás alapján) az egyedre magára és az őt körülvevő, önfenntartáshoz szükséges természetre¹¹.

3. A liberális modellnek az egyedek *egyenjogúsága* is elengedhetetlen, nélkülözhetetlen alappillére. Minden egyént *per definitionem* egyenlő jogok illetnek meg. S fordítva, ha egy jog nem mindenkinek elérhető, biztosítható, akkor az eleve kiváltsággá válik, s többé nem lehet az embernek mint ilyennek „természetesen” kijáró szubjektív joga. Az egyenlőségi kritérium korlátot szab az embert körülvevő természet spontán (magán)tulajdonba vételének. Ugyanis a korlátoltan rendelkezésre álló természeti kincseket (föld, olaj stb.), erőforrásokat minden egyénnek önfenntartásához szükséges (termelő)eszközök elérésének joga terheli; ez az egyetemes előjog – az abszolút földjádék mintájára – mint egy kollektív jelzőlog minden magántulajdonba vételre vonatkozik¹². A nemzeti vagyon használatáért – Clifford Hugh Douglas 1919-ben felvetett kifejezésével élve – mindenkit megillető társadalmi osztalék jár.

A szabadelvű társadalmi modell szerint mindenféle társuláshoz képest az egyed egyenlő önálló létjogosultsága (legalábbis fogalmilag és gyakran természetjoggal is felruházott) elsőséget élvez. Ez az elvi kiindulópont, „alkotmányozás” feltételezett alaphelyzete¹³. S a (jog)állam vagy más hasonló formáció csak az önálló, önrendelkező, felelős egyének szabad kötelességvállalásából¹⁴ kötött megállapodás alapján létezik és az így átruházott, meghatározott kompetenciával rendelkezik. (Rawls szerint a társadalmi szerződésben a biztonságért és gazdasági előnyökért az egyének feladnak, átruháznak, feláldoznak bizonyos emberi előjogokat, kivéve az elidegeníthetetleneket. Az állam alkotmánya alapjellegetben nem különbözik a *piaci szerződéses* megállapodásoktól, s annak létéről mint adottságról nem lehet szó.)

4. A tőkés társadalmat előkészítő liberális társadalombölcseleket viszont különösen foglalkoztatja az – (örökléssel) átruházható – *magántulajdon* jogának „természetes”, a (jog)államot is megelőző prioritásának kérdése. A magántulajdon természetjogi tisztelete bibliai eredetű is; de miután a Teremtést kiiktatták a világból, a jog természeteségének, „feltétlenségének” más indokolást kellett keresni, amely megfelel az ún. egyetemes emberi ésszerűségnek. A felvilágosodás gondolkodói közt nincs egyetértés abban, hogy általában lehet-e (jog)állam nélkül valódi jogról beszélni; ugyanis nyitva marad a kérdés, hogyan lehet egy szekularizált perspektívában egy államot megelőző emberi (természet)jog tényleges – végrehajtható tételes – jog. Enélkül viszont a jog az erkölcsi követelménytől, törvénytől meg nem különböztethető.¹⁵

A magántulajdon joga *elvont általánosságban* mint az emberi személy – magánszféra biztosította (*privacy*) – (a) önállóságának; valamint (b) önfenntartásának külső eszközeként jelenik meg. (Az én házam, az én váram.)

Mindjárt leszögezhető, hogy amennyiben a magántulajdont az önálló magánszféra, az egyedi egzisztencia fel-

tételének tesszük meg, akkor ez mindenkinek kijár, s csak olyan magántulajdonra vonatkozhat, amelyet mindenkinek biztosítani lehet (vö. tőkevagyon a háztájival).

Az angol liberalizmus és társadalmi szerződéselmélet megalapozója, John Locke¹⁶ – és Samuel Pufendorf is – olyan természetjogokat tételez fel, amelyek az állam előtt léteznek, s vele szemben elsőbbséget élveznek. S ennek kapcsán nem minden egyén létjogára esik a hangsúly, hanem mindjárt a környezetnek magántulajdonjoggal való kizárólagos „természetes” birtokbavételére.

Amikor Locke az egyednek magántulajdonjogát mint természetjogot posztulálja, azt nem egy jogállamnak a többi ember igényeit figyelembe vevő, disztributív (osztzkodó) jogokkal összevetve teszi, hanem pusztán az elszigetelt magánembernek az őt körülvevő nem-emberi környezet birtokbavételére, „alárendelésére”, „értékesítésére”, felhasználhatóságára vonatkozó jogosultságára gondol¹⁷. Daniel Defoe egyébként *Robinson Crusoe* című művében ezt a – fiktív – alaphelyzetet regényesen illusztrálta. Rousseau talán véletlenül ajánlotta e művet „Émile”-nek!

Fogalomalkotását közelebről megvizsgálva, megállapítható, hogy Locke a magántulajdonhoz való jogot egy különleges történelmi helyzetből kivetítve általánosította mint örökérvényű természetjogot. A 17. század elejétől az Amerikába bevándorló angolok (majd, egyébként, a 18. elejétől a németek is) az indián „vadászterületeket” megműveletlen, használatlan ugarnak tekintették. Mivel, úgymond, e „telkek” bőségesen („abundance of land”) állnak rendelkezésre, a gyarmatosító tulajdonképpen piaci szempontból még értéktelen földnek lesz birtokosa. Locke szerint a befektetett munka – gyomtalánítás, faültetés stb. – gyümölcse megilleti a földművest. S mivel ez elválaszthatatlan a „még korlátlanul” rendelkezésre álló földtől, a betelepülő az indián őslakosokkal szembeni *kizárólagos* birtoklását elkerítéssel jelzi. Persze mihelyt a történelem folyamán a (termő)föld s más

természeti kincsek már csak korlázott mértékben állnak rendelkezésre, megjelenik az abszolút földjáradék. Maga a tulajdonjog elválik pedig azon hasznosság élvezetének jogától, amellyel az első birtokos „felruházta” a természeti kincset. (Tágabb értelemben például egy fém felhasználhatóságának felismerése s az abból folyó bányászásának joga.)

Locke az amerikai földfoglalásból származó – és munkaérték-elméleten alapuló – magántulajdonjog fogalmát aztán kiterjesztette („extrapolálta”) mindenféle – felhalmozott „intangibile” – tőke magántulajdonjogára. S az egyén természetes tulajdonjogába becsempészte az örökösödés jogát is (amelyet pedig mint „effortless wealth”, az új tulajdonos eleve nem érdemelhetette ki munkájával). Ennek önkényességét jól jellemzi Robert Dahl¹⁸.

A kérdés óhatatlanul felmerül, hogyha a szabadelvű individualista doktrína a minden egyedre egyenlően kiterjedő megélhetéshez való jogot tartja alapelvének – és a társadalmat azok szabad társulásából vezeti le –, vajon az egyéni magántulajdonlást ennek alárendelve, ebből leszarmaztatva, azt szolgálva vezeti-e be elvrendszerébe, vagy egyszerű posztulálással egyenrangú, önálló alapelvként hozzáfűzi mint az egyéni függetlenség, szabadság feltétlen anyagi külső zálogát? Akkor viszont ezt minden egyes egyénnek *de facto* biztosítani kellene, vagyis az egyenjogúság elvével összeegyeztetni, mert különben a liberális doktrínában nyilván a (tőke)tulajdonos joga különleges, kiváltságos helyzetet élvez.

Továbbá az öröklés által átruházott (tőke)tulajdon birtoklásnak olyan formája, amely a magántulajdon liberális értelmezésére vonatkozólag sokat árul el. Ugyanis e vagyonszerzést egyrészt semmiféle előzetes erőfeszítés, munka nem indokolhatja, másrészt ha egyesek így – szemben másokkal – már *in statu nascendi* olyan mértékű (tőke)tulajdont örökölnek, ami alapján minden munka nélkül leélhetik életüket, e „szabadság” révén az örökösök döntő előnyhöz jutnak.¹⁹

Nézzük meg, hogy a származási és minden más a személytől független diszkrimináció elítélése után a vagyönöröklés adta megkülönböztetést a 2002-ben elhunyt liberális társadalombölcsező, John Rawls hogyan kategorizálja? A szerényen „igazságosság elmélete”-nek címzett, már idézett munkájában azt írja²⁰, hogy az „egyenlőtlen vagyönöröklés nem igazságtalanabb”, mint az intelligencia egyenlőtlen öröklése. A vagyönöröklésnek – az „isten”, természetadta diszkriminációk közé való sorolása esetleg elfogadható vallásos ember számára. De hogyan lenne az a szekularista szabadelvű ember számára? Hogy az olvasó meglepetése ne legyen túl nagy afölött, hogy Rawls a vagyönöröklés jogát nem a származási és más társadalmi privilégium közé sorolja, hanem mint valami természetes jelenséget kezeli, mindjárt azért hozzá is fűzi – kelleetlenül ugyan –, hogy az öröklés azért „feltételezhetően” társadalmi kontroll tárgya lehet. E kontroll ellen viszont mindjárt felhossa azt az érvet, hogy ez a megkülönböztetés elfogadható – ha feltételezhetően olyan rendszert teremt, amelyben a legszegényebb is „nyer”, s a szabadságában és az esélyegyenlőségében nem esik csorba –, mindenesetre anélkül, hogy e valószínűtlenül megvalósítható feltételek teljesíthetőségének módjára utalna. Csak azt veti oda mellékesen, számok megadása nélkül, hogy a szabadelvű társadalom alapintézményei veszélybe kerülnek, ha a vagyönkülönbség – v. ö. tőkekoncentráció – túllép bizonyos (!) határokat²¹.

Az derül ki e megfontolásokból, hogy a magántulajdon joga nem az egyed egyenlő létjogával egyező alapvető legitimitási szinten van. A magántulajdon joga az egyes embereknek a természet uralásából általánosságban *levezetett* jogcím. S a magánbirtoklás egy kollektív *hasznossági* elvvel indokolt, nevezetesen avval, ami posztulálja, hogy az összehasonlításban a természeti kincsek viszonylag legjobb kiaknázását ígéri, s ez mindenki által élvezhető előny. Mindez a gondolatmenet Arisztotelészre nyúlik vissza, aki

kijelenti, hogy a magántulajdonban kezelt javakkal jobban sáfárkodnak (*Politika*).

Miután megállapítottuk tehát, hogy a következetes szabadelvű világnézetben a tőke magántulajdonjoga nem élvezheti azt az axiomatikus elsőbbséget, mint az egyénnek a léthez, egzisztenciához való egyenlő joga, azonnal előrebocsáthatjuk azt is, hogy a magántulajdon utilitárius előnyeire vonatkozó érvek sem illetik meg a tulajdonjogot minden formájában, mértékében, aspektusában, monolitikusan, mint az főleg a római jog nyomán Nyugaton megfogalmazódott: az alapindokok nem vonatkoztathatók nemcsak mindenféle tulajdonra, de mindenféle tulajdonosra sem. Ugyanis nem mindegy, hogy a magántulajdonos fizikai vagy ún. erkölcsi személy, s az sem, hogy a tulajdon tárgy a szülői ház vagy mozgékony tőke. A tulajdonjoggal és összetevőivel a tanulmány második részében még részletesebben foglalkozunk.

A liberális princípiumok alkalmazása az emberi jogok rendjében

Az élethez, megélhetéshez, egzisztenciához és a magántulajdonhoz való jogok összhangja vagy rangsorolása

Még ha az egyén önteremtését elképzelő liberális társadalommodell esetleg valóságidegen és „történelmietlen” is, egy egyedekre épített jogállamrendszer kívánalmait mégis át lehetett gondolni. Most e modell a nemzetközi jogalkotásban való alkalmazásának következetességét igyekszünk „számon kérni”. Ugyanis ezen elvrendszerre támaszkodik az ENSZ-charta. (Ez az alapokmány használja egyébként elsőként előszavában az alapvető „emberi jogok” kifejezést²².) 1948-ban a Charta alapján dolgozták ki az ENSZ Egyetemes Emberi Jogi Nyilatkozatát (UDHR). Mary Ann Gledon, a Harvard Egyetem jogtanára részletesen leírja²³, hogyan rak-

ta össze alapjában véve négy gondolkodó, René Cassin, a libanoni Charles Malik – mindkettő a palesztin–izraeli kérdéssel foglalkozó specialista –, a kínai születésű, amerikai nevelésű Peng-chun Chang és Eleanor Roosevelt, a bizottság elnöknője a II. világháborús megrázkódtatás árnyékában a győztes Nyugatnak ezt az emberi jogi katalógusát.

Az 1948. december 10-én az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által elfogadott nyilatkozat 30 alapjogot sorol fel. Atekintése megmutatja, hogy igénye ellenére nem hordja sem a teljesség, sem a módszeres axiomatikus felépítés jegyeit. (Az is kétségtelen, hogy az UDHR az 1945-ben győztes angolszász nyugati hatalmak értékrendjét tükrözi, míg az 1993-as Bécsi Nyilatkozat már jobban figyelembe veszi a világon uralkodó civilizációk értékrendja adta többséget, pluralizmust.)

Az egyetemes emberi jogok rendszerét a Charta mégis mindig egységesként és oszthatatlanként mutatja be, tehát a jogok rangsorolásának nem hagy helyet. A kérdés mégis felmerül: e jogok egységessége, szétválaszthatatlansága és egyenértékűsége az UDHR követelményeinek nemzetközi szerződésekbe való foglalása során valóban érvényre jutott, mint azt az ENSZ 1966-os Unity Resolutionja hirdeti s egyébként minden későbbi világszövetségi határozat, mint a már említett 1993-as, ún. Bécsi Deklaráció és Akcióprogram is megerősíti? A jogok elválaszthatatlansága tehát elvben nem hagy helyet a jogok rangsorolásának. Mind a nemzetközi „törvényhozásban”, mind a jogok betartásának tényleges megkövetelését illetően, azonban *de facto* elsődlegességek elfogadását, rangsorolását tapasztaljuk.

A nyugati eredetű különböző Human Rights Watch szervezetek megnyilatkozásait figyelve szembeötlő, hogy azokat majdnem kizárólag a megélhetési gondok nélkül élő jómóduak véleménynyilvánítási szabadsága és az avval kapcsolatos jogok tiszteletbentartása foglalkoztatja. Mikor 1998 júniusában Mary Robinson, az ENSZ emberi jogi bi-

zottságnak akkori elnöke kifejtette, hogy sajnós az emberi jogok oszthatatlanságának és egyenértékűségének állandó ünnepélyes elismerése ellenére a gazdasági-szociális emberi jogok betartását kevesebb szigorral kéri számon, akkor az Európai Parlament akkori alelnöke, a liberális Berthel Haarder azt írta a *New York Times*ban²⁴, hogy a jogok a bécsi egységnyilatkozat ellenére szerinte nem egyenlő fontosságúak, mert úgymond a politikai jogokkal szemben például a munkához való jog betartását nem lehet általában megkövetelni. Mary Ann Glendon idézett könyvében is kiemeli, hogy emberi jogok betartásának számonkérésénél majdnem mindig politikai jogok kerülnek szóba. Nyugaton az a tendencia uralkodik, hogy a bíróság elsősorban azokra jogokra összpontosul, amelyeket Nyugaton nem sértenek meg, mint a kínzás és a rabszolgaság tilalma, de az éhségtől és nélkülözéstől való szabadságról alig esik szó.²⁵ Így ad ez a jogértelmezés hallgatólagosan az élethez való jognak is a megélhetéstől elválasztott szűk jelentést, pedig mint látni fogjuk, a politikai és polgári jogokról szóló ENSZ szerződés is elismeri, hogy az éhezéstől való szabadság alapvető emberi jog (11.2. §).

Az ENSZ által támogatott – és részben a Soros-féle Open Society által finanszírozott – New York-i és hongkongi emberi jogi műhelyek munkáiban is kifejezésre jutott, hogy a liberális doktrína szempontjával alapjában ellenkezik az, hogy az emberhez méltó megélhetéshez való joggal szemben a politikai jogok betartása kivételes figyelemben részesül mind a nemzetközi szervezetek, mind a civil szervezetek részéről (mint az ún. Human Rights Watch és az Amnesty International vagy Freedom House). Ez egy „misguided priority”²⁶, hiszen az utóbbinál arról van szó, „who will live and who will die”.

Az ENSZ 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata *Bevezetőjében* leszögezi, hogy a jogok egyenlően és elidegeníthetlenül az „emberi család” minden tagját megil-

letik. A nyilatkozat első két cikkelyében az emberi testvériséget és mindenféle megkülönböztetés nélküli egyenlőséget ír elő, míg a harmadikban az élethez való jogot posztulálja a személyes szabadsággal és bizonsággal együtt. A 17. § pedig leszögezi egész általánosságában, hogy mindenkinek joga van a tulajdonra egy személyben és társulásban.

Tegyük most elmélyültebb megfontolás tárgyává a két cikkelyt.

A fent kifejtett liberális világszemléletnek alapelve, hogy minden emberi élőlénynek (a) egyenlően kijár a (b) léthez való jog. Ez annyira elsődleges ontológiai elv, hogy csak ennek betartása után s ennek függvényében lehet a magántulajdonhoz való jogot – főleg mint eszközt – mérlegelni, míg a mindenre kiterjedő magántulajdon Locke-féle „elidegeníthetetlen természetjogának” még a „jogállam létrehozását” – akár csak konceptuálisan – megelőző léte megkurtíthatja a mindenkinek kijáró létjogot.

Ugyanis ha az ember összeveti a két jog gyakorolhatóságának lényegét, feltűnik, hogy a tulajdonhoz való joghoz elég a kizárólagos rendelkezés passzív elvét deklarálni²⁷. A Nyugaton uralkodó római jogi és brit Common Law, szokásjog tradíciói szerint a tulajdonjog az értékek feletti teljesen szabad rendelkezést jelenti, s biztosítása az abban való akadályoztatás karhatalmi kizárását.

Az UDHR-ben a az élethez – az ember létéhez – való jog vonzata az élet elvesztésének, kínzással és más hasonló erőszakos eszközökkel való kioltásának tilalmát jelenti. A tulajdonjoggal összevetve azonban szembeötlik egy alapvető különbség. Míg a tulajdonjog gyakorlásához az oltalom, a külső befolyás kizárása elégséges, addig az élethez való jog még akkor is idővel – például éhhalállal – elveszhet, ha azt erőszak ki nem oltja. A 3. § tehát tulajdonképpen nem több, mint a bibliai *Ne ölj!* szabály kinyilatkoztatásának megismétlése, viszont az élet fenntartásához szükséges eszközökhöz való hozzáférhetőség garantálása nélkül e jog

nem létezik. Ezért lesz a 22. §-ban a társadalombiztosításhoz való jog, a 23. §-ban a munkához s a 25. §-ban magához a megfelelő életszínvonalhoz való jog felsorolva. Ha mármost valamilyen (magán)tulajdonlás – például termelőeszközöké vagy a földé – kizárja a megélhetéshez – munkához – való jog gyakorlását, világos, hogy az egyének egyenlő létjoga feltételeinek biztosítása mint alapvetőbb jog kerül a magántulajdonhoz való joggal szemben előnybe.

Az 1948-as Egyetemes Emberi Jogi Nyilatkozat (UDHR) az ENSZ alapokmánya értelmezésének egyik mérvadó eszköze, de nincs (nemzetközi) jogilag kötelező érvénye. Az tehát nem nevezhető Nemzetközi Emberi Jogi Törvénynek²⁸. E nyilatkozatot követően az ENSZ nekilátott, hogy a nyilatkozat alapján egy kötelező erejű nemzetközi szerződést fogalmazzon meg. Azonban az UDHR szerződésbe való foglalása során kiderült, hogy a különböző világszemlélet és érdekeket képviselő kultúrkörökhöz tartozó államok képviselői már nem látják egységesen az emberi jogok rendszerét. A nyugati hatalmak, szemben a szocialista és a volt gyarmati államokkal, főleg a politikai jogokra akarták korlátozni a készülő egyezményt, míg a többi állam a megélhetés feltételeinek biztosítására is ki akarta terjeszteni. Az emberi jogok átfogó egységes kezelése, az ún. *Unity Resolution* csak kompromisszum által jöhetett létre, amennyiben a felsorolt jogokat nem egy, hanem két különböző szerződésbe foglalták: az egyik a politikai és polgári jogokat tartalmazza, a másik pedig a gazdasági, szociális és kulturális emberi jogokat. A két egyezményt az ENSZ közgyűlés 1966. december 16-án egyszerre fogadta el, de nyitva maradt a lehetőség, hogy a tagállamok külön-külön hagyhassák azokat jóvá. Az elválasztás oka, hogy az International Covenant on Civil and Political Rightsban [ICCPR] foglalt politikai és polgári jogokat a szerződés kötelező formában sorolja fel, míg a másik gazdasági, szociális és kulturális jogokat tartalmazó egyezmény (International Covenant on Economic, Social and

Cultural Rights [ICESCR]) csak feltételesen, mint a rendelkezésre álló források függvényében érvényes aspirációkat, törekvéseket prezentálja e jogokat²⁹. Jellemzően az ICESCR-t az USA nem is ratifikálta. Ezen az alapon mondhatjuk, hogy a nyugati hatalmak különösen az Egyesült Államok, fondorlatos módon rangsorolták az emberi jogokat.³⁰

1. Nézzük most meg, hogy a megélhetéshez való lét-jog szempontjából milyen jogok kerültek az egyik és milyenek a másik szerződésbe.

2. Mindkét szerződés első részének egyetlen cikkelyében (1. §) leszögezi ugyanazt a két alapelvet: (1.1. §) A népek önrendelkezését, valamint (1.2. §) minden népnek a természetes kincsek és források feletti szabad rendelkezését. Ugyanezt az alapvető elvet a ICCPR megismétli a 45. cikkelyben és az ICESCR pedig a 25-ben.³¹ Ez az elv alapvető jelentőségű a polgárok megélhetéshez való jogának valós gyakorlása szempontjából. Ha a nép tulajdonát képezik a szuverén területén található természetes források, ezen az alapon minden polgárnak megélhetése fedezeteként létezik egy abszolút (föld)járdéki joga, amelyet, mint már említettük, Douglas nyomán akár a nemzeti vagyon mindenkinek kijáró osztalékának nevezhetünk. A szerződés szerint tehát a kincsek hasznosítására, kiaknázására vonatkozó előjog elsődleges a magánbirtokási joggal szemben. (Egyébként az Egyetemes Emberi Jogi Nyilatkozat 17. §-ában foglalt /magán/tulajdon-jog egyik szerződésbe sem került bele.) Ez egy sarkalatos pont, mert ez a megélhetéshez való jog tiszteletben tartását ténylegesen megvalósíthatóvá, megkövetelhetővé teszi.

Az ICCPR átveszi az UDHR-ből a 6. cikkelyt, az élethez való jogot, míg a ICESCR 6. cikkelye a munkához és a belőle való megélhetéshez való jogot szögezi le („to gain his living”). A 11. § tovább megy, mert általában mindenkinek megfelelő megélhetéshez való jogát deklarálja (tehát a munkaképtelenekét is). Az ICESCR az UDHR 22–27. cikkelyeit is részletezi.

Így az érvényes két egyetemes emberi-jogi szerződés világosan elsőbbséget ad a polgároknak az élethez mint megélhetéshez való jognak (következésképpen az ehhez szükséges termelési eszközökhöz való hozzáférhetőségnek, ha kell) a termelőeszközök magántulajdonával szemben. Megállapíthatjuk, hogy mikor a Human Rights Watch szervezetek megnyilatkozásait viszont majdnem kizárólag a politikai és véleménynyilvánítással kapcsolatos emberi jogok megsértését firtatják, fájlatják, az nem felel meg az emberi-jogi szerződések szellemének, hanem elsősorban a nyugati hatalmaknak és azon belül a tőketulajdonosoknak jár a kedvében³².

A tág értelemben vett élethez – vagyis megélhetéshez – való jog a nincselenül születettekre is kiterjedő alapjog: egyrészt a nemzeti vagyonból folyó (élet)járaadék, másrészt a munkához való jog mint e létjog minimálkifejezése.

Történelmileg visszatekintve a munkához való jognak a nemzetközi elismerésében az 1919-ben a Népszövetség által alapított Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organisation [ILO]) volt előfutárja. Valójában az ILO a Moszkvában 1919 márciusában megalakult Kommunista Internacionáléval szemben igyekezett a termelőeszközök magántulajdonával összeegyeztethető „alternatív” munkajogot megfogalmazni. Egyébként az ILO volt a Népszövetség egyetlen szervezete, amely túlélte annak felszámolását, s így 1946-ban az ENSZ-nek első specializált szervezetévé vált. Szellemi befolyása erősen érződik már az ENSZ-charta szerkesztésében – hiszen az 55. cikkely a teljes foglalkoztatottságot³³ szorgalmazza –, valamint maguknak a nemzetközi emberi-jogi szerződések megfogalmazásában is.

A nyugati nemzeti törvényhozásokat áttekintve kiderül, hogy jobbra ténylegesen a magántulajdonhoz való átfogó, osztatlan jog védelme a munkához való joggal szemben előnyben részesül. Az ILO vizsgálatai megmutatták viszont, hogy a jelenlegi társadalmi berendezések közepette a teljes foglalkoztatottságot nem lehet csak a (bér)munkapiac és az

önfoglalkoztatottság révén megvalósítani, hanem csak úgy, hogy az állam, vagy más nem kizárólag profitorientált társadalmi szervezet a munkaerő-keresletet kiegészíti. A Szovjetunió egyébként megvalósította a teljes foglalkoztatottságot. A termelőeszközök magántulajdonát gyakorlatilag teljesen eltörölte. Viszont a szabad munkahelyválasztás s általában az egyén önrendelkezése, autonómiája szinte ismeretlen fogalomná vált.

A nyugati gondolatvilág kezdeményezésére 1966-ban megszületett két emberi-jogi szerződés egyetemes igénnyel lépett fel. Mégis, elfogadása után a világ különböző kultúrkörei saját emberi-jogi nyilatkozatokat fogalmaztak meg, amelyekbe az egyenlő egyedek szerződése alkotta társadalommodell elveinek kizárólagos alkalmazásával szemben pragmatikus módon saját hagyományos értékrendjüket is bevonják. Egyrészt az egyén jogait igyekeznek összefüggésbe hozni társadalmi kötelezettségekkel, másrészt az elszigetelt egyéni jogok kizárólagos bővületében megrekedt nyugati felfogással szemben figyelembe veszik azt, hogy az egyén öntehetetlenül jön a világra, s az egyéni jogokat a (nagy-)család és általában a különböző kollektívumok jogaiba beágyazva kezelik (Communitarianism).

Nem szükségtelen ezzel kapcsolatban emlékeztetni az ICCPR 23. cikkelyére, amely leszögezi, hogy a család természetes és alapvető alakulat, és így a társadalom és az állam védelmére jogosult. Megint egy cikkely, amelynek tiszteletben tartása az ún. Human Rights Watch szervezeteket nem túlzottan érdekli. Viszont, többek között, az iszlám gondolkodás manapság is hangsúlyozza a házasságnak és családnak a nemzésben és szexuális életben játszott egyedülálló szerepét.

Vegyünk most szemügyre egyes regionális emberi-jogi nyilatkozatokat.

A nyugati kultúrkörön belül, még az 1966-os két emberi-jogi szerződést megelőzően, az Európa Tanács 1950-ben az emberi és alapvető szabadságjogok megőrzésére vonatkozó

szerződést kötött, amely a nyugati individualista szemlélet szerint (opcióként) lehetővé teszi, hogy az egyén az állam ellen az Európai Bíróságnál emeljen panaszt. Jegyezzük meg azt is, hogy a szerződés 1. számú kiegészítő protokollja a lehető legáltalánosabb formában elismeri a magántulajdonhoz való jogot. Az Európai Szociális Charta (amely 1965-ben lépett életbe) a munkához való jog biztosítását feltételesen, „felhígítva” fogalmazta meg:³⁴

Az Amerikai Államok Szervezete 1948 áprilisában, amikor a szervezet chartáját Bogotában elfogadták, egy nyilatkozatot is csatoltak hozzá *Az Ember Jogainak és Kötelességeinek Amerikai Deklarációja* címmel. Ez a deklaráció jogilag nem volt kötelező érvényű. 1969-ben aztán létrejött az Amerikai Emberi Jogi Egyezmény (vö. ICCPR); 1988-ban a gazdasági, szociális és kulturális jogokra vonatkozó kiegészítő protokoll (vö. ICESCR), s 1990-ben a halálbüntetést eltörlő protokoll. Az Amerikai Államok Szervezetének legjelentősebb tagja, az USA azonban a három alapszerződés egyikét sem ratifikálta – ahogy az ICESCR-t sem. S az emberi jogok betartása biztosítására hivatott bizottságnak valójában csak felszólító (adjunctory) és tanácsadó funkciója van.

Kilépve a nyugati civilizációs szférából, az Afrikai Egyesülszervezet – a ma 54 államot átfogó Afrikai Unió – 1979-ben szerkesztette meg és 1981-ben fogadta el az emberek és a népek jogainak Afrikai Chartáját. E charta, bár elismeri az egyén szabad helyváltoztatási – vándorlási – jogát (12. §), közösségi beágyazás nélkül az egyén jogait „felfoghatatlannak” tartja. Az egyének joga a népekétől is elválaszthatatlan. A II. fejezet leszögezi az egyén (társadalmi) kötelezettségeit is. A politikai és a gazdasági-szociális jogokat egymás közt nem rangsorolja, de az utóbbiaknak különös figyelmet szentel³⁵. Ahogy hangsúlyoztuk, az ember nem mint önálló nagykorú lény lép be a társadalomba, hanem mint magatehetetlen csecsemő, az egyénnek s jogainak szociálisan beágyazott felfogása közelebb áll az egyetemesen tapaszt-

talható antropológiai valósághoz, mint a felnőtt egyének által megkötött társadalmi szerződés modellje. Az afrikai emberi-jogi charta előírásainak végrehajtását nem biztosítja egy afrikai kontinentális bíróság, hanem csak az államok közvetítő megegyezésére van utalva. Különben az emberi jogok tisztelete alapvetően belügy marad³⁶. Egyébként van-e valami kulturálisan közös vonás a legészakibb arab Algéria és a megkeresztelt Dél-Afrika között – más, mint az európai gyarmatosítás megmaradt terhe?

S az ázsiai emberi jogok? Vagy két évtizede sok szó esett róla. Érdekes módon a kínai nemzetiségű, volt szingapúri miniszterelnök, Lee Kuan Yew nyomában, az indiai származású diplomata tudós, Kishore Mahbubani³⁷, valamint a muzulmán Mahathir Mohamad karolta fel a gondolatot. Nem véletlenül. A Maláj Államszövetség kétéves együttélés után 1965-ben jórészt etnikai alapon kettévált. De probléma maradt az, hogy Malajzia lakosságának több mint fele továbbra sem muzulmán, hanem kínai és hindu, s Szingapúrban is jelentős muzulmán és hindu kisebbség maradt. Így az ún. egységes ázsiai értékrend és a belőle folyó ázsiai emberi jogok propagálása ezen államok egységét volt hivatva szolgálni. Ugyanakkor a Nyugat avval vádolta az ún. ázsiai értékrend hirdetőit, hogy tulajdonképpen csak politikai berendezésük tekintélyelvűségét akarják vele takargatni. Valóban, az ún. ázsiai értékek és emberi jogok kérdése alapvetően hamis problematika. Oktalan vitáról van szó, mert tárgyaltan. Ázsia ugyanis mint civilizációs vonatkozási alap nem létezik. Ez az Okorból átvett, Eurázia egyik részét megjelölő terminus semmiféle kultúrköri egységre nem épül. Kultúrtörténetileg nagyjából egybeesik a „Kelet” mesterséges fogalmával, amely a nyugati gyarmatosítás egyik vadászterületét is jelző metafora lett³⁸. Ázsia eszmeileg főbb vonásokban muzulmán, konfucianus, buddhista és hindu kultúrkörökből áll, amelyek a nyugati kereszténységgel szemben semmiféle külön közös értékrendet nem osztanak (Ankerl 2000).

Mindazonáltal az utóbbi évtizedekben létrejöttek ázsiai regionális szervezetek: 1967-ben a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN), 1985-ben a dél-ázsiaiakat összefogó SAARC, míg az 1981-ben létrehívott CCASG az Arab/Perzsa-öböl államait öleli fel. A 2002-ben létrehozott Asia Cooperation Dialogue (ACD) az egyetlen egész kontinenst átfogó szervezet.

E nemzetközi szervezetek célja általában a gazdasági fejlődésnek együttműködéssel való előmozdítása és az összetartás révén a Nyugattal való egyenrangú tárgyalási pozíció elérése. Alapokmányaik nem szentelnek külön fejezetet az emberi jogoknak, csak a gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedést szolgáló célkitűzés-rendszerbe beágyazva említik meg. Evvel az állásponttal összhangban alkalmazott általános elv az, hogy a tagállamok nem avatkoznak be a másik belügyeibe, s – kivételes helyzetektől eltekintve – az emberi jogok betartása az egyes államok saját hatáskörében marad.

A nyugati Human Rights Watch szervezetek felháborodást tanúsítanak azért, mert a nem-nyugati államok jó részében nem összpontosítanak elég figyelmet – az állammal, (családi és vallási) közösségekkel szemben – az egyéni politikai és véleménynyilvánítási jogok védelmére. (Mint már említettük, e Watch-szervezeteket a megélhetéshez való jognak gazdasági fejlődéssel való előmozdítása pedig különösen nem foglalkoztatja.) A New Yorkból kirajzó Human Rights Watch szervezetek megnyilatkozásaikkal kiemelten a nyugati médiák globális terjeszkedésének akadályait igyekeznek lebontani.

Világviszonylatban az emberi jogok nemzetközi szerződésrendszerét vizsgálva félrevezető abból az axiómából kiindulni, amely, többé-kevésbé hallgatólagosan, a nyugati szemléletet eleve egyetemesnek nyilvánítja és aztán a regionális variációkat mint koncessziókat vezeti be. Ahhoz, hogy az emberi jogok rendszere valóban egyetemes legyen, az em-

beriség főbb kultúrköreinek az egyén, a közösségek jogairól és kötelességeiről alkotott szemléletét kellene összeegyeztetni. A felvilágosodás világiasított, keresztény hagyományú világszemlélete mellett legalább a hindut, a muzulmánt és a kínai univerzalizmust kellene figyelembe venni.

Maga az ENSZ gyakorolta regionalizmus sem segíti elő ezt a tágabb horizontra kitekintő megközelítést. Hiszen az ENSZ regionális csoportosítása általában nem követ kultúrköri választóvonalakat, hanem csak a világnak fizikai földrajzi – s esetenként aktuálpolitikai (pl. kelet-európai népi demokráciák) – felosztását tükrözi. Így e térségi felosztásnak nincs direkt civilizációs tartalma. Csak az 1965. december 20-án elfogadott fajgyűlölet-ellenes ún. emancipációs szerződésének 4–8. cikkelyében (2106/A) XX) vezeti be az ENSZ azt az elvet, hogy a szerződés megvalósítását felügyelő csoport összetételében – nem csak a „méltányos földrajzi megosztás” elve érvényesüljön, hanem – „a különböző civilizációk és jogrendek képviselői is megfelelő arányban legyenek jelen”.³⁹

Az emberi jogok nyilatkozata egyetemességére vonatkozó fenntartásaink kifejezése után összefoglaljuk a fejezet elején feltett kérdésre adott választ, nevezetesen mennyiben követi valóban a két nemzetközi emberi jogi szerződés az egyedre épülő liberális társadalommodell alapelveit.

– Az ENSZ-nek 1948-as ún. Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (UDHR) kinyilvánítja az élethez (3.§), s a magántulajdonhoz való általános jogot (17.§).

– A két jog tényleges gyakorlása más-más feltételek teljesítését igényli. Míg a tulajdonjog egyszerű védelemmel biztosítható, addig az életfolyamat a megélhetés állandó fenntartása nélkül önmagától elhal, elsorvad. Az UDHR 25. cikkely magába is foglalja a megélhetéshez való jog elemeit.

– Az UDHR nem jogilag kötelező okmány. Az ENSZ-nek 1966-os politikai-polgári (ICCPR) és gazdasági-szociális (ICESCR) emberi jogokat meghatározó szerződése viszont

FÖLDI PÉTER: MADÁR A VÍZEN
Olaj, vászon, farost, 2003

az. Az ENSZ *Unity Resolution* elnevezésű határozata alá-húzza e jogok egységét, elválaszthatatlanságát. Azonban a jogoknak két különböző szerződésbe való foglalása kifejezi azt a nyugati szándékot, hogy e jogok első csoportja kötelezőbb hatállyal legyen előírva, mint a második, s a két szerződés külön-külön is elfogadható legyen. (Az USA nem is ratifikálta a gazdasági-szociális emberi jogi szerződést.) Így a jogok rangsorolás tárgyai lettek.

– Az ICCPR 6. cikkelye az élethez való jogot szűk értelemben fejezi ki: a Ne ölj! bibliai paracsnak alkalmazásáról van szó.

– Csak az ICESCR ismeri el a megélhetéshez való jogot s ennek keretében a munkához való jogot (6. §).

– Mindkét szerződés közös részében (I. rész 1.2. §) elismeri a népnek a természet adta kincsek és források feletti tulajdonjogát. Ezt a jogot az ICCPR 47. § és az ICESCR 25. § megismétli.

– A természeti kincsek közbirtoklása alapján az megterhelhető mint abszolút (föld)járadék a mindenkinek kijáró megélhetési jog fedezésével, amit egyes szerzők nyomán társadalmi osztaléknak lehet nevezni.

– Így a források, eszközök, javak magántulajdona mint emberi jog nem lehet korlátlan. Ezt megerősíti az a tény, hogy a két alapvető emberi jogi szerződés egyike sem – se az ICCPR, se az ICESRP – veszi át kifejezetten az egyetemes nyilatkozatból (UDHR 17. §) a magántulajdonhoz való általános emberi jog kikötését.

– Az emberi jogok kőtablája logikailag nem egy axiomatikus rendszer, ezért számtalan joggal kiegészíthető, mint az a fajgyűlölet elleni (ICCPR 1966), a nők diszkriminációja elleni (CADAW 1981), a kínzás elleni (CAT 1984), a gyermekvédelmi (CRC 1989) és a migránsokat védő (ICRMW 1990) konvenciók révén meg is történt. Ezek azonban a megélhetéshez való jogot mint csorbíthatatlan és elsődleges (non-derogable peremptory) alapjogot nem erősítették meg.

– Végül az emberi jogok egysége alapján elfogadhatatlan, hogy a nyugati eredetű Human Rights Watch-szervezetek figyelme egyes önkényesen kiválasztott jogok betartására szorítkozik, míg nem emelik fel szavukat azokban a helyzetekben, ahol a tőketulajdon a munkához és így a megélhetéshez való jog gyakorlását lehetetlenné teszi. Pedig a liberális társadalommodell fent kifejtett alapelvei alapján mindenkinek az élethez, a megélhetéshez való egyenlő joga mint ontológiai alapelv elsőbbséget kell, hogy élvezzen.

A tanulmány második része az emberi jogok és a társadalmi valóság kérdésével foglalkozik.

(Folytatjuk)

ANKERL GÉZA

Jegyzetek

¹ Beckert J.: *Inherited Wealth*, Princeton UP, Princeton, 2008. Az eredeti kiadás címe: *Unverdienetes Vermögen*, Campus, Frankfurt, 2004, 29.

² Onuma Yasuaki: *Toward Intercivilizational Approach to Human rights*, In: Bauer J. R. és Bell A. D.: *The East Asian Challenge for Human Rights*. Cambridge UP, Cambridge 1999, pp. 109–110. Y. Tyagi: *Third World Response to Human Rights*. In: *Indian Journal of International Law* 1881, 119–40 l.

³ Ankerl G.: *Coexisting Contemporary Civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western*. INUPRESS, Genf, 2000.

⁴ Axel de Waal: „*The Moral Solipsism of Global Ethic, Inc.*” *London Review of Books*. 2001.

⁵ Durkheim szerint az egyén szakralizált mint lelkes lény.

⁶ Locke John: *Two Treatises on Civil Government*. (II. Szerződés V. fejezete.) 1690. Lásd még Beckert 71 és 28.

⁷ Rawls J.: *A Theory of Justice*. Belknap Harvard UP, Cambridge MA, 9. kiadás, 1978, 16, 11, 12, 14, 256 és 326. Magyar kiadás: *Az igazságosság elmélete*. Osiris, 1999.

⁸ Rawls 252. „Autonomy”; lásd még az indexben; „rational persons”; játékteóriái „rational choice” 17.

⁹ Weber Max: *Soziologie*. Kröner Vlg., Stuttgart, 1968, „Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie.” 97–150. Az egyén abszolutizálásáról lásd még Wagner Adolph: *Grundlegung der politischen Ökonomie*. Winter'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1894, 194 és 12; von Ihering R.: *Der Zweck im Recht*. Breitkopf, Leipzig, 1877.

¹⁰ Gyakran esik szó a *habeas corpus*ról. Az 1679-es angol törvény csak azt írta elő, hogy minden letartóztatott egyénnek joga van bíró előtt megjelenni és letartóztatásának jogosságát megtámadni.

¹¹ Oliver Wendell Holmes Jr. a *Common Law*-ban (1881) szembeállítja az egyéni magántulajdont a családival és az egyházzal.

¹² Egyébként a 3281(XXIX) ENSZ közgyűlés 1975-s határozat I. fejezetének 2. §-nak 1. pontja kifejezi az államoknak a természeti kincsekhez való szuverén jogát, megerősítve az 1966-os polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi szerződés első része 1 cikkelye 2. pontját (200A [XXI] ENSZ közgyűlési határozat).

Egyébként a népnek a természeti kincsekre vonatkozó előjogát, fenségjogát vallja Proudhon is. Beckert idézi Jeffersont: „earth belongs in usufruct to the living” (13. l.). Az alasztkai törvényhozás szerint a bányákért fizetett „regálé” (royalty) egy része a polgárok összességét illeti meg (Michael Forsyth in *International Herald Tribune*, 2010. 2. 17, 10). Természetesen az, aki azt posztulálja, hogy jogállamot lehet teremteni, kizárólag a kommutatív piaci jogra építve, disztributív-elosztó jog nélkül, e megfontolástól tudatosan eltekint. Ankerl G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice in a Competitive Society*. Schenkman, Cambridge MA, 1978.

¹³ Kant E.: *The Metaphysical Elements of Justice. I. kötet: Foundation of the Metaphysics of Morals*. Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1965, § 47, 32. Rawls 11.

¹⁴ „Self-obligation”; Beckert 76.

¹⁵ Lalande A.: *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* PUF, Párizs, 9. kiadás, 1962, 253 Christian Wolff idézi Hobbest: „My own truly be mine, if there is one unambiguously strongest power in the realm, and that power treats is as mine, protecting its status as such.”

Robespierre és Mirabeau („positive laws that made property possible in the first place”) tagadja, hogy a (magán)tulajdonjog mint természetjog a társadalom előtti; de Rousseau és Montesquieu (*Spirit of the Laws*, 1748) is, akárcsak Hegel, aki éppen Fichtét [*Foundations of Natural Rights: According to the Wissenschaftslehre*. Cambridge UP, Cambridge, 2000 (1796)] követi és a társadalmi szerződésből vezeti le a magántulajdont (Beckert 57).

¹⁶ Locke-nak „property was a natural law that precede all social institutions... individual right of property aroses from human appropriation of nature”... „natural law justification of private property” justifies also „inheritance law”. Beckert 71.

¹⁷ Ankerl G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice in a Competitive Society*. Schenkman, Cambridge, MA., 1978, 9–16.

¹⁸ Dahl R.: *A Preface to Economic Democracy*. University of California Press, Berkeley, 1985, 69.

¹⁹ Az egyenjogúságnak a versengésses társadalmi modelljéből levezetett kifejezése az esélyegyenlőség (Beckert 28).

Bocssásuk előre, hogy az USA-ban például a háztartások 17%-ának nincs semmi vagyona (vagy csak adóssága), s csak az emberek 20%-a örököl egyáltalán valamit is. A tapasztalat azt is mutatja, hogy minél nagyobb tőkevagyonnal rendelkezik valaki, vagyonának annál nagyobb része származik öröklésből (McNamee 59kk, 68; Beckert 14–15).

²⁰ Rawls i. m. 278, 14–15.

²¹ A. Roberto: *The Limits of Rawlsian Justice*. Johns Hopkins UP, Baltimore, 1998.

²² Brownlie I.: *Principles of Public International Law*. Oxford UP, Oxford, 2003 (6. kiadás), 531–2.

²³ Mary Ann Gledon: *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. Random House, New York City, 2001.

²⁴ Berthel Haarder: *Beware, Broadening the Definition of Rights Can Make a Wrong, New York Times*, 1998 november 26.

²⁵ Lásd még Onuma Yauaki idézett tanulmányát (112–113).

²⁶ Curt Goering, 16–17, in Bell A. D. és J–M. Coicaud (szerk.): *The Ethics in Action: The Ethical Challenges of International Human Rights Non-governmental Organizations*, Cambridge UP, Cambridge, 2007. 8, 13 16–21. Ugyanabban a kötetben Gilmore Mertz cikke (8 l.). Omuna Yasuaki idézett

cikke 111–4, Jegyezzük meg, hogy J.-Cointaud szerint (21) a INGO-ok ma erősebbek, mint a szakszervezetek.

²⁷ C. Scott: *The Interdependence and Permeability of Human Right Norms: Toward a Partial Fusion of International Covenants on Human Rights*. In: *Osgood Law Journal*. Vol. 27, 1989. Dembour M.–B.: *What are Human Rights? Four schools of thought*. In: *Human Rights Quarterly*. Vol. 32, 2010. február, 2–31.

²⁸ Brownlie I. I. m. 530–539.

²⁹ Louis Henkin: *The International Bill of Rights*. In: Bernhardt Rudolf és J. A. Jolowicz (szerk.): *International Enforcement of Human Rights*, Springer, New York, 1987, 6–9. Brownlie: Obligations are „programmatically and promotional” (539).

³⁰ Philip Alston: *U. S. ratification of ICESCR*. In: *American Journal of International Law*, 1994, pp. 1–13.

³¹ Az 1975-i 3281[XXIX] ENSZ közgyűlési határozat első fejezete 2. cikkelyének 1. pontjában megerősíti az államoknak a természeti kincsekhez való szuverén jogát.

³² A Human Rights Watch-szervezetek a nemzeti és nemzetközi szakszervezkedés jogának betartását még szorgalmazzák. (ICESCR 8. §; Brownlie 539.) Ugyanis ennek nemcsak gazdasági-szociális, hanem politikai-jogi dimenziója is van s szerepel az ICCPR-ben is (22.1. §). Megjegyzendő, hogy e szervezeteket sikerült számos országban eredeti céljuktól eltéríteni, s működésüket a magántőke alkalmazottai helyett a demokratikus államok aránylag biztonságos helyzetben lévő alkalmazottainak körére leszőkíteni. Lásd például Franciaországot.

³³ Az 1964-beli ILO Convention 122. § 1(2) megállapítja, hogy „there is work for all who are available for and seeking work.” Lásd még Ankerl G.: *Toward a Social Contract on World-Wide Scale: Solidarity Contracts*. ILO, Genf, 1980.

³⁴ Az első cikkely: „to accept... responsibilities for the achievement and maintenance of as high and stable employment as possible, with a view to the attainment of full employment”; a második: „...to protect ...the right of the worker to earn his living...”

³⁵ Jouve E: *Relations internationales*. PUF, Paris, 1992, 412 kk.

³⁶ Brownlie 4 és 540.

³⁷ Kishore Mahbubani: *Can Asian Think?* Times, Singapur, 1998.

³⁸ Ankerl G.: *'Nyugat' van, 'Kelet' nincs*. In: *Valóság* 1997. 8. Joy Hendry és Heung Wah Wong (szerk.): *Dismanteling the East-West Dichotomy*. Routledge, New York, 2006. Ankerl i. m. 2000, 55.

³⁹ Ankerl G.: *Anyanyelv, írás és civilizációk*. Mundus, Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 312.

MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET

A művészet és világnézet viszonyának kérdése többféle aspektusból vizsgálható anélkül, hogy kimerítenénk a problémakört. Ezt tette Fülep Lajos is 1923-ban írt tanulmányában.¹ Az itt felvetett gondolatok semmit nem vesztek aktualitásukból, ezért érdemes újra felidézni őket.

Először is tisztáznunk kell a két fogalmat! Mít jelent ez a fogalom: *világnézet*? Ahogy nézzük, vagy ahogy látjuk a világot? Vagy látnánk, ha kívül lennénk, ha lenne külső rálátásunk? Nem vagyunk kívül! Benne vagyunk, még akkor is, ha egyéni nézőpontból szemlélődünk! A világnézet fogalma tartalmaz valamit az identitásunkból, valahová tartozásunkból, autonómiánkban, önálló véleményalakításunkból is. A világnézet ily módon identitásunk és autonómiánk egységként is definiálható.

Fülep Lajos a művészetet is hasonlóképpen határozza meg. *A művészet önálló, ember által létrehozott világ. Életöszton! Mozgás! Növekedés! Azaz élő organizmus. Akárcsak a világkép. Dinamikusan alakuló-változó rendszer. Aminek van testi-lelki-szellemi értéke, tartalma. De ez a tartalom nem tárulkozik fel mindenki előtt. A művészet tartalmát csak az fedezheti fel, akinek van saját belső tartalma.* Világképe, világnézete, identitása, autonómiája, s mindezek szerves egysége. S itt nem pusztán az alkotás és befogadás, hanem a művészet és a világnézet elemi kapcsolataról van szó.

Illetve még többről. Egy olyan alapproblémáról, ami messze túlnő az esztétikai vizsgálódás keretén. Ha meg akarjuk érteni az emberi *kultúra* alakulásának folyamatát, akkor rá kell jönnünk arra, hogy a *világnézetnek kulcsszerepe* van. A humán történések, az erre épülő *rendszerek*, s e rend-

szerek történeti átalakulásai ugyanis a *világnézet*en keresztül történnek.

A világnézetnek ezek szerint közvetítő szerepe van a kultúra létretegei, illetve az emberi kultúra rendszerei között? A történetiség elve éppen általa érvényesül? Hogyan? S mi a szerepe ebben a műalkotásnak, a művészetnek?

Vegyük sorra a lépéseket:

1. lépés: A műalkotást létrehozó alkotó autonóm világnézettel rendelkezik. Ebben a világnézetben testesül meg egyfajta identitástudat, közösséghez tartozás, társadalmi létezés.

2. lépés: Az alkotó művében tudatosan vagy intuitívan jelenik meg, testesül meg, tárgyiasul e világnézet egésze vagy egy-egy eleme.

3. lépés: A műalkotás érzékelője nem pusztá-elvont esztétikai élmény részesévé válik, hanem egy adott világnézet befogadjává is.

Látjuk tehát, hogy a világnézet *közvetítő szerepe* a rendszerek között éppen a művészetben, egy-egy műalkotáson keresztül valósul meg. A műalkotás nem pusztán *eszköz*, egy-egy világnézet tárgyiasulásának instrumentuma, hanem cél is: *elemi emberi tartalmak* továbbélésének, újjászületésének, nyilvánosságra jöttének lehetősége.

E közvetítés folyamata feltárható *vertikális műelemzés* segítségével. Akár a részletes formaelemzéssel kezdjük, és lépésről lépésre jutunk el a tartalomhoz, akár a tartalommal kezdjük, s ennek nyomán vizsgáljuk meg a létrejövő forma egészét és részleteit: mindkét esetben fény derül a közvetített *szellemi tartalom* természetére. E szellemi tartalom pedig adott világnézetből, világnézetből nő ki, s ezen belül is marad. Azaz *rendszerjellegű*. Rendszerek nélkül ugyanis nincs szellem, világnézet sincs. A szellemek, a világnézetek, a világnézetek egy-egy rendszerben élnek. S e rendszerek összessége az *emberi kultúra*.

Az emberi történelem nagy korszakai egy-egy nagy szellemi rendszerhez köthetők, akárcsak az ezzel párhuzam-

ba állítható művészettörténeti stíluskorszakok. E rendszerek autonóm egésznek alkotnak. Közvetlenül nem mennek át egymásba. Ugyanakkor átvehetnek egymástól építőköveket, kifejezési formákat, tartalmakat. (Gondoljunk például a középkori építészet: román-gótikus-reneszánsz stíluskorszakaira.)

A festészet történetében e világnézeti-szellemi-rendszerjellegű sajátosságok nyomon követhetők a rendszerek három létrétegében: az általánosság, a különösség és az egyediség szintjén. Középkori példánál maradva: *általános* szinten a keresztény világkép sajátosságai érvényesülnek. A *különösség* szintjén egy-egy földrajzi-területi jellemvonás fedezhető fel... Az *egyediség* szintjén pedig az alkotó mentalitása, egyéni stílusa: *neurofiziológiai* lenyomata érvényesül.

A tartalom és forma dialektikus kapcsolata, illetve a világrépekbe épültsége a barlangrajzokon éppen úgy jelen van, mint Picasso festményein.

Mégis, hogyan kristályosodnak ki a világnézetek, hogyan válnak zárt szellemi rendszerré, s miképpen jelennek meg a műalkotásokban, illetve miért rejtőzködnek el egy-egy műben? S hogyan tehetők *el nem rejtetté*?

A görög tragédiákban a *végzet* belenyúl az emberi életbe. E végzetet nem lehet figyelmen kívül hagyni. E végzet világnézeti *stabilizáló* erővel rendelkezik. Legalább annyira *megnyugtató*, mint amennyire *fájdalmas*.

A világnézet a *kultuszban*, a *vallásban* kristályosodik ki. Ez egy antropológiai axiómának is felfogható. Az emberi kultúra valamennyi jelensége visszavezethető az ősi világképre, a *halottkultuszhoz* kapcsolódó rituálékra.²

A művészet valószínűen a kezdeti időkben e *kultusz részét* képezte. Autonómmá válása után is megőrizte a kultusz elemeit. E megőrzésben a világnézetnek mint *szellemi rendszerbe szerveülésnek* van meghatározó szerepe.

A kultikus elemek tisztán nyilvánulnak meg: Sandro Botticelli, Giovanni Bellini, Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarrotti, El Grèco, Paul Gauguin, Salvador Dalí, Székely

Bertalan, Madarász Viktor, Munkácsy Mihály, Csontváry Kosztka Tivadar, Vajda Lajos, Kondor Béla, Fischer Ernő és sokan mások művészetében.

Az elmélyült kompozíciós szerkezetvizsgálatok és összehasonlító elemzések nyomán tárhatók fel az ikonográfiai, közös mozzanatai s a képépítés elemi törvényei. (Ezzel kapcsolatos kutatási eredményeimet a közeljövőben publikálom.)

Az eddigi gondolatsor nyomán úgy tűnhet, hogy a világnézet, mint a szellemi rendszer tartozéka: egyértelmű fölérendeltséget élvez a művészetekben. (Akárcsak a teológia, akinek vannak „szolgálólányai”.) A művész, mint alkalmazott, amúgy is a megrendelő utasításait követi. (Aki fizet, az pityegtet.) Ez csak a látszat, a felszín. A mélyben egészen más történik. S a mélységek történései csak akkor tárulkoznak fel előttünk, ha az alkotófolyamat autonóm szellemi történéseinek nyomába eredünk.

Az alkotó folyamatban ugyanis *reprodukálódik a teremtés* folyamata, ily módon az alkotómunka szellemi termékei a világnézetek *tartóoszlopai*. Hogy erről miért nem tud többet a nagyközönség, ez az ezoterikus homálykeltők ténykedésének köszönhető! (*Alkotófolyamaton* nemcsak festői-szobrászati-építészeti konstruálást értünk, hanem filozófiai gondolkodást, írói és költői munkát, zeneszerzést, természettudományos kutatómunkát is. Ezek sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint gondolnánk.)

Az ókori görögök világképének, világnézetének formálódásában legalább olyan fontos szerepet töltött be a *súlyok játéka*, a *káoszól a kozmoszba* való átmenet, mint az antropomorf istenek erkölcsi tartása, a világnézetévé vált anyag-forma-tér-szín élmény, a *világnézetévé* vált *érzéki élmény*. S *érzéki élményből* és *képzeletből* formálódó *világnézet*. Nem véletlenül jelenik meg ez a kozmikus tartalom a görög építészetben, a szobrászatban, az erkölcsi világképben, az eposzokban, a drámákban. Ily módon érlelődik a *nemzeti karakter egyetemes szellemi tartalom* má.

Szellem, tartalom, világnézet. Nem véletlenül használjuk analogikusan ezeket a fogalmakat. Minket viszont a *tartalom és forma* viszonyának problémája érdekel, ami a vertikális műelemzésen keresztül tárható fel.

A *forma* valójában *hüvely, gondolatburok*. A világnézetből válik a tartalom értelmessé. S itt nem pusztá alárendelő viszonyról van szó, hanem ontológiai meghatározottságról. Azaz a műalkotás, mint érzékelt térbeli-időbeli valóság akkor válik létezővé, valódi realitássá, azaz *műalkotássá*, ha a *felszín mögött* van tartalom, világnézet, világkép.

Ez nagyon jól hangzik. De ki állapítja meg azt, hogy a látott-tapintott-hallott ingerek, formák mögött van-e tartalom, eszme, világnézet, vagy csak a látszat él, az üres felszín?

E kérdés mostanában merül fel, mióta a szépen-szervesen összetartozó dolgok mesterségesen szét lettek szakítva egymástól.

Fülep Lajos tanulmányát olvasva, és a sorok közötti gondolatokat is felvetve: a külső héj, a műalkotás formája mögött mindig van valami: ha nem is artikulált tartalom, világnézet, hanem lehet úr is, az előbbieik hiánya, a tartalomra való vágyakozás, vagy dac, székszis, azaz mindenféle tartalom tagadása. A belső káosz-anarchia kivetülése.

Ha ez az úr őszinte-nyílt-átélt, akkor figyelemre méltó, egy-egy szellemi rendszer alapját képezheti! Ha kialakít egy újabb fix pontot! Ha nem mond le minden *feltétlenről!* Ha nem relativizálja-degradálja, ha nem aljasítja le az elemi emberi értékeket! Ha rombolás után valamit épít is!

A művészet és világnézet viszonyát vizsgálva felmerül a vallás, a hit, az *Isten–ember* kapcsolatának kérdése. A liberálisok véleménye szerint ez elavult probléma, s a középkor történetéhez kötődik. Ez egyáltalán nem így van. S ezt a legelvakultabb liberális-relativisták is sejtik. Hiszen a vallás elemi antropológiai problémát érint.

Ha az elvakult-aktív relativista liberálisoknak sikerül az Európai Kultúrát leginkább meghatározó műalkotásokat

és alkotókat az iskolai tananyagból kiirtaniuk, azaz egyetlen gyerek, ifjú sem lesz, aki *Dante* művét ismerné, az *Isten-ember* viszonyának kérdése akkor is felmerül. Miért? Azért, mert amíg ember él a földön, annak előbb-utóbb lesz világnézete is, a médiák napi 24 órás agyelszívó munkájától függetlenül. S ha lesz világnézete, akkor előbb-utóbb kontaktusba kerül *Istennel*.

Ugyanis az az eszmei-szellemi konstrukció, amit *Dante* költeményén keresztül ismerünk meg, az *elemi-közös-ősi* élményünk. Mondhatnánk azt is, hogy mindannyian *predetermináltak* vagyunk rá születésünktől fogva, illetve fogamzásunk pillanatától kezdve *lélek-Isten-mennyország-pokol* képzetével születünk!

Az *Isten-ember* viszony tisztán kitapintható a következő alkotók műveiben: Donatello, Rembrandt, Delacroix, Gaspar David Friedrich, Vincent van Gogh, MS mester, Munkácsy Mihály és még sokan mások. Az akarat és sors kérdései egészen más szellemi közegben jelentek meg a középkorban és az újkorban, mint az ókori görög kultúrában. (Anélkül, hogy a görög kultúra elemei eltűntek volna.) Szépen nyomon követhetők a római építészet nyomai a kora keresztény bazilikákon. Ezzel szemben nagymértékű különbségek tárulkoznak fel a gótikus stílusban. Itt már nyoma sincs annak a fajta *naturalizmusnak*, ami az antik szobrászatban kibontakozott. Mi másról lenne itt szó, mint világnézeti különbözőségről, eltérésről. (A gyökerek érintése nélkül.)

A különbség kísértetiesen hasonló Szophoklész és Shakespeare drámái között. Az előbbinél a *sors objektumként* érvényesül, az utóbbinál a sors az *akaratnak, belső rugóknak* van alávetve, meg a véletleneknek, a szabadság útvesztőit járva. *Isten-ember* kapcsolat itt is jelen van, csak szeszélyesebben.

A történelmi-társadalmi változások új világképet, új világnézetet teremtenek anélkül, hogy a régi világképeknek, világnézeteknek nyoma veszne. S ezek a változások a művészetben, a műalkotásokban azonnal megjelennek.

Aztán megjelenik a művészetben egy-egy *génius* is, aki olyan művet hoz létre, aminek hatalmas szellemi kisugárzása van, *új világnézetet teremt*. Shakespeare, Michelangelo, Rembrandt, s még folytathatnánk a sort.

A művészetben megnyilvánuló világnézeti háttér sok mindentől függ. Ezen belül talán legfontosabb a társadalmi viszonyok mellett a *természet* és az *ember* kapcsolata. Ez a viszony akkor is fontos szerepet töltött be az ember történelmében, amikor még nem tudatosult, illetve vallási közegeben jelent meg. (Természeti vallások)

E kapcsolat kettős irányultságú. Egyrészt az ember ki van szolgáltatva a természetnek, s az alárendelt helyzetet tudomásul kell vennie. Másrészt az ember igájába kívánja hajtani a természetet, ami nem nagyon sikerül. Mindkettő viszonyulás egy-egy világnézethez kötődik.

A *naturalizmus* eszméje a művészeti alkotófolyamatban központi szerepet tölt be. Ez az eszme a természetben sajátos panteizmusban testesül meg. Ez annak ellenére is élő világnézeti rendszer, hogy az úgynevezett *naturalista természet* tőlünk függetlenül nem létezik. A naturalistának felfogott természet pusztán panteista absztrakció. Csak *megformált vonatkoztatott természet* létezik. S ezt a megformálást maga a *tudomány* és a *művészet* végzi: a naturalista szellem útmutatásait követve, illetve a művészet kifejezési eszközeivel ezt az eszmét újratereztve. (A naturalizmus *szemléleti forma*.)

Ez a panteisztikus természetszemlélet éli virágkorát a reneszánsz művészetben és a reneszánsz világnézetben. A lélekkel átítatott materiális világ szépségében is egy sajátos *Isten–ember* reláció születik újjá. Istenre való rátalálás nemcsak a közösségen, hanem saját *individuumunkon* keresztül történik. Valójában ez az új világnézet tartalmi summázata. S itt szó sincs valamiféle ateizmusról. (Istentagadásról.)

Éppen ellenkezőleg. A középkori keresztény világnézetben belül a reneszánsz művészet egy újfajta keresztény vallásosság alapjait hozta létre. A humanista világnézetben

sem az *Istentől* függetlenedő emberkép jelent meg. Éppen ellenkezőleg: az *Isten* képére formált *ember* képe. S mi az, ami az embert az Istennel összeköti? A *lélek*. Az üdvözült ember a *lélek szimbólumává* válik.

A reneszánsz világképben a *lélek* az egyetlen konkrétum a világmindenségben. (Akárcsak a sztoikusoknál a *világlélek*.)

A reneszánsz filozófiában a *lélek* nem passzív létező, pusztá potencia. Éppen ellenkezőleg. A *reneszánsz lélek* szenvedélyes, titáni akarattal rendelkezik, szét akarja feszíteni a testet, a tér és idő korlátait.

Michelangelo szonettjeit hallgatva, szobrait szemlélve ez a szellemiség, ez a világnézet konkrét formát ölt.

A reneszánsz művészet képes volt az antik szépségességményt, a mitikus *vitalitást* a keresztény *istenhittel* ötvözni, s ezzel egy új világnézetet létrehozni. Ez az új keresztény világnézet nem áll szemben a kora keresztény világnézettel, hanem annak *kikristályosodott* változata. S ez a kikristályosodás magában a világtéremtő alkotómunkában realizálódott.

Persze az ilyen alkotófolyamat csak különösen magas szintű *szellemi légkörben* jöhetett létre.

Az előző gondolatsor nyomán még véletlenül sem következtethetünk arra, hogy egy-egy művészeti stílus azonos egy-egy világnézettel. A világnézet tartalmilag sokkal tágabb terjedelmű, mint a stíluskorszak.

Ha stíluskorszakok nézőpontjából vizsgálódunk, akkor a reneszánsz stílus a gótikából levezethetetlen. A formalelemek, a kifejezési módok, az arányrendszerek hatalmas eltérést mutatnak. Ugyanakkor mindkét stílus a *keresztény világnézethez* kötődik. S máris látnunk kell, hogy a világnézet általános-különös és egyedi elemeinek feltárása legalább olyan fontos, mint a stíluskorszakok általános-különös és egyedi mozzanatainak vizsgálata.

A reneszánsz művészetben az *antik forma reneszánsz stíluslemmé*, ennek nyomán a reneszánsz világnézet részévé vá-

lik. Az antik formavilág átvételével gyökeret vert egy sajátos realizmus vagy inkább egyfajta *empirikus-transzcendentális* realizmus, ami a későbbi stíluskorszakokban is megőrződött.

Mondhatnánk azt is, hogy a reneszánsz-humanista stílus és világnézet hatásától egyetlen későbbi korszakban sem tudtak eltávolodni. Donatello, Masaccio, Piero della Francesca, Andrea Mantegna, Matthias Grünewald, Albrecht Dürer, Pieter Brueghel *empirikus-transzcendentális naturaliz-musa* tovább él az európai képzőművészetben. A 19. századi akadémikus festészetben is. A magyar festészetben is vannak képviselői: id. Markó Károlytól Ferenczy Károlyig.

Valójában az ókori görög-római művészet és az ebben megtestesülő világnézet szellemi tartományának *értékeit* a reneszánsz művészet közvetítette számunkra. Ha európai kultúráról és ezen kultúra identitásáról ejtünk szót, akkor ebben a művészeteknek, különösen a *vizuális művészeteknek* meghatározó szerepük van.

Michelangelo kőbe faragott s megfestett alakjainak *végtelenbe vágyódása*, szenvedélye, titáni akarata úgy tűnik, közelebb áll az *antik szellemhez*, mint a kontemplatív keresztény szemlélethez. De hát ez a *kontempláció, szemlélődés* is antik eredetű. (Szókratésztól–Platóntól–Arisztotelésztől származik.)

Ily módon a világnézetek éppen úgy kinőnek, szervülnek egymáshoz, mint a különböző korokban születő alkotások. S talán éppen ez a *szervülés* európaiságunk lényege.

Ha még korábbi történelmi korszakokat vizsgálunk, s az ekkor készített tárgyakat s motívumokat vetünk össze, akkor még mélyebb antropológiai sajátosságokig jutunk el, s a *stílusos hasonlóságokból* világnézeti hasonlóságokra következtethetünk.

A kalogáthia eszméje is a görög kultúrát megelőző korokba nyúlik vissza. A *jóság-igazság* és a *szépség* eszméjének egysége már az őskori tárgyakon is jelen van. A későbbi korokban, világnézetekben váltak ezek az eszmék és belső

történések egyre tudatosabbá, következetesebbé, az intellektuális alkotófolyamat részévé.

A művészet és világnézet viszonyának alakulása a reneszánsz stíluskorszak után csak akkor világosodik meg számunkra, ha a *belső létrétegeket* feltárjuk. Az újkorban a művészetben és a világnézetben az *általános*, a *különös* és az *egyedi* szféra határozottan elkülönült egymástól.

Bár a demokratikus eszmék: a szabadság–egyenlőség–testvériség szelleme sem együtt, sem külön-külön nem valósult meg a történelmi-társadalmi gyakorlatban; a *világnézeti rendszerek* formálódásában mégis komoly szerepet tölt be, s ez a *művészeti tartalmakban* is megmutatkozik.

Az érzékelt terekben való *jelenvaló lét* megfelel a *nemzeti identitásnak*, az autonómia pedig az individualitásnak. Az új szellemi tartalmak új világnézeti rendszerré szervülnek.

Az újkori művészetben két egymástól merőben eltérő tendencia érvényesült. S ez a *két tendencia* világnézeti háttérével együtt máig megmaradt.

Az egyik tendencia az antik és az olasz reneszánsz hagyományokat követve az *ideákat kompozíciós rendszerekké szublimálja*, azaz a formaalakítás kerül előtérbe, az új tartalmakat is hagyományos formarendszerrel kívánja megoldani. Ugyanakkor megteremt a *dolgok tér-hierarchiájának* rendszerét. Ez az irányzat akadémizmusba torkollik.

A másik irányzat Németalföldön alakul ki. S a természettudományokhoz kötődő *naturalisztikus karakterisztikus képi világot* hoz létre, szilárd világnézeti bázis nélkül. A deszekularizált *világi művészet* útkereséséről van szó, ami még ma is tart.

Aztán voltak alkotók, akik ezt a két irányt próbálták ötvözni, kibékíteni, *sikertelenül*. A művészet és a világnézet viszonya egyre kaotikusabbá vált.

A 19. században a két irányzat elkülönülése, a merőben ellentétes világnézeti háttér kiépülése folytatódik. Illetve a gazdasági-történelmi-társadalmi változások egyre

nagyobb hatást gyakorolnak a művészetekre. Az atomizálódás felgyorsul. Kis teóriák, világnézetcskék holdudvarába művészeti stílusocskák szerveződnek. (Izmusok.)

A fő tendenciák természetesen tovább érvényesültek. A *génuszok* intellektuális erővel és tehetséggel felvértezve *autonóm képi-plasztikai világot* alakítottak ki.

A legjobbak oly módon voltak képesek az új tartalmakat új formákkal realizálni, hogy stíluskorszakok hagyományrendszerét is felhasználták. (Kimazsolázták az essenciális értékeket.)

Rodin például úgy teremt *autentikus stílust*, hogy a görög szobrászat eredményeire épít. A természet számára a *megformált természet*. Azaz az előzetesen belülről átélt s egyetemes esztétikai értékekkel átítatott természet. Mennyire más ez a belső és külső benyomásra épülő naturalizmus, mint a tartalmilag kiürült, üres, begyakorolt, sematikus formákra épülő *akadémizmus*. (Fülep Lajos soha nem mulasztja el bírálni korának emlékműszobrászatát.) (Bár ő Rodin művészetét sem szívelte.)

Rodin, Canova, Ferenczy István művészetének klasszicista tendenciái szilárd világnézeti bázisra épülnek. Akárcsak Izsó Miklós táncoló paraszt szoborsorozata. Építészetben-szobrászatban-festészetben a *nemzeti identitástudat* kivetésében a *klasszicista* stílus kiváló keretet biztosít. A francia *impresszionizmus* pedig, akárcsak a *németalföldi naturalizmus*, a világpolgárok művészetévé vált.

Ez nem jelenti azt, hogy a németalföldi és az impresszionista művészetnek nincsenek világnézeti gyökerei, illetve nem teremtettek egy-egy korunkba illeszkedő világképet. Dehogyanem. Csak itt már a művészet és világnézet viszonya nem tradicionális *közösségi bázisra*, hanem *individuális bázisra* épül.

Mégis, mi a különbség lényege? A reneszánsz előtti korszakokban a művészetnek nincs autonóm tartalma? A *tartalmat* a közösség *közös élménye*, mitológiája, világnézete szabja meg. A remekmű természetesen módosítja, kikristályosítja ezeket a tartalmakat, a világnézetet!

A 19. században az a *művészet tartalma, ami formává lett benne*. Ami újjászületett benne. S ebben az újjászületésben nem bábáskodnak az akadémista alapelvek, a közösség közös élményfonalai. Miért nem? Mert nincsenek közös élményfonalak. Vagy legalábbis olyanok, amelyek az *egész emberiséget* összekötnék. Eltűntek a gyökerek. A modern korral, a civilizációval, a *deszekularizációval*, a individualizációval, a demokratikus eszmék elterjedésével eltűntek a gyökerek. Azaz mindenki szabad. Szabadon, önként áruba bocsáthatja munkaerejét. Önként válhat rabszolgává. (Vagy nem egészen így van?)

A művésznek ma önállóan kell kialakítani a világképét, *stílusát*, formavilágát, vagy ki kell szolgálnia egy-egy társadalmi réteg érett vagy éretlen *ízlését*. Bizonyára mindannyian ismerjük ezt a folyamatot.

Az *elveszett gyökér keresése* megkezdődött. S ez a folyamat is tart a mai és a holnapi napig. Vagy a gyökér az orrunk előtt van, belebotlunk, de nem akarjuk mégsem meglátni?

S ezzel el is jutottunk Fülep Lajos tanulmányának gyűjtőpontjáig, a másik végletig, a gyökérkeresők megvetőjéhez: a *l'art pour l'art* problémáig, a művészet és világnézet kapcsolatának teljes tagadásáig.

Fülep Lajosból kitör a kálvinista lelkész, s így nyilatkozik a „művészet a művészetért” híveiről: „Az elvtelenség, mint alapelv. Isten majmai tartalom nélkül hoznak létre konstrukciókat, s büszkék a benyomásaikra.”

A benyomás valóban fontos. Az alkotómunka valóban intuitív karakterű. „Nem tudják, de csinálják” ez a jézusi idézet Lukács György esztétikai művének mottója, kulcsmondata. Festés, mintázás, zenemű-komponálás közben nem arra gondolunk, hogy most milyen szellemnek, világnézetnek kell a műbe kerülnie. Tudatelőttünkben a kifejezési eszközök mikéntjéről meditalunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincs *világképünk*, világnézetünk, s ez nem érvényesül az alkotómunkában. Dehogynincs!

Akár akarjuk, akár nem. A *l'art pour l'art* alkotóknak is ott van a világnézetük a produktumukban. Ha szilárd identitástudat nem is, de ott van annak a helye: az úr, a bizonytalanság, a *kompenzációs kalimpálás*, az észvesztő *acsarkodó kapaszkodás*. Mindez hihetetlen szánalmat kelt nemcsak a műértő nézőben, hanem mindazokban, akik a *kotorék-közület* közelébe kerülnek. Ezzel – szerintem – ők is tisztában vannak, de cinikusan hallgatnak róla.

Mégis, miképpen alakul a művészet és a világnézet viszonya az impresszionista és posztimpresszionista művészetben a 19. század végén? Fülep Lajos 1923-ban igen közel állt e történésekhez, mégis volt rálátása. Kritikai észrevételei ma is érvényesek.

Az impresszionisták pusztán az *optikai képet* akarják megjeleníteni, azaz nem akarják a világnézeti kérdéseket felvetni. Nem akarnak világnézeté válni, akárcsak a *l'art pour l'art*-osok. Nem akartak, de azzá váltak, *szemléletté*, világgéppé váltak, a friss benyomás apostolaivá, *a tiszta színek lélektisztító erejének hírnökeivé*.

A posztimpresszionistáknál pedig felfedezhető egyfajta *görcsös absztraháló szándék, szimbolikus formateremtő akarat*. Fülep Lajos kritikája, értékelése helytálló. Ma már tudjuk, hogy a nagy posztimpresszionisták voltak *a nagy világteremtők*, akik által az impresszionizmus valóban világnézeté vált. Ők voltak az igazi *apostolok*, a nagy *szintézisteremtők*. Cézanne a tiszta kozmikus *geometrikus* rend természetben való panteisztikus jelenlétét tárta fel. Van Gogh képes volt elemi emberi érzéseket a tájba vetíteni, s *a világlélek fájdalmas sóhaját láthatóvá tenni*. Gauguin az ősi szimbólumok, az *ősképek nyomába eredt*, s ezt meg is találta Tahiti szigetén. Seurat megfejtette a fényből születő és formává szervülő *színsíkok titkát*.

Valójában mindannyian világgépet, *világnézetet hoztak létre* festészetükön keresztül, s mind a négyen rátaláltak újra közös gyökereinkre. (Erre a későbbiekben Fülep Lajos is rádőbönt.)

Ha jól belegondolunk, most, száz év múlva, az ezredforduló után legalább annyira szánalmas a helyzet, mint amilyenek 1923-ban látszott. Bár nekünk sincs elég rálátásunk, éppen ezért nem ítékezhetünk, legfeljebb számba vehetjük korunk jelenségeit. Kezdjük a negatívumokkal, majd vázoljuk fel a pozitív lehetőségeket. Mi valójában most *modern rabszolgaságban* élünk. Hazugságtenger hullámszik alattunk, fölöttünk a tömegkommunikáción keresztül. Minden *áruvá* vált. Lehet, hogy mi is. De a *művészet szabad*. A művészet nyelvén ki lehet mondani a *rejtőzködő igazságokat*. A *művészet* tehát *veszélyt* jelent mindenféle hatalom számára. Ezen a liberális relativisták, a *l'art pour l'art*-osok úgy segítettek, hogy feloldották a művészetek, a *műfajok határait*. A nagy magángalériák kóklerekből tiszavirág-életű *sztárokat csinálnak*, a *műkereskedelem* pedig a bankok pénzhígító-pénzmosó eszközévé vált. A tömegízlést kiszolgáló és konzerváló kommersz álművészet virágzik. Információrobbanó korunkban, *valódi információ* nem juthat el hozzánk. Az *evangéliumot* elrejtették előlünk. Miközben mi, szinte mindannyian a *meztelen király új ruhájában* gyönyörködünk.

Mi a megoldás? A pozitív megoldás. Mutassuk meg a kisfiunknak, az unokánknak az új ruhában pöffeszkedő királyt. Ő majd ki meri mondani, ha mi nem merjük, hogy a *király meztelen*.

Felmerül a kérdés, hogy mégis: hogyan alakult mára a *művészet és világnézet* kapcsolata? A múlt században életre kelő avantgárd irányzatok még a 20. században konszolidálódtak, kanonizálódtak, komformizálódtak, megszélidültek, felszentelődtek, múzeumokba kerültek, *mumifikálódtak*, disszertációk tárgyává váltak, történetiségük által valamiféle méltóságra tettek szert. A művek mögött, a művekben megtestesülő *világnézeti tartalmak elhomályosultak*, értéktelenné váltak a nagyközönség számára. (Bár a nagyközönséget nem nagyon foglalkoztatta soha a művészetek ún. forradalma.)

S mi a helyzet a kortárs művészetben, a jelenvaló létben? Mindenki csendesen, szépen dolgozik, mint ahogy a „csillag megy az égen”, magányosan, saját világnézete szellemében. *Nincs átfogó, történelmi korunkat átfogó rendszer*, melyben egy közös világnézet körvonalai bontakoznak ki.

Vannak viszont kis rendszerek, az újdonság látszatát keltő, múló divatok, s a divathullámokon *szárguldo hullámlovások*, s vannak légvárak, s a légvárakat megmászók, vannak *aranytermő körtefák*, s körtefákat megmászók. Meg vannak ámokfutók, akik nem létező szakadékokat ugranak át. S vannak nosztalgizálók. Neo művészek. Kísérletezők. Kis és nagy próféták. Sokan nem tudják, hogy mit akarnak. Csak azt tudják, hogy mit nem akarnak.

Nem akarnak lenni mitikusok, panteisták, idealisták, szubsztanciahívők, dualisták, monisták stb. Mások akarnak lenni: másságosok, hogy kiváljanak a tömegből. S így maradnak tömegemberek.

Szerencsére azért vannak olyan kortárs alkotók, akik nem lovaognak hullámokon, nem követik a legújabb divat szellentéseit, hanem *saját képi-plasztikai világot építenek* jól-rosszul, elégedetten és elégedetlenül.

Van, aki gyors iramban, van, aki lassan, következetesen teszi meg a lépéseket magányosan vagy szellemi társakat keresve.

Ma is érvényesül, illetve ma érvényesül igazán egyfajta *belső predesztináció*. Tudattalan vagy tudatos belső világnézeti rendszerépítés.

A műveken belüli s művek közötti belső formai különbségek *mint formává vált világképek*, világnézetek funkcionálnak. Olyan intuitív megérzések, amiket nemcsak vizuális-irodalmi-zenei stb., hanem *elemi antropológiai tartalma* is van.

Hogy ezek a tartalmak *rejtve maradnak*, nem válnak üzenetté, nem válnak egy átfogó közösségi művészeti-világnézeti rendszer részévé, arról az alkotó nem tehet.

A kortárs alkotók nagy része akaratlanul kaméleonná válik. Egyrészt tisztában van azzal, hogy *értéket hoz létre*, de nem érti ennek az értéknek a természetét. Világképi tartalmát. Ennek ellenére elkezd küzdeni az elismertségért. Ha megkapja a kívánt rendfokozatot, akkor megnyugszik, ha nem, akkor elégedetlenkedik, nagy önmarcangolásba kezd. Mivel ezeken az önmarcangolásokon sokan átesnek, ezért egy idő után segítik egymást. *Díjakat adnak át egymásnak.*

Mennyivel egyszerűbb lenne, ha létezne egy szilárd értékrend! Ha az *elmélet* a gyakorlati alkotó munka segítségére sietne. Ha olyan elméleti szakemberek kerülnének döntéshelyzetbe, *ítéshelyzetbe*, akik észrevennék a *művekben megbúvó rejtőzködő értéket*, akik nem hazudnának ruhát a pucér királyra, akik a *plágiumot nem tévesztenék össze az egyéni invenciókkal*, akik az *idézetekbe nem látnának bele új értékeket*, akik méltatnák a szintézis létrehozását célzó gigantikus erőfeszítéseket, akik a *szilárd világnézetre épülő emberi mítoszokat nem tévesztenék össze a múltó divatok manírjaival.*

Milyen jó lenne a kortárs alkotók figyelmét felhívni olyan tiszta egyetemes emberi és nemzeti értékekre, az *európai kultúra alappilléreire, amire valódi művészet építhető.*

SIPOS ENDRE

Jegyzetek

¹ Fülep Lajos: *Magyar művészet. Művészet és világnézet.* Corvina 1971. 221–266. oldal

² Zolnai Vilmos: *Pokoljárás. A művészetek eredete.* Magvető, 1983.

A ROMÁNIAI MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET IDENTITÁSKERESÉSE 1965 ÉS 1975 KÖZÖTT

Az erdélyi művészetnek 1919-es leszakadása a történelmi Magyarország művészeti életétől egy sor új nehézséget és tagadhatatlanul új lehetőségeket is hozott az itthoni művészeti életben. Az irodalomban ekkor meghonosodó transzilvanista szellem kisugárzásaként, a helyi művészek által a helyi motívumokat megjelenítő művészet és annak a sajtáságnak a keresése lett a törekvések fő iránya, amelyet a magyarországitól és persze a romántól is különbözőnek véltek.

Miközben a magyar vagy a román művészeti progresszió keresztül vagy kerülő utakon is közlekedve igyekeztek napirenden lenni az európai haladással, élt és máig él, a romániai magyar képzőművészetben a „sajátosan erdélyi lelkületű” művek eszménye, az európai felzárkózás eszményének követése mellett az erdélyi és magyar sajátosság megjelenítésének igénye.

A *negyvenes évek* elején, a magyar fennhatóság alá visszatérő Észak-Erdélyben, a művészeti élet intézményes kereteinek megerősödésével és az azzal együtt járó átpolitizálódásával, a *nemzeti sajátosság* megjelenítését szorgalmazó, de többnyire konzervatív indíttatású, a középkori keresztény kultúrára visszautaló művészeti ideál és formanyelv válik uralkodóvá.

A *kommunista hatalomváltás után, az ötvenes években* az orosz realizmushoz, a románok franciás beállítottságánál sokkal közelebb álló, magyar művészek nemzedékeken keresztül müncheni és a bécsi akadémiákon képzett tanároktól öröklött tudásának köszönhetően, messze romániai

etnikai százalékos számarányuk fölött szerepelnek az országos és a kommunista táboron belüli nemzetközi kiállításokon. Ugyanekkor sokan közülük jelentős pozíciót foglalhattak el a román országos szakszövetségben, valamint jelenlétük rendszeres volt az egyetlen, szovjet mintára szerkesztett, országos szakfolyóiratban is. Ennek a sikernek súlyos ára is volt, hiszen ekkor ragad bele a romániai képzőművészet abba a közízléshez igazodó, illusztratív és ekkorra már szándékában is hamis fogalmiságába, népszolgálatot hirdető szerepeszményébe, melyből kilábalni csak 1965 és 1975 között sikerült valamennyire, ennek mértékéről és egyéni módozatairól próbáltam számot adni a „FELEZŐIDŐ” című kiállításon, az Ernst Múzeumban, 2002-ben.

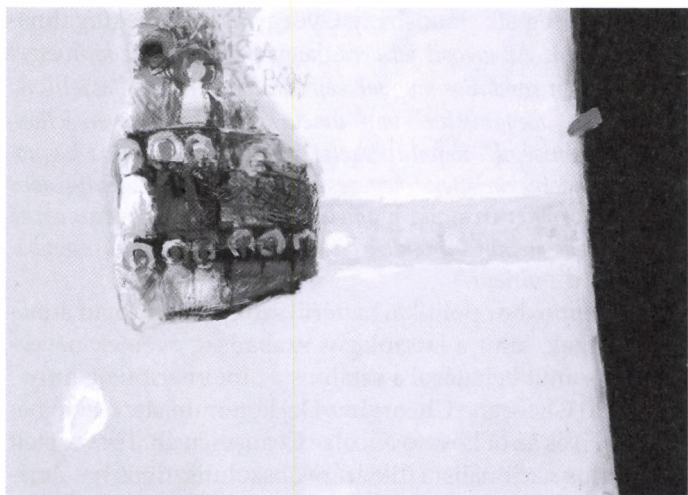
A továbbiakban e kiállítást kísérő katalógusszövegemből idézek fel néhány talán ideillő vitaindító gondolatot.

Az erdélyi öntudat egyik hiteles őrzője, Benkő Samu történész a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, a reneszánszból ismert gyakorlat szerint versenyzetve a műfajokat, a képzőművészetet egy olyan, a kelet-európai értelmiségire jellemző politikai-kulturális szereppel ruházta fel, amilyent általában az irodalom tekint a sajátjának: az anyanyelvi kultúra istápolójának szerepével. *Bűn lenne elhallgatni, vagy éppen letagadni, hogy a romániai magyar irodalomban vannak valóban értékes alkotások, ámde ezeket összehasonlítva például a festészet vagy a szobrászat eredményeivel, nem egészen biztos, hogy a pálmát íróinknak kell juttatnunk. Egyes festményeken vagy szobrokon túlmenően jó néhány művészi életművet is érünk annyira súlyosnak, mint legkiemelkedőbb íróinkét. Ami pedig a történelmi-társadalmi szituáció kifejezését, a kor emberét megszólaltató energiákat illeti, igencsak versenyben érzem a képzőművészetet az irodalommal.*¹ Felszólalására az őt idéző Kántor Lajos így emlékezik: *az irodalmárok idegesen kapták fel a fejüket, voltak, akik személyes sértésnek vették „az irodalmat ért sérelmet”.*² (Ne felejtjük, ez volt a romániai magyar irodalom

egyik legtermékenyebb és „legsikeresebb” korszaka. 1968-ban jelent meg például Sütő András (*Anyám könnyű álmot ígér* című műve.)

Felvetették akkor és felvetik ma is többen a kérdést, beszélhetünk-e egyáltalán a képzőművészet nemzeti identitásáról. Hagyományosan a művészettörténet-írás úgy tekint a képzőművészetre, mint az egyes kultúrákba ágyazott és azok sajátos értékeit is közvetíteni képes művészetre. Ám jelentős teoretikusok a képzőművészetet nemzetek felettinek tekintik, megszabadítva a régiókhoz és nemzetekhez kötöttségtől, olyan fogalmak bevezetésével, mint amilyen az egyetemesség, a kulturális nomádizmus, a multikulturalizmus, globalizmus. Úgy tekintenek a képzőművészetre, mint a nemzeti nyelvtől független, ezért ab ovo nemzetközi művészetre. Ezzel azonban szemben áll az a gyakorlat, miszerint nemzeti alapon sorolják be az egyes művészeket a kataszterek, lexikonok, valamint a különböző művészettörténeti feldolgozások és múzeumok. Érzékenyen érinti ez a gyakorlat a kelet-európai régióban élő kis nemzetek művészeit, ahol számos olyan, külön identitású közösség él egymás mellett, amelyek kultúrája egymást áthatja.

Az önmagát magyarnak valló művésznek ezzel a kérdéssel nap mint nap meg kellett küzdenie Romániában, különösen az 1990 előtti időszakban. A nemzeti kizárólagosságra törekvő ceaușescui művelődéspolitikai szakmai mérlegelést háttérbe szorítva, negatív elfogultsággal kezelte a kisebbséghez tartozó művészeket, függetlenül attól, hogy művészetének szándékos vagy önkéntelen eleme a nemzeti identitás kinyilatkoztatása vagy éppen ellenkezőleg, céljának tartotta ennek megtagadását vagy elhanyagolását. Ugyanakkor a magyarországi művészettörténetészek érdeklődési köréből is kiesett a határokon kívüli magyar művészet, mint ahogy a vidéki, de határon belül alkotó művészet is.³ Ez a „két szék közötti pad alattiság” az, amely kényszerűen ugyan, de mindenképpen értelmet ad

MICSKA ZOLTÁN (KÁRPÁTALJA): HARMÓNIA
Szololit, akril, 2005

annak a fogalomnak, hogy romániai magyar képzőművészet. (Azért nem nevezem erdélyinek, mert akkor eleve kizárnám azokat, akik magyarként a Partiumban vagy Románia más vidékein alkottak.)

Miért éppen 1965 és 1975 között

Romániában ez volt az az időszak, amikor viszonylag kedvezőek voltak a kultúrpolitikai körülmények, és ennek megfelelően, ebben a tíz évben született meg minden olyan művészeti alkotás, amely, többé-kevésbé az adott keretek közé illeszkedve, megjeleníteni törekedett sajátos kultúra tudatán alapuló közösségi elképzeléseket. Ezek különböző fogalmak köré rendeződtek, mint amilyenek a magyarság, erdélyiség, romániaiság, székelység, európaiság, nyugati

kereszténység stb. Jánosházy György akkori megfogalmazása szerint: *Az jogosit fel arra, hogy a román képzőművészet mellett külön romániai magyar képzőművészetről is beszéljünk: saját külön „anyanyelve” van, amely az idők mélyében jellegzetes „egyéniességű” népművészetet alakított ki, sajátos hagyományai, amelyeknek feltérképezésével sajnos még mindig adós művészettörténet-írásunk, s amelyekből talán elég itt a század elején túlzás nélkül európai jelentőségűnek mondható nagybányai iskolát említeni.*⁴

A fentiekhez politikai háttérül szolgált az a rövid átmeneti korszak, amit a látszólagos szabadság éveinek nevezhetünk, s amit behatárol a sztálinista „internacionalizmust” képviselő Gheorghe Gheorghiu-Dej kommunista vezető halála (1965) és az őt követő Nicolae Ceaușescu által bevezetett totalitárius nacionalista diktatúra abszolutisztikus hatalmának megerősödése.

Az identitáskeresés dimenziói

A román művészet 1965 és 1975 között a szocreál hagyományról való leszakadást, a századelő avantgárd eredményeinek, vagy ritkábban a kortárs európai törekvések meghonosításának szándékát mutatta. Ezekkel a változásokkal szinkronban, a Romániában élő magyar művészek is kísérleteztek művészetük megújításával. Gyakran az európai és a magyarországi művészetből vették a példát, ám ezekhez viszonyítva időbeli elmaradásnak vélhetnénk azt, hogy művészetükből hiányoznak például a pop artos törekvések, a konceptualizmushoz és a fluxus mozgalmakhoz kapcsolható kortárs megnyilatkozások. Ennek oka abban keresendő, hogy miközben a budapesti művészeti változások, főként a művészet esztétikai funkcióját érintő konceptuális meghatározottságúak voltak, ezzel szemben a bukaresti közegben (amely szintén befolyásolta a romániai magyar képzőművészetet) a klasszikus modernizmusra

jellemző, alakíságot érintő stilisztikai változtatásokra, a formanyelv megújítására törekedtek. Emiatt elsősorban az ötvenes és hatvanas években kialakult európai absztrakt irányok és a neoprimitív művészet, valamint a szürrealizmus késői jelenségei hatottak.

Az ebben az időszakban alkotó romániai magyar művészek identitáskeresését a következő törekvések határozták meg:

1. a más történelmi kort élő Európához való tartozás vágya;
2. az erdélyiség megtartása (a táji, történelmi és népművészeti tematikában és formanyelvben);
3. a kelet-európaiság (a kulturális és szociális sokszínűség) felfedezése.

Úgy gondolom, lényegében ma is e három irány és ezeknek ötvöződése határozza meg az erdélyi magyar festészet törekvéseinek zömét.

VÉCSI NAGY ZOLTÁN

Jegyzetek

¹ Benkó Samu: *Merre keressük művelődésünk súlypontját? Korunk*, 1970/1.

² Kántor Lajos: *Képzőművészet a fórumon. Korunk*, 1974/2. 163. o

³ Itt kell megemlítenünk Fitz Péter ilyen szempontból kivételes munkáját, a Budapesten az Enciklopédia Kiadó által megjelentetett *Kortárs magyar művészeti lexikont* (1999–2001), amelyben először szerepelnek a Magyarország határain túl élő magyar művészek, valamint meg kell említenünk, hogy az Octavian Barbosa által szerkesztett *Dictionarul artiștilor romani contemporanil*-t is, amelyet a bukaresti Mereidiane adott ki 1976-ban, és amelyben szinte maradéktalanul szerepelnek, az akkor élt romániai magyar képzőművészek.

⁴ János házy György: *Azonosság és sokféleség. Igaz Szó*, 1972 /11. 646. o.

VAN-E A MAGYAR FESTÉSZETNEK NEMZETI KARAKTERE?

Hozzászólás

A válasz egyértelműen: igen. Példának okáért említhetnénk a magyar tájképfestés nagy korszakát, a 19. század végét és a modern kezdeményezések, az avantgárd próbálkozások időszakát is a múlt század elején s később is. Elég, ha a nagybányai művésztelep képeire gondolunk (később a kisbányai is). Az izmusokkal némileg világiassá vált, de itt is megjelent a magyar jelleg. Ez úgy tűnik, általános közép-európai törekvés is volt a 20. század elején, hiszen pl. a szlovén impresszionizmus legnagyobb alakja, Ivan Grohar nagyszerű, *Magvető* festményén próbálta programszerű vonásokkal plasztikus fényhatásokkal, valamint tompa színekkel beemelni a tájban nemzeti szimbólumként jelenlévő, már-már „szkulpturális” erővel megjelenő egyedi objektumot, a „szénaszárítót” (kozolec). A nemzeti jelleg a tájban tevékenykedő szorgalmas és dolgos ember – a jövő magjait veti el, csíráztatási szándékkal! – e „nemzetkarakterológiai” jellemvonás kidomborításával.

A „magyar tájat magyar ecsettel” festői 19. századiak után a század utolsó negyedében s valahol a trianoni tragédia bekövetkeztéig Csontváry volt a nemzeti „ikonteremtés” nagy mestere. Bellák Gábor nagyszerű tanulmányában találoán állapítja meg: a nemzeti jelleg és a nemzeti képzőművészet megkonstruálásának az igénye, s a nemzetről alkotott önkép közvetítése a külvilág felé, korának más festőinél, így a „Napút festőjénél” is erőteljesen hatott. Sőt a modernizmus is gyakran élt ezekkel a megnyilatkozásokkal, a nemzeti jelleg kinyilatkoztatását illetőleg.

Kisebbségből jövő alkotókat – talán nem a csontváryi intenzitással, de –, az utódállamok területén élő alkotókat talán még inkább vonzották a magyarság-témák. Az időszerűke miatt itt csupán néhány hazai, Mura-vidéki példát hoznék. Az egyik Gábor Zoltán lendvai születésű, de élete nagyobb részét Zágrábban leélő festő, aki festői anyanyelvén történelmi tablókkal vagy Ady-parafrázisokkal vált felismerhetővé a horvátországi festészetben. A másik, a nálánál fiatalabb, tragikusan korán elhunyt grafikus, Gálics István, akinek lepkegyűjtői szenvedélye mellett a hegedű-reinkarnációival, a magyarság legkedvesebb hangszerének sokszíjú bemutatásával vallott a magyar sorsról, grafikai ciklusának betetőzéseként a magyar széthullásról. Gábor történelmi tablóival rokon Göntér Endre festészete, aki rendkívül expresszív módon fordul az ősiség kérdéséhez, a magyar mitológia és a pogány hitvilágban leledző, máig ható üzenetekhez, szimbólumokhoz. Képzőművészeti „kutatásai”, festői látomásainak képi megidézése a honfoglalástól a közelmúltig ível, egészen a devecesteri iszapkatasztrófiáig. A 80-as években egy középkori, Mura-vidéki Dewecherfalva tatárok általi elpusztulásának erősen absztrahált képe már pályája elején is feltűnt. Ennyit a múlt-jelen sorsszerű egybeeséséről egy életművön belül.

Nem szabad elfeledkeznünk az alsólendvai születésű Zala Györgyről sem, a történelmi szobrászat talán legnagyobb alakjáról, akinek óriási opuszát a kommunista éra művészettörténete majdhogynem feledésre kárhoztatta. Helyét azonban a rendszerváltás utáni években sem sikerült megnyugtató módon kijelölni, ügyét rendezni. A neobarokk ugyanis életművének csak egy-két korai, müncheni években és közvetlenül hazatérése után alkotott kisebb méretű műveire vonatkoztatható.

Van-e nemzeti karaktere a magyar festészetnek? A kérdésfeltevés az egyetemes, a regionális, illetőleg lokális kérdéskör újragondolására irányítja rá a figyelmet. Azokra a

fogalmakra, amelyekről a rendszerváltás utáni korszakban olyan sok elméleti felvetés született: legtöbb esetben a kérdés mégis megválaszolatlan maradt. A képzőművészet kifejezőeszközei folytán némileg triviálisabb, ugyanakkor a nemzeti jelleg vonatkozásában kevesebb átjárást enged meg a nemzeti és az internacionális (világi) vonatkozásban.

Manapság, amikor a nemzetek kohójaként is fel-fel-tünedező európaiság eszméje kap lábra, amikor minden hozzánk hasonló kis nemzet az eltűnés veszélyétől retteg, amikor mi is a nemzetimázs és jelenlétünk erősítése végett kénytelen vagyunk minél több „hungaricumot” keresni, talán nem tűnik maradian konzervatívnak a fenti fejtegetés, s a nemzeti karakter megnyilatkozásainak a kimutatás a magyar festészetben. Ezeket felerősítve nemzeti múltunk felmutatásával, hol Európa védőbástyájaként, hol pedig a világ csodálatára is számot tartó szabadságküzdelmekkel, ezek megzenésítésével/megfestésével a magyar nemzeti érzésnek kierkegaard-i értelemben, az „érzékenység” által felfogható, percepciós és receptív üzenethadjáratot kell folytatnunk, hogy a süket fülek is kinyíljanak számunkra. Mert minden művész és művészet – így a festészet is – ki-sugárzása által hat. És jaj annak, akinek nem jut befogadó. Akár emberi restségből, akár közömbösségből, ha nem tudunk „ráhangolódni” a világ befogadó tudatára, hiábavaló próbálkozás lesz az egész.

BENCE LAJOS

EGY ELFELEJTETT DEMOKRATA DEMETER BÉLA

Demeter Béla 1910-ben, egy somkeréki kétgyermekes Erdélyi értelmiségi családban látta meg a napvilágot. A trianoni békediktátum után, a húszas évek közepén a két fiú, János és Béla felsőoktatási intézményekbe iratkozott be. János Kolozsváron jogásznak tanult, Béla Bukarestben az Államtudományi és Közigazgatási Főiskola hallgatója lett, de sűrűn látogatta a közgazdasági és szociológiai kurzusokat is. Itt ismerte meg az európai rangú szociológus, Dimitrie Gusti azon elveit, amelynek segítségével szakszerűen tanulmányozhatta a korabeli Románia társadalmi és gazdasági viszonyait. Tanulmányai hatására írta meg Demeter Béla – testvérbátyáival közösen – az első könyvét: *Románia gazdasági válsága* című, 1930-as kiadványa széles körben tette ismertté a testvérek nevét; és a kisebbségbe szakadt magyarság jeles társadalomtudósait látta bennük.

A harmincas évek felismerései

Demeter Béla a Trianon utáni erdélyi magyar értelmiség második generációjához tartozott, akinek természetes közeget jelentett a kisebbségi lét. A régi időkről legfeljebb halvány gyermekkori emlékei maradtak, és Mikó Imréhez hasonlóan jól ismerte a román nyelvet és kultúrát. Nyelvi tudását mutatja, hogy a harmincas évek elején Kolozsváron a magyar egyetemistákat románul tanította. A román mentalitás és közigazgatás útvesztőiben is jól eligazodott. A Kisebbségi Újságok Szervezete főtítkáráként közismert volt róla, hogy

pontosan tudta, mi érhető el Bukarestben, ha a magyarság érdekérvényesítéséről esett szó. A hazai népi írói mozgalom és tanulmányai hatására a falukutatás felé fordult. Kutatásainak anyagi alapját Kós Károly és a kalotaszegi református egyház teremtette elő, de kezdetben a fiatal értelmiségiekkel báró Bánffy Frigyes segítségével járta be Demeter Béla a vegyes lakosságú falvakat. Tapasztalatait kilenc tanulmányban foglalta össze. „A falukérdés – írta a húszesztendőes Demeter Béla – ma a világ érdeklődésének középpontjában áll. Minden ország ifjúsága foglalkozik vele, erdélyi román és szász testvéreink éppúgy, mint a magyarországi és csehszlovákiai magyarságtestvéreink. Ebből a munkából nem maradhat ki az erdélyi magyar ifjúság sem. A romániai magyarság gazdasági alapja a magyar falu. Amilyen az ő gazdasági helyzete, olyan az egész romániai magyarságé. A romániai magyarság társadalmi alapja: a magyar falu.”

1931-ben Demeter Béla az Erdélyi Fiatalok égisze alatt működő Faluszeminárium keretében tartott előadásaiban számolt be a kutatás eredményeiről. Szilárdan hitt abban, hogy megértő, kölcsönös támogatáson alapuló tevékenységgel lehet elérni a békés együttélés óhajtott álláspontját. Hamarosan kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy román részről hiányzik vagy kevés a fogadókészség az erdélyi magyarság problémáinak a megértéséhez. A *Független Újság* hasábjain írta 1936-ban, hogy az általa addig meginterjúvált román közéleti emberek „nem ismerték el, hogy egyáltalán van kisebbségi kérdés, és a sérelmeket a helyi hatóságok kilengésének tekintették”. Ezért keserűen állapította meg, hogy „azok a férfiak, akikkel együtt nőttünk fel, és akik jól ismernek bennünket, s akik különben megszerezték a mi nagyrabecsülésünket, a kisebbségi kérdés megoldása elől azzal térnek ki, hogy ez nem »belpolitikai«, hanem »külügyi« kérdés”.

Mint a legtöbb erdélyi magyar újságírónak, Demeter Bélának is voltak sajtóperei, ezekkel akadályozta meg a

román hatalom, hogy az Erdélyi Fiatalok megbízásából elutazzon a felvidéki magyarok találkozóira.

A gazdasági alapok megerősítése érdekében bekapcsolódott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) munkájába. 1936-tól az egyesület lapjának, az *Erdélyi Gazdának* munkatársa lett Ennek segítségével kívánták elérni, hogy a magyar földművelő nép megismerje a modern gazdálkodás lehetőségeit. Nem szegte kedvét az sem, hogy ugyanebben az időben az Erdélyi Fiatalok mozgalma kettévált. Az egyik szárny, ahová Demeter János is csatlakozott, az erős kommunista beszivárgás hatására csak akkor vette fel a kapcsolatot a másik szárnyal, amikor már a magyarságnak a létérdeke úgy kívánta.

Demeter Béla ezekben az esztendőkből megélt olyan támadásokat, amelyekben különböző rágalmak terjesztésével megpróbálták ellehetetleníteni, és kizárni az 1940 utáni erdélyi magyar közéletből. Ezek a kísérletek előbb vagy utóbb kudarcot vallottak, mert 1936 után az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) főtitkára, Szász Pál elnök közvetlen munkatársa, az *Erdélyi Gazda* című folyóirat szerkesztője lett. 1938-at követően a Bánffy Miklós vezette Romániai Magyar Népközösség gazdasági szakosztályának a vezetője, a második bécsi döntés után az EMGE osztályvezetője, az Erdélyi Magyar Párt elnökének, gróf Teleki Bélának a bizalmasa, az *Erdélyi Gazda* főszerkesztője, a *Kolozsvári Esti Lap* felelős szerkesztője.

Demeter Béla élete fokozatosan az aktív politizálás irányába mozdult el; ezen belül is a külpolitikai események befolyásolták tevékenységét. Mint az Erdélyi Teleki Béla bizalmi munkatársa vett részt 1944 nyarán a budapesti királyi várban folytatott tárgyalásokon, amelyeken (Románia átállása után) erdélyi egyházi vezetők, szociáldemokraták, gazdasági és szövetségi vezetők arra próbálták Horthy Miklós kormányzót rábírni, hogy ne halogassa tovább Magyarország kiűzését a háborúból. Demeter Béla ekkor már az Erdélyi

Magyar Párt titkára volt, és részt vett annak a felhívásnak a megfogalmazásában, amely az *Erdély kénytelen lesz önállóan cselekedni* címet viselte. Ezeken a tárgyalásokon került közel a hazai ellenzékhez, így elsősorban a Tildy Zoltán vezette Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párthoz. A budapesti tárgyalásokon ébredt rá a hazai ellenzék, hogy a háború utáni béketárgyalásokon milyen óriási segítséget fog jelenteni Demeter Béla rendkívüli felkészültsége és tájékozottsága.

A tárgyalások befejezése után visszatértek Teleki Bélával Erdélybe, és ott érték meg a Vörös Hadsereg egységeinek bevonulását, majd kalandos körülmények között Demeter Bélának eljutott Debrecenbe, ahol akkor már beiktatásra került a Dálnoki Miklós Béla vezette Ideiglenes Nemzeti Kormány. Azonnal felvette a kapcsolatot Gyöngyösi János kisgazdapárti külügyminiszterrel, akivel baráti viszonyba került. Demeter Béla pontosan tudta, hogy a magyar kormány mennyire kiszolgáltatott helyzetben van, hiszen alig két hónappal ez előtt írták alá dr. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, Vörös János honvédelmi miniszter és Gyöngyösi János külügyminiszter a fegyverszüneti szerződést Moszkvában. Így Magyarország fegyverszünettel enyhített hadiállapotban volt a Szovjetunióval, vagyis az ország teljes közigazgatását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ellenőrizte. Ennek ugyan tagjai voltak a szövetséges nyugati nagyhatalmak is, de a gyakorlatban Moszkva ellenőrzése és a neki való kiszolgáltatottság érvényesült az egész magyar közéletben.

A háború befejezésétől a párizsi béketárgyalásokig 1946-ban

Demeter Bélának az volt a törekvése 1945 tavaszán, hogy a magyar külpolitika a lehető leggyorsabban kapcsolatba kerüljön a Groza-kormánnyal. Erre azért is szükség volt, mert a kiugrás utáni román vérengzések Erdélyben csak akkor fe-

jeződtek be, amikor az oroszok bevezették Észak-Erdélyben a magyar önkormányzatot. Demeter Béla visszatérve Debrecenből Kolozsvárra, levelet írt Gyöngyösi Jánosnak.

*Igen Tisztelt Külügyminiszter Úr! Kedves Barátom!
 Aprilis 10-én érkeztem haza Kolozsvárra, és előreláthatólag kb. 10 nap múlva leszek Pesten. Kolozsvárra érkezésem után sok érdekes és fontos megállapítást tettem, amelyek közül ezúttal kizárólag arra utalok, ami a magyar kormány szempontjából a legfontosabb és ami azonnali tennivalókat jelez.*

Tarnay István bukaresti útjával kapcsolatosan erdélyi magyar demokratikus és román politikai körökből a következő impressziókat és megállapításokat szereztem:

Réczey Lászlót és Tarnay Istvánt Groza Péter miniszterelnök és Tatarescu külügyminiszter urak úgy tekintették és úgy fogadták, mint a magyar kormány hivatalos politikai megbízottjait. Ennek bizonyítására elegendő az a tény, hogy amikor Groza Péter miniszterelnök néhány percet késett az észak-erdélyi főispánok értekezletéről, formailag azzal mentette ki késedelmét, hogy öröndetes hírt közölhet; ti. a magyar kormány képviselőivel tárgyalt és a magyar–román viszonylatban jelentős fordulat következik be. A bejelentés az észak-erdélyi főispánok körében a legjobb benyomást keltette.

Kolozsvárra érkezésem után azonban arról értesültem, hogy Tarnay István bukaresti jelenléte körül félreértések merültek fel. Egyes állítások szerint ugyanis ő a bukaresti követség internált tagjai előtt olyan megjegyzéseket tett volna, amelyek szovjetellenes beállítottságra következtetnének.

Demeter Béla azonnal felismerte, hogy a háttérből ezeknek a híreknek terjesztésével ki akarják siklatni a debreceni kormány Romániával való diplomáciai kapcsolat felvételi törekvéseit.

Ebben a kérdésben egyéni nézetem – írja Demeter Béla – az, hogy a külügyminiszter úr hatáskörébe tartozik annak megállapítása, hogy a magyar állam képviselői közül ebben a kérdésben milyen álláspon-

tot képviselt, mit tett vagy mit nem cselekedett. Az ügy tehát az alapos kivizsgálás során fog majd teljes egészében tisztázódni. Mint erdélyi embert azonban legfőképpen az érdekel, hogy a magyar–román viszony kérdése mielőbb tisztázódjék és a magyar kormányunk a román kormánnyal felveendő kapcsolataiból nemcsak a két országra nézve, hanem erdélyi magyarságra és az erdélyi magyar–román viszonyra is kedvező kihatást gyakoroljon.

Demeter Béla, mivel tisztában volt azzal, hogy a magyarság érdekében csak Moszkva hozzájárulásával lehet bármit is elérni, ezért a következő javaslatot tette Gyöngyösi Jánosnak:

Mint gondolatot említem fel, hogy talán erre a szerepre alkalmas lenne Nonn György, Rákosi Mátyás személyi titkára is, vagy más személy – aki lejönne Kolozsvárra, itt felvenné a kapcsolatot Jordáky Lajossal, a kommunista párt itteni titkárával, az ő révén pedig ifj. dr. Vescan Teofillal és dr. Demeter Jánossal s a velük történt megbeszélés után az ő útmutatásaik alapján leutazna Bukarestbe, és egy közlést tenne Groza Péter miniszterelnök úrnak. A közlés tartalma azonos lehetne azzal, amiről legutóbbi találkozásunk során beszélgettünk, vagyis tolmácsolom azt, hogy a magyar kormány örömmel vette Groza Péter miniszterelnök úr üzenetét, ugyanilyen baráti közeledési szándékok vezérlik, mivel azonban a magyar kormány hivatalos kapcsolatait a fegyverszüneti bizottság szabályozza, és bármilyen hivatalos tárgyaláshoz annak hozzájárulása szükséges – addig is, míg ez megtörténik –, amit egyébként megítélése szerint a fegyverszüneti bizottság is örömmel venne – szívesen venné, ha nem hivatalos romániai személyekkel személyes beszélgetéseket folytathatna.

Az a meggyőződése, hogy mivel a román miniszterelnök és külügyminiszternek hivatalos magyar személyiségek útján történő üzenetére nincs megfelelő válasz – igen kellemetlen hatást váltana ki, ami viszont ellentétben állana egy a magyar kormány, valamint az észak-erdélyi demokratikus magyar és román politikai körök nézetével.

Demeter Béla kapcsolatai 1945 után egyre jobban elmélyültek, különösen Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz, Nagy Ferenc miniszterelnökhöz, de a legmélyebb kapcsolat Gyöngyösi János külügyminiszterhez fűzte. Ezeken kívül Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkárral és a Kisgazdapárt több vezető személyiségével állt szorosabb kapcsolatban. Hamarosan bekapcsolódott a béke-előkészítő munkába, mert Budapesten hamar felismerték, hogy keresve sem találának nála külön Erdély-szakértőt.

Demeter Béla a magyar béke-előkészítő munkába az 1945. augusztus 1-jén írt, *Hozzászólás a béke-előkészítő elgondolásokhoz* című tanulmányával kapcsolódott be. Ezt Gyöngyösi János külügyminiszter küldte el, akinél Kertész István, a béke-előkészítő osztály vezetője referálta azzal, hogy Demeter Béla nemzeti szellemű, a baloldali körökhöz tartozó kolozsvári szerkesztő terjesztette elő. Demeter Béla nagyon hamar bekerült a legbensőbb kisgazdakörbe, és az 1945 őszt követő években legfontosabb szerepet játszott valamennyi szakértő közül az erdélyi ügyben.

Az említett tanulmányban három olyan elem szerepelt, ami Demeter Béla gondolkodását végig meghatározta a béke-előkészítéssel kapcsolatban.

Először is az, hogy a magyar kormányzatnak feladata az egyetemes magyarság érdekeit képviselni, és mindent megtenni azért, hogy Trianon ne ismétlődjön meg. Azon a véleményen volt, hogyha lehetséges, akkor etnikai határokat kell megvonni Magyarország és Románia között. Ez egy későbbi leírásában 67 000 négyzetkilométernyi területet jelentett. Ő volt a szakértők közül az egyetlen, aki szinte végig következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy a székelyek és a Székelyföld Magyarországhoz tartozzon, szemben azokkal a béke-előkészítő elképzelésekkel, amelyek a magyar külügyminisztériumban elsősorban a nagyhatalmak álláspontját figyelembe véve, kisebb igényeket terjesztettek elő.

A másik vonal, amit következetesen képviselt, a kollektív kisebbségvédelem ügye volt. A kisebbségvédelem 1946. június 12-ére a külügyminisztérium béke-előkészítő osztálya által elkészített sokoldalú nemzetközi szerződés- és törvénytervezetté alakult. Ezt nevezték kisebbségi kódexnek, és Demeter Béla javaslatára terjesztették elő a párizsi értekezleten 1946. augusztus 29-én mint magyar kormányálláspontot.

Gondolkodásának harmadik meghatározó eleme a béke-előkészítés ügyében az volt, hogy alkalmazkodni kell a korszellemhez, a kor áramlataihoz. Bár a kommunista gondolatvilág távol állt tőle, azonban 1945–46-ban, és aztán még hosszú évtizedekig, Magyarország sorsát a Szovjetunió határozza meg, ez geopolitikai realitás volt. Demeter Béla tudta és nem felelte, hogy 1944 őszén a „Vörös Hadsereg által vezetett közigazgatás mentette meg a magyarság egy részét a fizikai megsemmisüléstől”, ezért a szovjetek, illetőleg a nagyhatalmak szerepét, az Egyesült Nemzetek Szervezetének, azaz nemzetközi tényezőknél a szerepét fontosnak tartotta. Elképzelésében ez elsősorban az erdélyi magyarlakta területek Magyarországhoz csatolását jelentette, ha ez nem ment volna, akkor egy önálló erdélyi állam létrehozását. Ha ez sem megy, akkor egy területi, egy székely autonómiára alapuló elképzelést alakított ki, avagy végső soron egy nemzetközileg garantált kollektív kisebbségvédelmi rendszert képzelt el.

1945 novemberében megalakult Tildy kormánya, és erdélyi ügyekben Demeter Béla Tildy Zoltán miniszterelnök, majd köztársasági elnök legközelebbi és legbizalmasabb munkatársa lett: ő kötötte össze az erdélyi politikusokat a legfelső kispap vezetőikkel.

1946. február elején, amikor Gyöngyösi János külügyminiszter Prágába készült a második tárgyalássorozatra, mely a lakosságcsere-egyezménynek csúfolt egyoldalú egyezmény megkötéséhez vezetett Magyarországra és Cseh-

szlovákia között, Demeter Béla vitte a pályaudvarra Tildy Gyöngyösinek szánt üzenetét. Eszerint Vorosilov marsall, a szövetséges ellenőrző bizottság elnöke azt ígérte, ha Gyöngyösiék Prágában engednek a lakosságcsere ügyében, akkor a Szovjetunió nem lát a maga részéről kifogást a magyar területi követelések felvetésére Romániával szemben. Ez egy olyan közlés volt, amely összekapcsolta a két ügyet, tehát a lakosságcsere-egyezmény elfogadtatását és a magyar–román határkérdést, és több jel mutatott arra, hogy, ha a szovjetek a trianoni határ helyreállítását korábban kifejezetten szorgalmazó álláspontjukból nem is engednek, de elkezdtek taktikázni, hogy a kisgazdapárti politikusokat valamiféle vereségbe hajszolják a magyar–román határ ügyében.

Ennek célja és belső összefüggései nyilvánvalóak, hiszen március elején többszörös szovjet ultimátum után és az ún. baloldali blokk megalakulásával elkezdődött a szalámitaktikának nevezett politikai játszma, amely az első huszon-valahány kisgazda kizárásához vezetett. Ez volt a belpolitikai összefüggés. A külpolitikai pedig az volt, hogy – furcsa módon – az angolok, az amerikaiak és a franciák késői bánatuk vagy bűnbánatuk jeleként – szemben a szovjetekkel – a trianoni határ Magyarország javára történő módosítását szorgalmazták 1945. szeptember 20-án, a londoni külügyminiszteri tanácskozáson. Ez az álláspont csak pár hét vagy pár hónap múlva csapott át abba az álláspontba, mely a két ország között a trianoni határok visszaállítását sürgette. Demeter Béla tehát bírta Tildy Zoltán bizalmát, hiszen ilyen üzenetet csak bizalmi emberre lehetett bízni, de volt ennek egy másik oldala is. Az, hogy a magyar kormányküldöttség említett moszkvai látogatása előtt Gyöngyösi éppen Demeter Béla összefoglalóját vitte Moszkvába, amely a béketárgyalások kérdésében az erdélyi magyarság álláspontját fogalmazta meg. Ennek néhány jellegzetes gondolatát érdemes idézni.

Az erdélyi magyarság abban reménykedik, hogy a Székelyföld és a magyarsággal etnikailag összefüggő területek minden bizonynyal visszakerülnek Magyarországhoz – írja 1946. április 8-án. Demeter teljes tudatában van annak, hogy Magyarország legyőzött csatlósállam, de azt hiszi, hogy az Egyesült Nemzetek tartós békére törekednek, és Közép-Kelet-Európában rendezni kívánják a függő kérdéseket. Optimizmusa abból is táplálkozott, hogy a román fegyverszüneti egyezmény Erdélyről, vagy annak nagyobb részéről beszélt, másrészt a bevonuló Vörös Hadsereg parancsnokainak sugalmazására vetették meg Észak-Erdélyben az önálló Erdély alapjait, hívták életre az önkormányzatokat, és négy hónapon át Erdély magyar és román népe a legteljesebb együttműködésben és a megbékélés szellemében élt.

Demeter Béla erősen állást foglalt Péter Groza uralmával szemben, de ugyancsak kritikus volt az ún. Romániai Magyar Népi Szövetség politikájával szemben is. Azt írja erről: *Az erdélyi magyarság jelenleg csak egy baloldali politikai szervezettel rendelkezik, amely a bukaresti román pártok magyar szervezete. Így ennek megnyilatkozásait nem lehet az erdélyi magyarság állásfoglalásának tekinteni.*

Demeter Béla kisgazdapárti politikusokon kívül szoros kapcsolatban volt a szociáldemokrata Szeder Ferencsel és a parasztpárti Farkas Ferencsel. Nem értett egyet azokkal a véleményekkel, amelyek azt hangoztatták, hogy Délkelet-Európában a kezdeményezés joga a Szovjetuniót illeti meg, és az angolszászok Erdélyből egy esetleges újabb trieszti kérdést csináljanak. Miután a területi kérdés elintéződött, Demeter Béla Romániával kötendő, esetleges kisebbségi egyezmény tekintetében is inkább az angolszászok támogatásában bízott, mivel a dél-tiroli olasz-osztrák kisebbségi szerződés lényegében angolszász javaslatra jött létre.

Ezért kompromisszumos megoldást várt a külügyminiszterek New York-i tanácskozásától. Úgy gondolta, hogy a Szovjetunió esetleg hajlandó lesz az erdélyi kérdésben en-

gedményeket tenni, ha többet nem, akkor egy hathatós kisebbségvédelmi szerződés megkötésének támogatásával. Az ellenvéleményt képviselők ezzel szemben azt hangoztatták, hogy Moszkva nem fog egy polgári többségű Magyarországot egy baloldali rezsim által vezetett Romániával szemben előnyben részesíteni. Vagyis a külpolitikai eredményeknek bizonyos belpolitikai előfeltételei is vannak.

Demeter Béla hetente többször találkozott Gyallay Papp Domonkossal, aki akkoriban a béke-előkészítő osztályon erdélyi referens volt. Kertész István követ, aki a béke-előkészítés vezérkarának vezetője volt, szintén azt tanácsolta Gyallay Pap Domonkosnak, hogy vegye fel a kapcsolatot Demeter Bélával, mivel az erdélyi kérdés legjobb szakértőjének számít.

1946 tavaszán Sebestyén Pál követ, aki a külügyminisztériumot képviselte a béke-előkészítéssel kapcsolatban, a tárcaközi értekezleten Demeter Bélát, Mikó Tibor miniszteri osztálytanácsost bízta meg az úgynevezett *Erdélyi Fehér Könyv* elkészítésével, illetve szerkesztésével. Ez a kiadvány volt hivatva az erdélyi kérdést, az erdélyi magyarság helyzetét, valamint Magyarország békecéljait a külfölddel hivatalos formában ismertetni. A könyv készítése idején Demeter Béla lakásán jöttek össze, Mikó Tiboron kívül külső tagok, Rónay András egyetemi tanár és Teleki Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány volt kultuszminisztere. Az elvi problémákat Demeter Béla közvetlenül Gyöngyösi János külügyminiszterrel tárgyalta meg. Rajta kívül közvetlen tárgyalást csak a miniszterelnökkel és Kertész István követtel folytatott. Ugyancsak Demeter Béla lakásán folytak azok a megbeszélések, hogy a párizsi békedelegációban kik vegyenek részt. Demeterrel együtt beszéltek meg azt az előterjesztést a küszöbön álló, Romániában lefoglalt magyar javak ügyében; a tárgyalások menetét, valamint az Erdélyből megindult repatriálással kapcsolatos tárcaközi bizottsággal. Mivel Mikó Tibor és Teleki Géza nem voltak hajlandók kiutazni Párizsba,

így minisztertanácsi döntés alapján Demeter Béla szerepelt a békedelegáció erdélyi csoportjának vezetőjeként. Rákosi Mátyás ellenezte a tervet, de Nagy Ferenc miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter ragaszkodott Demeter Béla személyéhez. Csak kevesen tudtak arról, hogy Demeter Béla közreműködésével megszülettek a párizsi béketárgyalások előtt Tildy Zoltán és Nagy Ferenc megbízásából az ún. nem hivatalos béke-előkészítő okmány- és tanulmánykötetek, melyek ma is megtalálhatók a külügyminisztérium könyvtárában. A Demeter-féle dokumentáció egy részét képezte a Telekiek által szorgalmazott anyag, melyet a világ minden könyvtárába elküldtek. Ezzel egy időben megjelent két férfi Demeter Béla Kecskeméti utcai lakásán, lakáshivatali megbízottnak adva ki magukat. Demeter Béla kémekre gyanakodott, és ezért Gyöngyösi János külügyminisztertől rendőri védelmet kért a békeküldöttség párizsi elutazásáig. Feltételezhető volt ugyanis, hogy az egész erdélyi anyagot Demeter Béla lakásán tárolták. A párizsi béketárgyaláson, 1946-ban megkezdődött tárgyalásokon Demeter Béla, Auer Pál párizsi nagykövettel együtt az erélyes fellépésnek voltak a hívei. Amikor Auer Pál követ a román és magyar politikai és területi bizottságok plenáris ülése előtt tartandó beszédéről folyt a vita, Demeter Auerrel együtt azon a véleményen volt, hogy szükség van az erdélyi magyarság sérelmeinek kihangsúlyozására, másrészt feltétlenül ragaszkodni kell ahhoz, hogy Magyarország legalább 22 000 km² területet kapjon meg. Gerő Ernő ezt a követelést 4 000 km²-re csökkentette le, azon a címen, hogy ilyen kérést valószínűleg előbb fognak figyelembe venni. Demeter Béla ezt jogfeladásnak tekintette, és hevesen tiltakozott ellene. Neki egyénileg az volt az elképzelése, hogy a magyar kormány csak azt a megoldást javasolhatja, mely a két nép, a román és magyar arányszámának megfelelően osztja ketté Erdélyt.

Mivel Auer Pál is végül a 22000-es javaslat mellett foglalt állást, ez Demeter Bélát rendkívüli módon elkeserítette,

a lényeges módosítást és kifogásait írásban fektette le, és közvetlen Gyöngyösi János külügyminiszternek juttatta el. Ilyenformán javasolta pl., hogy a magyar kormány tagadja meg a békeszerződés aláírását. Demetert ekkor többen Don Quijoténak, a kommunisták, így Vásárhelyi Miklós egyenesen fasisztának és nacionalistának bélyegezték. (Demeter tudta, hogy a Komintern embere, aki Moszkva leghűségesebb vazallusa volt, aki némi késéssel érkezett Párizsba, titkárával, Nagy Péterrel, aki miniszteri fogalmazóként volt vele, és azt is látta, hogy a politikai bizottság ülésein Gerő Ernő akarata érvényesült.)

Demeter élénk kapcsolatot tartott fent Mikes Imrével, a később alakult Szabad Európa Rádió legendás Gallicusával, aki a második világháború alatt Franciaországban bujkált, és onnan tudósította a *Magyar Nemzetet*. A háború után azok közé tartozott, akik siettek felállítani az újjászülető magyar követséget. Demeter Béla nagyon dicsérte Mikes Imrét, aki segített az erdélyieknek a nyomtatványait elkészíteni, és szétküldeni. Így lassan kialakult egy kör, amely úgy kezdett el dolgozni, mintha nem is a hivatalos magyar csoport lenne, hanem egy emigráns alakulat, amely azt írja meg, és közli a világgal, aminek képviselőjére hivatalosan nem nyílt alkalom.

Boldizsár Iván, aki a békeküldöttség sajtófőnöke volt, rendszeresen járt a párizsi szovjet követségre jelenteni, és még Párizsban megfenyegette Demeter Bélát, hogy meglesz ennek a következménye, miután visszatérnek Budapestre. Így Demeter és a csoportja kapcsolatban állt a magyar emigrációval, köztük olyan tapasztalt diplomatával, mint Bakách-Bessenyeivel, aki Erdély érdekében maga is tevékenykedett. Demeter nem vette komolyan a figyelmeztetéseket és fenyegetéseket. Sőt, a vonaton Budapestre visszatérőben elmondta az egyik külügyi tisztviselőnek, hogy Bakách-Bessenyeitől van nála egy fedőnevet tartalmazó kód. (Eközben nem tudta, hogy akinek azt át akarta adni, utóbb

mindent átad a kommunista politikai rendőrségnek.) Demeter arra kérte a diplomáciai futárigazolvánnyal rendelkező külügyi tisztviselőt, hogy ő hozza haza a kódot, mert őt nem vizsgálhatják át. Egyúttal azt is közölte, hogy az ő fedőneve Szász Endre, és ha ő a futár útján ilyen névre címzett levéllel találkozna, akkor ezt továbbítsa neki. A kódot a megbízott később visszaadta Demeter Bélának a budapesti lakásán – de előbb, feltételezhetően, a kommunista titkosszolgálatnak is megmutatta.

Demeter nem sejtette, hogy milyen veszélyt rejt magában, ha a magyar ügy érdekében Párizsban a magyar emigrációt is bekapcsolja, felhasználva ezeknek széles nyugati kapcsolatrendszerét. Ugyanis a hivatalos román békeküldöttség állandó jelleggel kapcsolatot tartott fent a Grafaneu vezette román emigrációval, és az érdekükben minden segítséget elfogadott tőlük.

Az első letartóztatás Budapesten

Demeter Bélát először 1947. február–márciusban tartóztatták le. Azzal egy időben, amikor megindult az a koncepció per Budapesten, amelynek célja az ország legnagyobb politikai erejének, a Független Kisgazdapártnak legyűrése volt, előbb vezetőinek letartóztatásával vagy kizorításával. Demeter Béla ellen az volt a vád, hogy összejátszott az emigrációval Párizsban, különböző beadványokat készítettek, melyekben területi követeléseket fogalmaztak meg. A második vádpont szerint kiszolgáltatták ezeket a magyar belpolitikai adatokat emigráns köröknek, amelyek természetesen kapcsolatban álltak nyugati titkosszolgálatokkal. Demeter Béla egészségi állapota már akkor nem volt rendben, mert több hetet töltött rabkórházban.

Ő mindent tagadott, nem ismerte el a vádakát. Az akkor már nagyon beteg Gyöngyösi János külügyminiszter

mellette tanúskodott. Szakértelmét dicsérte, és egyetlen terhelő mondatot sem mondott róla. Négy-öt hónapos vizsgálati fogság után, miközben az oroszok elhurcolták Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát, emigrációba kényszerítették Nagy Ferenc miniszterelnököt és Varga Bélát, a nemzetgyűlés elnökét, Demeter Bélát egészségi állapotára hivatkozva szabadon bocsátották. 1952-ig Balatonlellén élt, és akaratán kívül került ismét a kommunista hatóságok látóterébe. Ekkor készítették elő a Márton Áron ellen a koncepciók pert a román kommunista hatóságok. A per jegyzőkönyve egyértelműen bizonyítja, hogy a román katonai hatóságok és a bíróság Demeter Béla személyén keresztül próbálták bizonyítani azt, hogy Márton Áronék egy idegen hatalommal összefogva hűtlenséget követtek el a román állam ellen. Ezt Demeter Béla kikényszerítendő vallomásával kívánták bizonyítani, mint akin keresztül az összes információ befutott a magyar kormányhoz.

1952. március 15-én tartóztatták le, Pestre vitték, és április végén átadták a román hatóságoknak. Azt, hogy ők miért nem építették be, mint tanút, Márton Áron perébe, és hogy mi ennek a háttere, azt nagyjából sejteni lehetett.

Farkas Vladimir ÁVH-tiszt, Farkas Mihály fia elmondta pár évvel ezelőtt a Közgazdasági Tudomány Egyetemen, hogy 1948 elején Péter Gábortól azt a megbízást kapta – mint a Rádió felderítő osztályának főnöke –, hogy titkos kapcsolatot létesítsen a román titkosszolgálattal. Hogy ez a kapcsolat létrejött, és azt, hogy az emberek sorsát befolyásolta, az tudható 1949 óta, mert a bukaresti missziót vezető ideiglenes ügyvivő Gyöngyössy Istvánt a magyar államvédelmi hatóság letartóztatta. Ő egyébként kommunista volt, egy eltévelyedett úrifíú, aki Pálffyék révén került a kommunista mozgalomba. Később az Egyesült Izzóban dolgozott, és be akarták építeni a Rajk-perbe. Azt próbálták bizonyítani, hogy Rajk nemcsak a Tito-féle revizionistákkal működött együtt, hanem a román nacionalistákkal

is, és Gyöngyössy lett volna a bizonyíték arra, hogy ez megtörtént. Amikor az Andrássy út 60-ban elkezdtek vallatni, és a fal felé fordították, három tiszt elkezdte őt kérdezni arról, hogy és mint, akkor hallotta, hogy ők ugyan magyarul beszélnek, de érezte, hogy nem magyarok, és románul válaszolt nekik. Később Gyöngyössy elmondotta egy történésznek: „...akkor nagy elégtételt éreztem”; mert három román tiszt Budapesten, az Államvédelmi Hatóság központjában vallatta. Pár nap múlva vallatói Gyöngyössy István elé tárták a reá súlyosan terhelő bizonyítékokat, és ezek nem voltak mások, mint a bukaresti magyar képviselőletről általa a külügyminisztériumba küldött számjel-távíratok eredeti példányai. Ez bizonyította legjobban, hogy a Moszkva irányítása alatt működő kommunista magyar állam követett el hazaárulást saját állampolgáraival szemben, így Demeter Bélával, vagyis egy közszolgálatban álló magyar állampolgárral szemben is. Senki nem tudta volna 1945–46-ban elképzelni, hogy a történelem olyan fordulatot vehet, amikor mindazért, amit egy demokratikus magyar állam érdekében mint köztisztviselő cselekedett, azt mint bűnvádat olvassák a fejére.

Nincsenek ismeretek arról, hogy Demeter Béla perében született volna ítélet. Rabtársak emlékei alapján feltételezhető, hogy Tirgoviste vagy Tirgu Jiu valamelyik börtönében halt meg 1952 karácsonyán. Feltételezések szerint Demeter Béla, mint az 1947-ben lefolytatott tárgyalásoknál, mindent tagadott, amit vádként felhoztak ellene, nem volt hajlandó eljárni a neki szánt szerepet. A fő vád az volt, amit Márton Áron püspökkel szemben megfogalmaztak. Vagyis hogy Mártonék 1946-ban petícióval fordultak a párizsi béketárgyalásokhoz Erdély visszaszerzése ügyében. Ők azzal védekeztek, hogy akkor még magyar állampolgárok voltak; magyar állampolgárként miért ne tehetek volna ilyet, amúgy meg nem összeesküvés volt, hanem nyílt és konkrét törekvés.

Nem tudjuk, hogy végül hogyan halt meg a börtönben Demeter Béla, de sejtethjük, hogy mérhetetlen szenvedések között, és külön fájdalomként nyomaszthatta, hogy a magára vállalt feladatot nem tudta teljesíteni. Hazájáért, nemzetéért hozott áldozata így is olyan példa, amiről nem szabad elfelejtkeznünk.

HAAS GYÖRGY

EMLÉKEZÉS EGY RENESZÁNSZ MŰVÉSZRE

Százharminc éve született Márkus László, aki generációjának – a Bartók Béla, Babits Mihály, Fülep Lajos, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond nevével jellemezhető generációnak – talán legmértatlanabban elfeledett tagja. A 20. század első felének nagyformátumú művészegyénisége: kritikus, esztéta, drámaíró, díszlet- és jelmeztervező, színházi rendező, színigazgató és főiskolai tanár volt. Reá emlékezünk eme írással.

Márkus László 1881. november 19-én született Szentesen. Apai ágon gömör vármegyei nemesi családból származik. A nagyapa, nemes Márkus Ágoston sóbányai aknanagy, az aknaszlatinai bányahivatal főnöke volt. Feleségét fiatalon elveszítette. A 33 éves asszony hat gyermeket hagyott félárván. Az elsőszülött fiú, Ágoston a Máramaros megyei Királyvölgyén látta meg a napvilágot. Az özvegyen maradt apát 1870. szeptember elején kinevezték a máramarosszigeti bányagazgatóság titkári állomására. Az ifjú Ágostont az ottani református líceumban taníttatta. A fiú az érettségi után mérnöknek tanult. Mint a helyi értelmiség jelentős része – vagy ahogy akkortájt nevezték: a helyi intelligencia, és köztük ő is részt vállalt a kiegyezés után lassan magára találó nemzet szellemi ébresztésében. Így lett tagja a máramarosszigeti műkedvelő színtársulatnak, ahol Rosen Gyula *Citromok* című vígjátékában debütált. A *Máramaros* 1879. október 8-ai száma így ír a játékaról: „A férfiak közötti ifj. Márkus Ágoston úr ez alkalommal lépett fel először, s oly sikerrel, hogy a társaságnak a szereplők megválasztásában való ügyességére élő bók volt. Kellemes hang, csinos alak, s ha a színpadi otthonosságot, a kézmozdulatok szabad al-

kalmazását megszokja; kedvelt egyéne lehet a műkedvelői színpadnak." Eme társulat tagjaként ismerte meg későbbi feleségét, Dobay Erzsébetet, aki nemcsak színészi teljesítményével hívta fel magára a publikum figyelmét, hanem zongorajátékával is, amelyről Liszt Ferenc is elismerően szólt.

Ifj. Márkus Ágoston és Dobay Erzsébet 1880. október 31-én keltek egybe. Az ifjú férj, aki vasútépítő- és vízszabályozó mérnökként gyakran változtatta állomáshelyét, feleségével még aznap este Tokajba utazott. 1881-ben már Szentesen találjuk őket. Dobay Erzsébet itt adott életet László fiuknak, majd két és fél évvel később, Istvánnak. Márkus Ágostonék 1885 közepén költöztek Pestre. A Wesselényi utca 65-ös számú házban laktak, amikor Márkusnét igen fiatalon, 28 évesen elragadta a halál.

A hétesztendős László és öccse Máramaroszigetre kerültek anyai nagymamájukhoz. László az ottani református líceumba járt, melyet nagybátyja igazgatott. Dobay Sándor meghatározó egyénisége volt a 19. század végi, 20. század eleji Máramarosziget szellemi életének. Nemcsak a mennyiségtan és a német nyelv tanára volt, hanem költő, író, esztéta is, aki társadalmi és tanügyi cikkeket írt a *Máramarosba*, a *Máramarosi Tanügy- és Nevelésbe*, vegyes cikkeket a *Tiszába*, tárcákat a *Független Polgárba*, s főmunkatársa volt a mindössze egy évig megjelenő *Havasi Kürt* című társadalmi és szépirodalmi hetilapnak. Tankönyvet írt *Politikai földrajz* címmel, valamint dramoletteket, színdarabokat (*Asszonyi tapintat*, *Poste restante*, *Buzásné famíliája*), melyeket Máramaroszigeten, Kassán és Budán mutattak be. Alapító tagja volt az 1903-ban alakult Szilágyi István Körnek, amelynek előbb főtítkára, majd 1907-től elnöke. E kulturális kör irodalmi felolvasóesteket, teadélutánokat rendezett, ahova országosan ismert írókat, költőket is meghívott. László művészi indíttatásában kétségkívül szerepet játszott nagybátyja színes személyisége, és érzékeny lelkiületére meghatározó hatással volt a város pezsgő szellemi élete.

Máramarosszigeten szerezte első színházi élményeit. 1887-ben elkészült a nyári színekör, amelynek megnyitóján Prielle Kornélia is fellépett. Nyaranta a legkiválóbb színészek – Pethes Imre, Ódry Árpád, Rózsahegyi Kálmán, Halmy Margit, Tanay Frigyes – játékát csodálhatta e színpadon.

László is tanult zongorázni, rendszeresen fellépett különböző diákkoncerteken és iskolai ünnepeken. Vezető szerepet töltött be a gimnázium szellemi életében. Önképzőköri titkár és ifjúsági elnök volt, s így gyakran örvendeztette meg tanárait és diáktársait nagyhatású ünnepi beszédeivel. Rajztehetségét ekkortájt a tanárokról készített karikatúrái bizonyítják.

László a református líceumban letett kitűnő érettségije után Pesten folytatta tanulmányait; beiratkozott az orvosi karra, ám két szemeszter után átment a jog- és államtudományi fakultásra. Ott is félbehagyta tanulmányait, mert mindennél jobban érdekelte őt a színház és a képzőművészet. Újságíró lett.

Első képzőművészeti írásai és színikritikái az *Alkotmány* című katolikus napilapban jelentek meg, de két évvel később már Kiss József hetilapjában, *A Hétben* és a Lyka Károly által szerkesztett *Művészetben* publikál. 1906-ban az újjáalakult *Magyar Szemlének* is munkatársa. Márkus széles körű érdeklődésével, hatalmas műveltségével és kifinomult artisztikus érzékenységével hamar kiemelkedett a századelő kritikusai közül. Fülep Lajos a lehangoló magyar műkritikáról írván, jó példaként említi Márkust: „Pusztá véletlen az is, hogy Lyka mellett van Yartinunk és Márkus Lászlónk is, kik közt az első finom szellemével, tisztult nézeteivel és éleslátásával, a másik nagy fajsúlyával, temperamentumával, nem pihenő harcoló kedvével méltó és már sok szolgálatot tett előőrsei a folyton haladó modern magyar művészetnek. Ha ez a három emberünk nem volna, akkor nem lehetne Kritik der Kritiket írni Magyarországon éppúgy, mint ahogy nem tudunk írni – mai magyar poézisról.”¹ Márkus irány-

adónak tartotta a nagybányai festők munkáit, üdvözölte a MIÉNK és a Nyolcak képzőművészeti csoportosulást. Azon kevés kritikus egyike, aki igen korán felfedezi „a halk szomorúság elégiáját”² éneklő Gulácsy Lajos sajátos művészetét. 1907-ben az ő közbenjárásának köszönhető, hogy létrejöhet Márffy Ödön és Gulácsy Lajos festményeinek kiállítása az Uránia Műegyesület termeiben.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Márkus színikritikusként sokat tanult Hevesi Sándortól, ám lényegesen tüzeesebb és intranzigensebb volt mesterénél. Erőteljesen kritizálta a századelőn még mindig dívó színfalhasogató beszédet és a színiakadémia 19. századi avas szentenciákra épülő oktatási módszerét. Nem csoda, hogy kapcsolatba kerül a modern színjátszás megújulásán munkálkodó Thália Társasággal, amelynek dramaturgja lesz. Lefordítja Friedrich Hebbel *Mária Magdolnáját* és Gabriele D'Annunzio *A holt város* című darabját. Ez utóbbi színpadra állításakor már a díszlet kivitelezésében is jelentős szerepet vállal.

Márkus egyik szellemi vezérévé vált a Baross Kávéház Balszélfogó nevű asztaltársaságának, amely az új hangú művészek, írók, újságírók állandó találkozóhelye volt. Az üveg szélfogó védelmében álló kerek márványasztalnál megfordult többek között Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Cholnoky Viktor, Kárpáti Aurél, Fülep Lajos, a festők közül Gulácsy Lajos, Márffy Ödön, az új magyar építéstílus fiatal mesterei közül Jánszky Béla, Kós Károly és Zrumetzky Dezső is. És idejártak a Thália Társaság tag-

jai: Benedek Marcell, Bánóczy László, Kürthy György, Moly Tamás és Hevesi Sándor.

Márkus 1907-ben néhány hónapot Párizsban tölt, ahol pszichológiai és filozófiai stúdiumokat folytat. A Szajna-parti városban gyakorta megjelenik a Café Cluny híres művészasztalánál, ahol Zádor Istvánnal, Vadász Miklóssal, Vágó Dezsővel, Sztrakoniczky Károllyal, Bölöni Györggyel és Ady Endrével színházi és művészeti kérdésekről vitatkozik. Hazánk fiai e kávéházat „a párizsi Barossként” emlegették, ahova annyi magyar járt, hogy tulajdonosa előfizetett a *Pesti Hírlapra*. Márkus hazatérve a magyar művészet jobbítására kívánja használni kinn szerzett tudását. Miközben látja, hogy itthon a művészet megújításán munkálkodó alkotó és a befogadó között szakadék tátong, azt tapasztalja, hogy a Párizst megjárt fiatalok egy része nem kíván kapcsolatot teremteni a magyar publikummal, inkább önsajnáló zokogásba merül. Márkus szarkazmussal fogalmaz a nyugatot megjárt kényes és gőgös ifjúságról, amely lenézi a magyar olvasót, a magyar közönséget. „Zokogva térnek meg a mi ifjaink Párizsból, és elmesélik, hogy a Szajna-parton kézkubonyos munkások utolsó vagyonukért Voltaire-t vásárolják, míg itthon hiábavaló minden jó törekvés, a steril publikumban idegenül lézeng a boldogtalan, magyarnak született Európéér.”³

Beöthy László, aki 1901-ben a Nemzeti Színház igazgatójaként rendezőnek szerződött a műbíró Hevesi Sándort, ezúttal az éles tollú Márkus Lászlót fogja be Thália szekere elé. Márkus 1907-ben Beöthy hívására a Magyar Színházhoz szerződik rendezőnek, de nem sokkal később már tervez is, és a színház szcenikai főfelügyelői teendőit is ellátja. A társulatnak együttes játéokra szoktatása és a színház képzőművészeti koncepciójának kialakítása Márkus tevékenységének köszönhető. Márkus László munkájának megbecsülését jelzi – bár meglehet, Beöthy reklámfogásnak szánta –, hogy a magánszínházak díszlet- és jelmeztervezői

közül legelőször az ő nevét tüntették fel az előadást hirdető színlapokon.⁴ „A magánszínházak közül a Magyar Színház foglalkozott a legtöbb ambícióval a dekoratív színpad kérdésével, s egy kitűnő erőt biztosított magának Márkus László személyében, akinek artisztikus színpadjai jó ismerősei a magyar közönségnek” – írja 1914-ben a magyar díszletképeket elemezve Sztrakoniczky Károly művészettörténész.⁵ Márkus színházi működésének legkarakteresebb törekvése: az előadás vizuális világának hangsúlyossá tétele a mű szellemében. Színpadán a modern díszlet a mű lelkének képzőművészeti kifejezése volt. A naturalizmustól elfordulva egy szintetikus, metafizikailag absztrahálható, stílust kereső romantika kivirágzását remélte. Tervezett expresszionista díszletet a Renaissance Színházban, költői-szimbolistát az Operaházban, de leginkább a szecesszió, az impresszionizmus nyomait vélhetjük felfedezni díszlet- és jelmeztervein. Egységes színpadi látásmódjával, amely szerint az ember miliője, mint ritmizált tér válik láthatóvá, túlnőtt a magyar valóságon. Márkus László, aki a 20. század elején megszülető színpadművészetnek mint önálló művészetnek az egyik megfogalmazója és reprezentánsa volt, négy évtizeden keresztül konzekvensen és európai színvonalon képviselte az irodalmon alapuló, az előadás fő szervezőelveinek a képszerűséget és a zeneiséget tekintő színházi ideált. Márkus vitathatatlan szakmai tekintélyét mutatja, hogy 1912-ben az új Nemzeti Színház épületének kivitelezését megvitatni kívánó – Az ideális színház címmel megtartandó – ankét egyik előadójának kérték fel.

Az ő nevéhez fűződik Edmond Rostand *A sasfők* című darabjának magyarországi bemutatója (1908), de ő állította először színpadra Bíró Lajos *Sárga liliomát* és Szomory Dezső *II. Lajos királyát* is. Megrendezte a *Faustot*, a *Peer Gyntöt* és a *Hamletet*. Ez utóbbit Törzs Jenővel a címszerepben. Közben a kritika superlatívuszokban ír Márkus 1909-es *Hamlet*-rendezéséről, a legnagyobb közönségsikert Földes

Imre hazafias érzelmekre ható színdarabjával, *A császár katonáival* aratja.

Márkus László 1911 őszén *Attila* című hun legendájával színpadi szerzőként is bemutatkozott. A zamatos magyarsággal és költői zengzetességgel megírt darabot, mely könyv alakban is megjelent, Hevesi Sándor rendezte a Nemzeti Színházban. Egy év múlva Márkus is rendez egy Attila-dramát – Kisbán (Bánffy) Miklós *A nagyúr* című művét –, melyet a Magyar Színház mutat be. Huszonöt évnek kell eltelnie az újabb Márkus-mű színházi bemutatójáig. Németh Antal igazgatósága idején – 1936-ban – kerül színre a Nemzeti Színházban Márkus tervezésében és rendezésében, az *Ágis tragédiája*; Uray Tivadar, Bajor Gizi és Titkos Ilona főszereplésével.

Publicisztikai tevékenységének részösszegzése az 1916-ban megjelent *Magyar gondok* című gyűjteménykötet, amely az *Új Nemzedék*ben publikált írásaiból nyújt válogatást. Az újságírás végigkíséri életét. 1917-ben alapító tagja a *Déli Hírlap*nak, 1922-től a *Pesti Hírlap*nak, 1930-tól a *Nemzeti Újságnak* is munkatársa. Emellett számos napi- és hetilapban, valamint folyóiratban publikál. Zsolt Béla 1938-ban ekképp méltatja Márkus László publicisztikai tevékenységét: „A publicisztikában ő volt a korszakalkotója a retorikai próza fejlettebb, európaibb változatának, amely a lendületet és a polémikus vénát a legsokoldalúbb műveltséggel támasztotta alá. Ő csapolta le először a magyar újságcikk pátoszát: az ólomba öntött torokhang az ő fellépésével ment ki a divatból. Azóta kell tudnia az újságírónak a »leckét«, amióta Márkus László bebizonyította, hogy a sváda és temperamentum összefér az adatok és az ismeretek tudóshoz illő készletével.”

Márkus, aki a korszak egyik legeredetibb és legtermékenyebb tollforgatója volt, nem tartozott a *Nyugat* köréhez. Miután Móricz Zsigmond és Babits Mihály veszik át a *Nyugat* szerkesztését, s a szerkesztőbizottságból kimarad Ignotus, a sajtóban rendszeresen olvasni a magyar iroda-

lom balszárnya és a nemzeti orientációjú írók között feszülő ellentétéről. Márkus László ekkor fogalmazza meg a *Nyugathoz* való viszonyát. „...a »Nyugat« sugározta egy ideig azokat a hatásokat, amelyek a publikum egy rétegében a nemzetköziség sznobizmusát, a »Művelt Nyugat« balkánias imádatát és ezzel együtt minden magyarság fölényes lekicsinylését termelték ki. [...] Holott a *Nyugat* azért lett, mert voltak írók, akik a megmerevült művészi formák ellen kezdték forradalmukat és ezeket azért akarták rugalmasabbá eleveníteni, hogy a Nyugatról jött és magyarrá áthasonított eszmék e megújult formákba beleférjenek. Feldolgozni a nyugatot a magyarságban: ez volt a művészi program, elszakadni a magyarságtól és minden nemzetek fölébe kerekedett forradalmárrá lenni – ez volt a dilettáns program, amely aztán a publikum sznobizmusában úgy fogalmazódott át, hogy elszakadni a magyarságtól és valami magasabb rendű nyugati példánnyá finomodni. [...] Haza nélkül csak a gyökértelen dilettánsok élhetnek józanul, és hogy ők el tudták ködösíteni a nyugat igazi értelmét, az lett a »Nyugat« tragédiája.”⁶

1917 és 1922 között másfél tucat némafilm elkészítésében vett részt, forgatókönyvíróként, rendezőként, illetve díszlettervezőként. Márkus László készítette – a később világhírűvé vált filmrendező, Korda Sándor által forgatott –, *Az aranyember* (1918) dekoratív díszleteit. Márkus a Tanácsköztársaság idején elvállalja a filmipar művészeti vezetését, ezért a kommün összeomlását követően egy időre háttérbe szorul a művészeti életben. Az Apolló Kabaré művészeti vezetője lesz, s bár tevékenyen részt vesz az Apolló igazgatásában, művészi vágyait a Magyar Színház, a Renaissance Színház és a Belvárosi Színház előadásaihoz tervezett díszletek és jelmezek által tudja valamelyest kielégíteni.

1923-ban kerül az Operaházhoz, s ezzel megkezdődik legjelentősebb alkotói korszaka. Előbb főrendezője, 1924-ben néhány hónapig művészeti igazgatója, majd 1935-től 1944-ig igazgatója a dalszínháznak. Operaházi bemutat-

kozása Poldini Ede vígoperájával, a *Farsangi lakodalommal* bravúrosra sikeredett. Aztán jött Massenet operája, a *Thaïs*, majd a *Parsifal* első magyar nyelvű előadása, mely kimagasló színházművészeti esemény volt. A *Parsifal* rendezésekor általános operarendezői elveit fogalmazza meg: „Vezető elvem az operák rendezésénél az, hogy köteles vagyok a zene ritmikáját mozgásba és gesztusba, a zene harmóniáit hangulatképekbe, a zene színeit képzőművészeti elemekbe, különösen színbe, fénybe és megint gesztusba és végül a szöveg drámaiságát színészi alakításokba transzponálni. A *Parsifal* zenéje, mint a motivisztikus zene kiteljesülése, azt írja nekem elő, hogy a dráma belső történéseit a motívumok helyi jelentősége és dominanciája szerint igyekezzem kianalizálni, s ehhez képest alkossak a színpadon mozgást, képet és élő alakot.”⁷ Márkus az operarendező legfontosabb feladatának tartja, hogy a rendezés centrális problémáját megoldja; azaz, a zene és a dráma konfliktusát képes legyen kiegyenlíteni. A *Parsifal*t további Wagner-zenedrámák követték: a teljes *Ring*, a *Tannhäuser*, a *Trisztán és Izolda*. Márkus nemcsak első jelentős Wagner-rendezőnk, de első modern operarendezőnk, aki az operaénekestől színészi erényeket követelt. Egyik legnagyobb művészi tette Kodály Zoltán zenei világának felismerése, a *Háry János* színrevitele, mely 1926-os bemutatóját követően – kisebb módosításokat nem számítva – Oláh Gusztáv 1952-es felújításáig, tehát huszonhat évig fennmaradt. A *Székely fonó* színpadra állítása szintén Márkus érdeme.

1932 őszén – Hevesi Sándor távozása után – elvállalja a Nemzeti Színház igazgatását. Morális válságban lévő társulatot és gazdasági nehézségekkel küszködő intézményt vesz át. A műsor megújításának legfőbb akadálya a bérletrendszer, mely negyven új darab bemutatására és tíz ifjúsági premierre kötelezte a színházat. A minisztérium történelmi dráma írására ösztökélő pályázata sem jár sikerrel. Közben felsőbb körök olyan művek színrevitelét sürgetik, ame-

lyek vagy meg sem íródtak, vagy éppen színvonaluk nem üti meg a bemutathatóság mércéjét, Márkus László Hóman Bálint miniszterhez írt jelentésében kifejti, hogy a nemzeti irodalom fogalma nem szűkíthető le csak a hazafias célzatú történelmi drámára. „Hitem szerint a hagyomány nem valamely mozdulatlan dermedt forma, viszont az újszerűség nem okvetlen érték. A nemes és tevékeny hagyomány éppen abban ismerhető fel, hogy alkalmas irányítást ad az új dolgok értékeléséhez” – vallja. Az évad végén – arra hivatkozva, hogy művészi programjának megvalósításához nem tartja elfogadhatónak a színház következő évadra tervezett költségvetését – távozik a Nemzeti Színház éléről. Visszatér az Operába, ahol egy év múlva örökös taggá választják.

Márkus a tehetséges fiatal művészek támogatója volt. Ennek adta tanúbizonyságát 1934 elején is, amikor operaházi munkája mellett, elvállalta az Új Thália vezetését. Programját ismertetve kifejti, hogy a színpadokon uralkodó realista-naturalista színjátszást egy új romantikára épülő stilizáló játékművészetnek kell felváltania. Nem programszínházat kíván létrehozni, sőt, azt szeretné elérni, hogy végre „a színházról le lehessen takarítani a rátapadt politikai, agitatórius, üzleti és filmszerű idegenségeket, a túlzott látványosságot, a túlságosan hangsúlyozott színészbravúrt, a rendezés jogtalan erőszakosságait és a filmponyváról átszabadult közhelyeket, másfelől, vissza lehessen állítani a színpadra a tánc, a kórus, a zene, a pantomim és a képzőművészet igazi, helyes, színházszerű teljességét, vagyis hogy a színházat vissza lehessen vezetni önmagához.”⁸

Ekkor jelenik meg könyv alakban *A színház etikája* című tanulmánya, amelyben az önző érvényesülésre törekvő sztárrendszer ellenében a fegyelmezett és kiegyensúlyozott együttes munka mellett tesz hitet, s vallja, hogy a színház altruista szolgálat.

1935 novemberében – Radnai Miklós korai halálát követően – átveszi az Operaház vezetését. Az egykori igaz-

gató művét építi tovább. Radnai nehéz gazdasági helyzetben teremtett egységes, világhírű társulatot. Márkusnak a háború felé sodródó országban kellett megőrizni, sőt továbbfejleszteni az elődje által teremtett értékeket, a társulat integritását, a határozott körvonalú műsor és intézménypolitikát. Radnai és Márkus nemzetközi színvonalú munkájának elismerését jelzi, hogy az Operaház társulatát Nürnbergbe, Bayreuthba, Firenzébe, Milánóba hívják vendégjátékra. 1936 decemberében az Operaház díszletei kimagasló eredményt érnek el a müncheni színházművészeti kiállításon. Bár az utat Márkus jelölte ki, a siker már tanítványai érdeme. Márkus operaházi igazgatása alatt a rendezői és tervezői teendőket tanítványaira bízta; Oláh Gusztávra, Fülöp Zoltánra, Nádasy Kálmánra. Művészi tisztánlátását bizonyítja, hogy igazgatóságának második évében előadatta Bartók Béla operáját, *A kékszakállú herceg várát*, melyet akkor már majd húsz éve nem játszottak. Bartókot nem volt könnyű megszerettetni a pesti közönséggel, ám Márkus kísérletet tett erre 1935-ben és 1939-ben is, midőn felújította *A fából faragott királyfit*.

Márkus kezdeményezésére teremődik meg a magyar balett. Már 1916-ban – látva a népművészetből táplálkozó orosz balett erejét –, felhívja az Operaház vezetőinek figyelmét, hogy „kincsek kallódnak szerte az országban, és az ismeretlen magyar táncok formáiból a magyar balett világra szóló műve születhetnek meg, ha művészek lelkét a magyar ritmus feltárt gazdagsága ihletné”.⁹ Igazgatósága idején lelkesen támogatta a magyar zeneszerzők balettjeit, s ő maga is írt balettszövegeket (*Csongor és Tünde, Magyar ábrándok*).

Számos irodalmi, tudományos és társadalmi egyesület választotta tagjai sorába. 1936-ban a Magyar Színháztudományi és Színpadművészeti Társaság elnöki tisztségére kéri fel, 1937-ben a Petőfi Társaság rendes tagja lesz.

Az Operaház a háború utolsó éveiben az üldözöttek mentsvára volt. Az intézmény utolsó, 1943–1944-es évadjá-

ról szóló évkönyv tanúsága szerint 21 „teljes” zsidó tagja van az Operaháznak. Márkus László emberi és erkölcsi nagyságát példázza, hogy az ország német megszállását követően megvált az Operaháztól. Ekkor már a Zeneművészeti Főiskolára sem jár be tanítani. A nyilasok hatalomátvételét követően üldözött barátait bújtatta otthonában. Székely Mihály, a kiváló operaénekes nyilatkozta a háború után, hogy amíg ő egy kispesti pap barátjánál bujkált, addig felesége Márkus Lászlóék otthonában talált menedéket.

Az ostrom alatti nélkülözés megviselte egészségi állapotát. Gyomorfekélyben szenvedett, és megesett, hogy bevérzett a gyomra. Felesége – akivel több mint harminc éven át harmonikus házasságban élt – nem mindig tudta előteremteni számára a diétás kosztot. A háborút követően munkalehetőségei is beszűkülnek. Az 1945/46-os tanév második felétől rendezőszakosoknak ad órát az Országos Magyar Színművészeti Akadémián (a névváltoztatás után Színművészeti Főiskolán, majd Egyetem). 1946 februárjától a *Színház* című folyóirat színikritikusa, majd rádiókritikusa lesz, és a *Haladásban* is jelennek meg írásai. 1947 augusztusában Major Tamás mint rendezőt szerződteti a Nemzeti Színházhoz. Az ő rendezésében kerül sor 1948. március 14-én a centenáris *Bánk bán*-előadásra. Felkai Ferenc színikritikáját felhasználja arra, hogy felhívja színházművészetünk irányítóinak figyelmét: „Márkus László legnagyobb művésze a magyar színházi kultúrának – juttassuk minél több nagy feladathoz.” Óhaját már nem tudja teljesíteni a színházi szakma. Márkus László április 25-én Röck Szilárd utcai lakásán szívelégtelenségben meghal.

Kortársai afféle 20. századi reneszánsz embernek tartották. Szerteágazó tehetsége, mérhetetlen munkabírása és mélységes humanizmusa miatt életében különös tisztelet övezte személyét. Lányi Viktor zeneszerző joggal gondolhatta, hogy az utókor megőrzi e kiváló géniusz emlékét. Az Operaház 50 éves jubileuma alkalmából megjelent könyvben

így ír Márkus Lászlóról: „Lelkének átfogó minden művészi hatalmával, magyar vérenek kitartó erejével, tudásának szédítő nagyságával beleírta nevét eltörölhetetlen betűkkel a magyar kultúra aranykönyvébe.”

GALÁNTAI CSABA

Jegyzetek

¹ Fra Filippo: *A magyar műkritika. Magyar Szemle*, 1906. január 18. 3. sz. 33–34. A Fülep által említett Yartin, Nyitray József újságíró.

² Előszó: Márkus László. In.: *Márffy Ödön és Gulácsy Lajos képeinek katalógusa*. Műint. Lengyel Lipót Könyvnyomdája, Budapest, 1907. 9.

³ Marco Fiore: *A publikumról. Az Újság*, 1907. november 28. 8.

⁴ Bródy Sándor: *Királyok. Három színjáték*. Rendezte: Vágó Béla. Diszlet – jelmez: Márkus László. Bemutató: Magyar Színház, 1913. március 15.

⁵ Sztrakoniczky Károly: *A magyar színpad*. In: *Magyar Iparművészet*, 1914. 36.

⁶ Márkus László: *Írók, irodalom és haza. Nemzeti Újság*, 1930. január 26. 10.

⁷ Márkus László: *Megjegyzések a Parsifal rendezéséhez I. Magyar Színpad*. 1924. június 7. 1–2.

⁸ Márkus László: *Új Thália. Tükör*, 1934. március 6. 3. sz. 65–76. (66–67)

⁹ -ml.: *Magyar ballett. Alkotmány*, 1916. március 2. 62. sz. 2.

NÉMETH LÁSZLÓ, A JANUS-ARCÚ REGÉNYÍRÓ

Olasz Sándor: A nyugati igény

Béládi Miklós egyik tanulmányában „szellemi országalapító”-nak nevezte Németh Lászlót. Arra utalt itt nyomatékkal, hogy Németh egész munkássága során azt az írói eszményt és gyakorlatot képviselte, amely szerint „a kultúra és az irodalom a leghitelesebben magyar és legfrissebben európai, illetve egyetemes legyen. [...] A magyar az ő fogalmazásában a *különöst* jelentette; az adottságot, a sajátost, amely az egyetemessel összefonódva létezhet, de magába foglalta a hagyomány megbecsülését, ébren tartását, gondos ápolását is.” E tekintetben – teszi hozzá Béládi – eszmetörténetileg ahhoz a korábbi művészetfilozófiai vonulathoz kapcsolódott, amelyben – elsősorban Ady Endre ösztönzése nyomán – Babits Mihály, Fülep Lajos és a korai Szabó Dezső helyezkedtek el. Nos, maga Németh László számtalan esetben – esszéikben is, szépirodalmi műveiben is – adta tanújelét e „magyarság és Európa”-kettősség, valójában dialektikus egység kívánatos megvalósulásának, egészen korai korszakától kezdve élete végéig. Az egyik legszebb – metaforikusan is szép – példázatát most ide idézzük. 1940-ben Kemény Zsigmond „történelmi realizmusáról” azt állapította meg, hogy ez a szemlélet „az életet történelmi szöttesnek látja, s az új eszmék szálainak is az ősi rámán s a megértett szöttesben keres helyet”. Kemény Zsigmond – folytatja Németh László – *Janus-arcú* gondolkodó volt: az egyik arcával a *mély magyarságra* néz vissza, a másikkal a *polgári Anglia* szellemére és eredményeire tekint. (Kiemelés tőlem. M. I.)

Ez a – de legalábbis ehhez nagyon hasonló – Janus-arcúság bújik meg Németh László egész szépirodalmi életmű-

vének mélyén is. Igaz, nem annyira rejtett ez a meghatározó esztétikai jelleg, sokszor beszél erről maga is. Miként – főképpen a regényírói életmű tekintetében – számos kutató exponálta ezt a kérdéskört, a már említett Béládi Miklóstól kezdve Grezsa Ferencen, Kocsis Rózsán, Sándor Ivánon, Szegedy-Maszák Mihályon, Kulcsár Szabó Ernőn, Cs. Varga Istvánon, Füzi Lászlón, Dérczy Péteren át egészen a legújabb kötetig: Olasz Sándor – sajnos már csak posztumusz megjelent kitűnő – munkájáig: *A nyugati igény* című, regényesztétikai, műfajelméleti típusú elemzéseket tartalmazó tanulmánykötetig.

Olasz Sándor egész tudósi életműve két pillérre épített: a modern regény mibenlétének problematikájára és Németh László regényírói életművének vizsgálatára. E szóban forgó könyvében a témakörhöz tartozó tanulmányainak azokat a darabjait gyűjtötte egybe, amelyek a legtisztábban és legmeggyőzőbben rögzítik a szerző elméletét és gazdag bizonyítási hátterét Németh László regényírásának kettős, azaz Janus-arcú természetéről: a hagyomány és a modernség, másfelől a magyar tradíciók és az európai újdonságok (egyik kedvenc metaforáját idézve: „keleti lélek és nyugati módszer”) dilemmáiról, illetve sikeres összeolvasztási lehetőségeikről. Nagy fölkészültséggel és nagy műgonddal veszi sorra a szerző a 20. századi modern európai regényírói törekvéseket, valamint Németh László ezekkel kapcsolatos fogadókésztségét, illetőleg a *dilemmákat*, hiszen írói természete és esztétikai érzéke minden egyes radikális változást, változtatást alapos mérlegelés, elméleti áttekintés után minősített, árnyalt, finomított, hangot adva számos kételyének, illetőleg – máskor – örvendve az őt is föl-fölszabadító újdonságok művészi haszna, többlete felett.

Régóta tudjuk, hogy Németh Lászlónak mint regényírónak a legjelentősebb fölszabadítója a francia Marcel Proust volt (*Az eltűnt idő nyomában* című regénykolosszusával), éppen jó időben: egy-két évvel a pályája kezdete után,

a húszas évek végén. Úgy vélte, hogy a „nyugati igény” legfőbb értelme és haszna a „nagyobb művészi koncentráció” elérésének lehetősége a regényben. (Az is ismert, hogy fontos fölfedezés volt számára egy másik francia, André Gide, aki nem elsősorban bonyolult, néha titokzatos regényszövevével, hanem – főleg és elsősorban – morálisan fölzaklató filozófiai kategóriáival keltette föl a figyelmét. Az „ellenállási lét” például mindkettőjük számára ugyanazt jelentette: az egyéni erőfeszítés kötelességét. A Németh László-i „ellengravitáció” fogalomban ez az erkölcsi kategória kap metaforikus megformálást.) Németh László fölfedezte Proustban – fejt ki meggyőző fogalmazással Olasz Sándor –, hogy „nem a képeket rendeli az idő, hanem az időt a képek alá, s a regény építkezése ily módon a kép születése és osztódása, benyomások és emlékképek halmozása”. Németh László elméletileg is hajlott arra – a megújuló európai regényesztétika körvonalait tapogatva a harmincas évek elején –, hogy „a 20. század nagy írója nagy formaérzéke ellenére is műfaj nélküli író. A regényforma ürügy, a regény álcázott lírai tanulmány.” S ezek a „nem regényírók” az ő felsorolásában a következők: Proust, Gide, Schlumberger, Woolf, Huxley, Joyce, Ayala, Ramon – vagyis valamennyien a hagyományos regényforma felforgatói.

Aligha kétséges, hogy a „nyugati módszer”-t tanulmányozó Németh László regényt újító írói törekvései kapcsolatban állnak antropológiai világképével, erkölcsfilozófiájával, sajátos vallásosságával. Kétféle – látszólag ellentétes – megfontolás alapján. A modern pszichológiai törekvéseket is jól ismerve azt vallja, hogy az emberi tudat és psziché rejtett tájait: „a képzelet és ösztönélet fejlett harmóniáját” is föl kell tárni (hiszen az is valóság, még hozzá a valóság nagyon gazdag része). Amiből az is következik, hogy a regényhős *tudatfolyamatát* kell megmutatni igazán – a lineáris cselekvések (a hagyományos cselekmény) magától értetődnek. Az újító regényíró – ragadja meg a magyarázat lényegét Olasz

Sándor – „a benyomásokat igyekszik rögzíteni, melyeket az események hagytak az emlékezetben”. (Gondoljunk csak a *Gyász* Kurátor Zsófiájának vagy az *Iszony* Kárász Nellijének az író általi megjelenítésére.) Igen ám, de Németh Lászlóban mindvégig él a hit – nemcsak az individuumban, de a közösség fontosságában is. Meglehetősen idegen tőle az írónia, a relativizmus, az abszurd, az önfeledt, netán az öncélú játékosság, játék. Különösen a dekonstrukció. (Mely elemek viszont a modern irodalmi jelenségeknek mindennapos keltekei a 20. századi európai regényírói gyakorlatban.) „Sem a kiüresedett sémákat nem fogadja el egészen, sem a szét-hullást véglegesnek” – fogalmaz lényegre törően a szerző. Németh László vilásképe tragikus ugyan, ámde e „tragikus-ságban is harmóniára törekvő”. Innen nézve különösen érthető erős vonzódása Tolsztojhoz és Dosztojevszkijhez, egy a nyugatitól eltérő szláv keresztény világhétközhez s az ebből kinövő regényszemlélethez. Íme, a Janus-arc másik fele: a hagyományhoz, a 19. századi regényírói hagyományhoz kötődés igénye. „Mintha féltene valamit Németh – mutat rá e dilemmák lényegére a szerző – a zseniális kísérletezők elől.” Küzdelem folyik tehát Németh László regényírói műhelyében, küzdelem az éppen optimális formáért a megérlelődött tartalomhoz. A hagyomány és az újítás egyszerre, egymást kiegészítő művelésének nagy feszültséget is hordozó folyamata ez, a húszas évek végétől kezdve egészen a regényírói pályát lezáró, a hatvanas években keletkezett *Irgalomig*. Olasz Sándor – Németh László levélírást, valamint naplóját és önéletrajzát is elemezve e kötetben – közelről látatja a regényíró Németh László jellegzetes alkati jegyeit. Ezekből úgyszintén az egymással ellentétes, illetve egymásból következő, egymást kiegészítő, belső feszültséggel teli teljesítmény rajzolódik ki. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a már többször említett Janus-arcúság Németh Lászlónál nemcsak világhétközbeli és regényepikárai értelemben érvényes, de antropológiailag is igaz.

BUKTA IMRE: JELENÉS
Vegyes technika

Olasz Sándor e könyvének több fejezetében mutatja meg – mindvégig meggyőzően – néhány európai nagy író egy-egy regényének (vagy éppen regényeinek) rokon vonásait Németh Lászlónál. Jegyezzük meg persze – Vekerdi László többször figyelmeztetett erre –, hogy az efféle műveletek során nem helyes mechanikus vagy közvetlen hatásról beszelnünk sem filozófiai, sem esztétikai, sem regénytechnikai vonatkozásban. Szerzőnk régtől és pontosan ismerte ezt a szabályt: „vonások”-ról, „ihlető minták”-ról, „párhuzamok”-ról értekezik mindvégig. Méghozzá bőséges tárgyismerettel, nagy anyagbiztonsággal.

Az *Emberi színjátékban* – e korai Németh-regényben – elsősorban Dosztojevszkij-ihletésekre irányul figyelmünk. „Németh hőse – írja a szerző – úgyszólván bármelyik Dosz-

tojevszkij-regénybe illene; ez a szeretetvallás, aszkézis, ez az egész Boda Zoltán-i problematika dosztojevszkiji fogantatású.” Emlékezetes, hogy Boda Zoltán történetét kezdetben *ironikusnak* képzelte el Németh László (mégpedig úgy, hogy a szentség az impotencia következménye), ám a regény írása közben arra döbrent rá, hogy éppen fordított az ok-okozati összefüggés: a személyiségnek mint filozófiai problémának a középpontba állítása, az egyén kivonulása a társadalomból, a prófétaszerep vállalása *kiragad partikuláris létünkéből*, s innentől kezdve ebből következik életünk minden más aspektusa. A személyiség ösztönvilágának vállalása (Boda Zoltán sorsa), melyben Dosztojevszkij – Miskin herceg *A félkegyelmű* című regényében – mellett megidéződik André Gide moráljának egyik központi eleme is, továbbá – írja Olasz Sándor – „Dosztojevszkijtől Nietzschéig, Bergsontól Gide-ig és Freudig csaknem valamennyi őt ért szellemi hatást asszimilálja.” A Németh László-i *válasz* azonban a hős romboló aszketizmusa ellenére is pozitív végkicsengésű, és végtelenül egyszerű: „Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbe jön önmagával.” Ez a fölismerés akár kulcsmottója is lehetne az összes Németh László-regénynek, ugyanis ő valamennyiben ezt a folyamatos lelki gyötrelmet mutatja meg elsősorban.

A *Gyászban* a Proustnál megcsodált regényírási technika sajátos alkalmazását vehetjük észre. Elsősorban az *időfelbontás* és a *motívumos* szerkesztés ismérveit és hatásait vizsgálja Olasz Sándor. Idézi Németh Lászlót, aki azt írta e regénye egyik jellegzetes ismérvéről, hogy „a filmszerűen pergő képek nem a térben terpeszkednek ki, az időben lépnek inkább”. Maga a regénytörténet úgyszólván mellőzi a szociológiai relevanciát, e helyett viszont megteremti a bezártság, a szabadulni nem tudás *mitikus* világát, s ezzel az egyedít, az esetlegest – Kurátor Zsófi egyéni sorsát – a *lét* szintjére, az egyetemes összefüggések világába emeli. Ennek eszköze és egyben terepe is a regénybeli *időkezelés*. Jól-

lehet helye van itt a kronológiailag felfogott időnek (az idő múlásának), ám az író számos ponton megállítja ezt a folyamatot: a főhős emlékezetének, tudatának működési mechanizmusát hozva előtérbe. Kurátor Zsófi nézőpontja folyvást változik, „más és más időpontban lezajlott eseményeket él újra”. Az epikai alapréteg „nem fejlődés, hanem állapotsor”. A hagyományos cselekvés helyett gyakran egy hangulat, egy gondolat, egy érzelem is lehet „cselekmény”. A megélt múlt Zsófi tudatában nemcsak emlékezés, hanem értelmezés is, miként Grezsa Ferenc írta: „A mechanikus emlékezetből most lesz (prousti értelemben vett) teremtő emlékezet.” A múlt átszíneződik, átértékelődik, esetleg elfelejtődik, az emlékező elbizonytalanodik, vagy éppen mániákusan ragaszkodik, netán ellenkező pólusok közt ingadozik. Felbukkanhat valami addig ismeretlen jelenség is, ami az eseményeket, érzéseket, új megvilágításba helyezi. A *motivumos szerkesztés* – amit Proust nagy erővel alkalmazott – a *Gyász*-ban azt jelenti – mutat rá Olasz Sándor –, hogy bizonyos, a regényben visszatérő elemek: például a „hideg”, a „koporsó”, a „hó”, a „feketeség” az egész művet átszövik, s föl-fölbukkanásuk viszi előre a regényt. Azaz nem a cselekmény maga, hanem a tudat és az érzélemláték jellegzetes képződményei. Ez a regénytechnika vezet oda – fejt ki a szerző –, hogy „a hősnő életének ábrázolt három esztendejéből a mindenkori emberi lét tragikuma sugárzik”.

A *Bűn* című regényben a Martin du Gard-i és a tolsztói realizmuselv működését fedezi föl Olasz Sándor. Ezúttal tehát nem a mitizálás, hanem a *valóságteremtés* elve került előtérbe. Mutatván egyben azt is, hogy az író nem ragadt le első remekműve, a *Gyász* megírási technikája mellett: regényről regényre – ha óvatosan is – kísérletezik. S mindig ugyanazzal a szándékkal: adekvát formát találni az újabb és újabb érlelődő tartalomnak. De ezzel együtt is: ez a kissé – ám teljesen alaptalanul – a szakmai köztudatban háttérbe szorított regény is bővelkedik lételméleti, tehát egyetemes

értelmű és értékű sugallatokban. Keresztury Dezső egykorú ragyogó kritikája például a *megváltatlanság* lételméleti regényeként tartotta nagyra a művet, s Domokos Mátyás is arról beszélt a regény tulajdonképpeni újra fölfedezésekor, a kilencvenes évek elején, hogy ennek a műnek az „ontológiai” célképzete – mind a háziúr, mind a napszámos legény vonatkozásában – „az otthontalanság didergő érzése mint kóstoló a világtól hidegéből”. A *Bűn* tehát a létezés tragikumának a regénye is. Ezt a krízistudatot mutatja be Olasz Sándor, nem egyszerűen egy (vagy több) társadalmi csoport válságaként, hanem „az emberiség egészének” a sorsaként.

Az *Iszonyban*, Németh László e másik nagy művében, ismét egy jeles francia író, Mauriac ihlető példájára hívja fel figyelmünket a szerző. A 20. századi európai életérzés magyarországi változatának lényege rokon a Mauriacéval: a *Viperafészek* című regénye „egy magába mélyedő gonosz és fősvény öregember vallomása”. (Mint tudjuk, Kárász Nelli története is saját vallomása szerint kerül az olvasó elé.) A „félresikerült házasságban – írja szerzőnk – egy férfi Kárász Nelli vergődik”. A *méregkeverő* című Mauriac-regényben „egy fiatal lány szenved a házasság börtönében”. Itt gyilkossági kísérlet történik: a francia regény hősnője, Théréze – akárcsak Kárász Nelli – nem tud elegyedni a világgal, férje érintésétől is iszonyodik. Mind Mauriac, mind Németh László hősnője természeti törvényeken kívülinek érzi magát, innen fakad személyes tragédiájuk. Elidegenednek a világtól, önnön sorsukba vannak zárva. Olasz Sándor kiemeli, hogy ez a jelenség halmaz „közös gyökerű a korai egzisztencializmus léttani problémáival, melyekhez Németh László Dosztojevszkij révén jutott el, s végeredményben a nagy orosz író hatott Gide-re és Mauriacra is”. Jean-Paul Sartre írta *A méregkeverő* kapcsán, hogy „a hősnő tudata az a kulcslyuk, amelyen keresztül az olvasó belekukucskálhat a regény világába”; s Olasz Sándor továbbviszi a gondolatot: „Sartre itt Mauric módszerében olyasmit vesz észre,

ami Németh tudatteremtő ábrázolástechnikájának is lényege." Szinte már idekíváncozik a szerző szépen előkészített végkövetkeztetése: „*A méregkeverő és az Iszony* regénymoddellje ugyanahhoz a típushoz sorolható."

Olasz Sándor e szép könyvének talán a legizgalmasabb fejezetei arról szólnak, vajon hol helyezkednek el a hagyomány és az európai újító törekvések igen széles spektrumú skáláján Németh László regényei a 20. századi magyar irodalomban. Például Móricz és Kosztolányi között (vagy mellett).

Rögzíti például, hogy „Kosztolányi és Németh László az egzisztenciális regény két, egymással sok szempontból ellentétes változatát teremtették meg. Mindketten olyan epika feltételeit keresték, melyben a végső dolgokra lehet rákérdezni." Ám nemcsak ez az „ontologizáló” igény és tendencia van meg a Németh-regények többségében, hanem a kortárs regény három másik jellegzetes törekvése is: „a személyes-vallomásos, a realista és a mitologizáló”. S e ponton újfent hangsúlyozza Olasz Sándor, hogy nem valami utánzásról, másolásról van szó e tekintetben sem, hanem az azonos *korélmény* személyre szabott változatairól.

Jóllehet – említettük már – Németh Lászlóban a művészt és a gondolkodót nagy mértékben Andre Gide szabaddította fel, regényhősei mégsem ironikus individuumok, akik semmiféle korrekciót, javítást a világon nem vállalnak. Ámde az *ironikus* ellentétéként felfogható *prófétikus* alapállás sem jellemző Németh hőseire (talán az egy Boda Zoltánt kivéve). Ugyanakkor az ő regényírói törekvései ezen jellemző tendenciák nélkül is meghaladják a realista epikai alapstruktúra kereteit. Leginkább talán az egzisztencializmushoz mint filozófiai és életérzésbeli jelenségekhez való viszonyuk, kapcsolódásuk tekintetében. (Akárcsak Kosztolányinál.) Németh mélyen átérzi és szenvedve éli meg az egyes korok hangulatát, azonban nem adja meg magát – az egzisztencialista életérzés kívánalmai szerint –, regényhő-

sei, miként ő maga, vállalják az egyenlőtlen küzdelmet az emberi méltóság ösztönei és parancsai szerint.

Akárhogy is közelítünk – és közelít Olasz Sándor – Németh László regényírásához, oda lyukadunk ki, hogy átélve kora szellemi áramlatainak és életerzéseinek valamennyi fontosabb összetevőjét, regényírói műhelyében számos újítást hajtott végre a hagyományos realista, elbeszélő regényen, ám nem vált megtagadójává a tradícióknak, azaz nem számítható a „rombolók”, a „felforgatók” közé. Odasorolható viszont a modern magyar regény előkészítői közé.

Igen jellemző – és árulkodó –, hogy amikor Móricz 1942-ben lelkes kritikát írt Németh László *Utolsó kísérlet* című regényciklusának *A másik mester* darabjáról, ő ekképpen nyugtázta ezt a Móricztól szokatlan tüneményt naplójában. „Megdöbrentő, hogy ez a szobrozó, térben dolgozó művész így megérthette egy festő-zenélő idős ember lelkét és műhelyét.” Találó metaforák Németh részéről ezek a fogalmak a kétféle regényszemlélet és regényalkotás jellemzésére: Móriczé a rusztkusabb, a „szobrozó”, az övé a szárnyalóbb: a „festő-zenélő”. De még ebben a radikálisan eltérő két regényepoétikai felfogásban és regényírói gyakorlatban is megvannak az átjárhatóságok, sőt például Móricz 1911-ben írt *Az Isten háta mögött* című regénye – jelzi Olasz Sándor – „leginkább nyugat-európainak nevezhető alkotása”. Míg *A másik mester*ben, 1941-ben egy nyugat-európai (és orosz) modern regénymintákon iskolázott Németh László *tér vissza a lélekteremtő* regényírói gyakorlathoz. Olasz Sándornak ez a fölfedezése nagy tanulság is egyúttal. Tudniillik arra figyelmeztet, hogy roppant körültekintően osztogathatjuk csak a minősítő jelzőket a – „hagyományos”, a „modern”, a „konzervatív”, az „újító” stb. – regényírás tekintetében, hiszen a hasonlóságok, a párhuzamok, illetve az eltérések és szembenállások egy-egy írói életművön belül is változnak. (Hiszen, példánknál maradva, *A másik mester* után néhány évvel megszületik az *Iszony*, amely – láttuk – ismét

a „modern” regényírók helyezi előtérbe.) Mindezek következtében eshetett meg, hogy Móricz – 1911-ben – már a modern európai regényre jellemző elemeket alkalmaz, Németh viszont – 1941-ben – ideiglenesen visszatér a klasszikus fejlődésregény hagyományához. Ámde Olasz Sándor finom elemzése a közös motívumokat is észreveszi a szóban forgó két műben: két *képrendszer* ugyanis – az „őrültség” és „az ember mint vadállat” – mindkét regényben szerephez jut.

Tanulmánykötetének (pontosan eligazító című) utolsó előtti fejezetében (*Németh László változó regényszemlélete*) a szerző az *Égető Eszter* műfajelméleti sajátosságait veszi szemügyre. Először is megállapítja, hogy a harmincas évek végétől a már többször emlegetett „Janus-arcú irodalomszemlélet nyugatra néző fele mintha fokozatosan halványulna”. Még hozzá szoros összefüggésben az író tragikumfelfogásának mélyülésével és magának az érzésnek az erősödésével. Eszerint – Németh Lászlót idézzük – „a tragikum nem azt mondja: *úgyis elbukom*, hanem azt mondja: *ha el is kell buknom*”. A tragikum ugyanis – emeli ki – „értelmek s nem értelmetlenségek összeütközése”. Ez pedig – szilárdan – az *élet* komolyan vételét jelenti, kizárja az abszurd, a relativizáló, az ironikus felfogást. S mindez együtt regényírói szemléletét is meghatározza. A Németh Lászlóról szóló szakirodalomban ennek a szemléletváltozásnak a jellemzésére – részben az író önértékelése nyomán – elterjedt a „tolsztoji fordulat” kifejezés. Persze ez is csak részben igaz, hiszen nem a „történelmi nagyrealizmus” újraélesztéséről van szó. Az *Égető Eszter* világa többek között arra példa, hogyan *polemizál* Németh László kettős regényírói természete egymással. A hagyományőrző és az újítóé. Azt mondhatjuk, hogy a hagyományos formákat újszerűen működteti akkor is, amikor – mint a jelzett esetben – nem a modern regényírás sugallatait követi. Azaz, a valóságot újszerűen dolgozza fel: a metaforák, szimbólumok, képzetársítások, analógiás kapcsolatok szerves és hangsúlyos regényképző elemei az

Égető Eszternek. A profétikus hevület végleg kihuny, az író személyisége is áthangolódott: előtérbe kerül a belátás és a pedagógiai utópia. Fontosságot kap a mindennapok szelíd-sége mint emberi attitűd, éppen a mindennapok, a hétköznapok emberi *őrültségeivel* szemben. Hiába ugyan, hiszen a szelídség, a megértés, az erőszakmentesség egyik nagy apostolat, Mahatma Gandhit éppen a fanatikusok gyilkolják meg (s az *Égető Eszter* egyik nagyjelenete éppen az, amikor Eszter az újságárus bódé kirakatában kibetűzi az újságból ezt a hírt). Am a regény végkicsengése mégis – talán ma már azt is mondhatnánk: túlzott jóhiszeműséggel – az életbizalom, a várakozás és a vágyakozás bizalma.

Az *Égető Eszter* világát bemutatva Németh László Vásárhely-mítoszáról is szép képet ad Olasz Sándor könyvének záró fejezetében. Aligha valós, hogy pusztán idill lett volna (igaz: „pánikoktól szaggatott idill”) a vásárhelyi korszak – erősíti meg. Az „óraadók királysága” bizony zaklatott világban működött. E tekintetben is összetett, árnyalt, ellentmondásos, egyszerűen létszerűbb ez a mítosz-valóság.

Kettősség vonul végig magán a regényen is. Ellentétes jelenségek és tendenciák sorozata. A napi lét szintjén az emberek természetében, viselkedésében (a jó és rossz emberi jegyek természetes hordozása közepette), amelyek végül is az *édenrejtés*, kontra „*emberi őrültség*” világméretű jelenségalmazásban kulminálnak, adódnak össze. Az ember, az emberiség két arca ez. Ha tetszik: Janus-arca. Miként Olasz Sándor írja: „Eszter élete nem egyszerűen különcökkel küszködve telik el, hiszen azok legalább annyit építenek benne, mint amennyit rombolnak. Valamiért fontosak számára. S az »örültek« sem nélkülözik az életet otthonossá tevő ambíciókat. Legfőleg nem sikerül realizálniuk.”

Az *Égető Eszter* – állapítja meg a szerző – „a Vásárhely-mítosz legfontosabb műve”. Majdhogynem értelemszerű, hogy műfajában is hordozza a metaforikus gondolkodást. A nagyregényforma csak látszat: a (háromszor) hármas ze-

nei szonátaformára emlékeztető tagolás a nagyregényt végül is kamaratörténetekké tagolja: mindegyik történet egy édenalapító kísérlet s e kísérlet bukásának a története. Az *Égető Eszter* tehát kilenc kamaradráma. „Ez a realista mitológia – vonja le a következtetést Olasz Sándor – a városnak és jellegzetes alakjainak irodalommá formálása pontosan abba a sorba illik, amiről a *Szerelmes földrajz*ot író Szabó Zoltán beszél: »Magyarország térképét írók tették élővé, plasztikussá... Minden magyar író belerajzol néhány tájat a mapába.« Miként Németh László rajzolta bele – világirodalmi mércével mérhetően – Vásárhelyt.”

(*Olasz Sándor: A nyugati igény. Németh Lászlóról. Bp., Nap Kiadó, 2011. 240 o.*)

MONOSTORI IMRE

VÉGSŐ KÉRÉS

A mennyiben nem ütközik törvénybe, az a kérésem, hogy ravatalozás nélkül égessenek el a debreceni temetőben. Ha mégis fölravataloznának, szertartás és beszéd ne legyen fölöttem. Tudom, mit jelentett a vallás az emberiség történetében, a mások vallásos érzését tisztetem, a magyar református egyházhoz sok emberi emlék fűz – magam azonban a túlvilág hite, sőt óhaja nélkül szállok a megsemmisülésbe, visszaélés volna hát, ha a hívők szokásai szerint temettetném el magam. Képmutatásra se kényszerítsünk senkit azért, mert meghaltam. Az írók nagy többsége örül halálomnak, a politikusok azt a néhány mondatot tudják rólam, amivel a játékból ki lehetett ütni: minek hát fölöttem beszélni?

Ha mégis ünnepélyessé akarják tenni a percet, melyben koporsóm lezárják vagy testem elégetik: tegyék fel Mozart valamelyik művét a lemezjátszóra, esetleg a *Jupiter szimfónia* ügy tételét. Annak a civilizációnak, melyhez minden idegzsámmal tartoztam, érzésem szerint ő volt a királya; betegséggem éveiben az ő zenéjével tisztítottam, derítettem magam – s utolsó hónapjaimban azzal a megnyugvással, csendes kívánsággal vártam a halált, amelyről ő ír – a négy nagy szimfónia idejében – apjához intézett utolsó levelében.

Hamvaimat az elégetés után, ha az indiai követség hozzájárul, küldjék Indiába s szórják szét Gandhi sírja körül. Lehet, hogy akkorra már legidősebb lányom is ott fog lakni, úgy végezze ő el a szétszórást. Gandhi volt az a kortársaim közül, akivel öröm és méltóság volt egy glóbusz lakójának, egy emberfiának lennem. Az, hogy hamvaimmal India földjébe kéredzem: jelentse azt, hogy földünk egy haza – s különféle civilizációknak Gandhi szellemében kell egy vi-

NÉMETH LÁSZLÓ

lágcivilizációba összszeforni. Ha India nem engedné be maradványaim, ássátok be a krematóriummal szembe Gulyás Pál sírjába.

A magyarságra – minthogy másra nem is hagyhatom – annyi ellenállással szemben kicsikart műveimet hagyom. Becsülje meg jobban – ha lesz még valaki, aki ilyen hittel fog küzdeni léte lehetőségéiért.

Családomat arra kérem, hogy ha anyagi helyzetük engedni – a sajkodi tanyát ajándékozzák apám emlékére a magyar pedagógusoknak pihenőhelyül. Apám volt az a hozzátartozóim közt, akiben életében s halálában mindig új szeretni- s büszkélkednivalót fedezhettem fel, s a magyartanárok, akik közt a legotthonosabban éreztem magam.

Életemben nem szoktam meg, hogy kívánságaim teljesítsék. Nem tudom, másképpen lesz-e halálomban. Ezért is nem adtam ennek az írásomnak végrendelet nevet. Kérés ez – s ha nem teljesítik: közöljék legalább; nem az én kedvéért – azért, amit jelent.

1963

NÉMETH LÁSZLÓ

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK

Mint a cím is mutatja, édesapám a „végső kéréseit” 1963-ban akkor írta, amikor már éppen túl volt a hipertóniájával való küzdelmén, s egy újabb küzdelem elé nézett. Ekkor jelentkezett először nála agyérögörcs. Igaz, először viszonylag enyhe, átmeneti tünetekkel. (12 évvel később ez okozta a végső katasztrófát.) Mint képzett orvos azonban tisztán látta ezeknek a tüneteknek a várható súlyosbodását. A „végső kéréseit”, mint utólag feltételezhető, ebben a lelki állapotban fogalmazta meg.

Mivel állapota átmenetileg javult, ezt a jegyzetlapra kézzel írott óhaját senkinek sem mutatta meg, sőt arról maga

NÉMETH LÁSZLÓ

is megfélekedett. Csak most, kéziratának rendezése során bukkantunk rá véletlenül, néhány más, azóta már megjelent tanulmányával együtt.

Írásában nem véletlenül utal Debrecenre, mivel egyrészt ott lakott korábban szeretett barátja, Gulyás Pál, másrészt a Debrecen közeli Bocskai kertben többször hosszabb időt töltött kedvenc foglalkozásával: kertészkedéssel.

Mivel nagy tisztelője volt Gandhinak (róla drámát is írt) és az erőszakmentes „gandhizmusnak”, hamvainak szétszórásával is tisztelegni kívánt nagy példaképe előtt. A szétszórásaktust annál is inkább lehetségesnek tartotta, mivel Magda lánya férjével akkor készült hosszabb indiai tartózkodásra.

A sajkodi „tanya”, vagy ahogy mi hívtuk, a „kisház” édesapám kedvenc tartózkodási helye volt, ide vonult gyakran vissza, ha úgy érezte, hogy valami méltánytalanság érte, vagy egyszerűen ha elmélyülten dolgozni akart. Ajándékozási szándékáról mostanáig nem tudunk, s valószínűleg maga is megfélekedett erről.

Írását, nemcsak „végső kérésének” megfelelően közöljük, hanem azért is, mert úgy gondoljuk, hogy az gondolkodása és életfelfogása megértéséhez hozzásegít.

NÉMETH JUDIT

„MIT OLTALMAZTUNK, NINCS JELEN...”

Beszélgetések Csoóri Sándorral

A 20. században terjedt el az interjú műfaja, több változatban is. Az egyik a napilapokhoz illeszkedve villámkérdésekre vár tömör válaszokat, a másik inkább a hetilapok, a folyóiratok nyugalmasabb légkörében formálódott, s rendszerint egyfajta portrét is kapunk a megkérdezettől, szerencsésebb esetben magáról a kérdezőről is, aki lehet, ugyancsak ismert szakmabeli pályatárs. Interjú természetesen „híres” emberekkel készítenek, tudósokkal, művészekkel, politikusokkal, a bulvárlapok, a rádió és a televízió elterjedésével azonban egyre elterjedtebbé vált a napi érdekességű interjú az alkalmi, az egy nap vagy egy heti hírességekkel. Alighanem ez is szerepet játszik abban, hogy Csoóri Sándor nem kedveli a műfajnak ezt a változatát: „A nyilvánosság előtt zajló, »kirakati beszélgetésektől« mindig idegenkedtem. Többre becsültem és becsülöm náluk az *önvallomást*.” (222.) Aki ismeri Csoóri Sándor életművét, az tudja, hogy vallomásos alkat, s nem csupán költészetében, hanem talán még közvetlenebbül esszéiben. Érdeemes idézni az ő tömör meghatározását: „az esszé nem a tudat és a tudás közt feszülő híd, hanem a lét és a tudat kettősségét áthidaló műfaj” (117.). Elgondolkoztató ez a megkülönböztetés, sok mindent megvilágít az ő esszéiről, ám ez a két híd talán össze is kapcsolódik egymással. Az esszéirőt a megismerés, a megértés foglalkoztatja akkor is, ha a tudós, s akkor is, ha a költői szemlélet felől közelít tárgyhához. A Csoóri Sándorral készített interjúk java valóban beszélgetés, s ezek alkalmat adnak arra, hogy a legtöbb kérdésre miniszessékkel válaszoljon a kérdező. Olykor még a kérdések is miniszessék. Az esszéjelleget igazolja az is, hogy a költő számos beszélgetést felvett esszékötetébe, s az is, hogy a kiadó a *Magyar esszék* sorozatába illesztette ezt a könyvet.

Ideje volt már, hogy a Csoóri Sándorral készült beszélgetések összegyűjtve is megjelenjenek. A Nap Kiadóé az érdem, valamint a kötetet összeállító és bevezető Szakolczay Lajosé, hogy az 1971–2010 közötti négy évtizedből, éppen negyven beszélgetés most

egymás mellé kerülhetett. Egyébként a legterjedelmesebb és legfontosabb beszélgetés készítője is Szakolczay Lajos. Mellette Bertha Bulcsu, Domokos Mátyás, Hatvani Dániel, Ablonczy László, Bakonyi István, Bedecs László, Gaál Péter, Kónya-Hamar Sándor a leg-sokoldalúbb beszélgetések kérdezője. A szerkesztő az utószóban említi az anyaggyűjtés gondjait, a bibliográfiák hiányosságait. Gondolati anyagát tekintve igen gazdag, s feltehetően valóban „csaknem teljes” ez a válogatás, ám bizonyos vagyok abban, hogy több írással kiegészíthető lenne. Egy bibliográfia például megjelent már 1989-cel bezáróan Agócs Sándor munkájaként, s abban is található több újabb adat. S azt is célszerű lett volna jobban figyelembe venni, hogy az egyes beszélgetések mikor és hol jelentek meg először. Akkor például nem Bozóky Éva 1971 végi beszélgetésével kezdődne a könyv, hanem Döbrentei Kornél két évvel korábbi munkájával. Vagy esetleg Csoóri Sándor, Tornai József és Gyurkó László 1960-ban megjelent beszélgetésével.

Az első megjelenés időpontját nem filológusi szörszálhasogatás miatt említem. Egy interjú esetében ennek mindig van jelentése, különösen akkor, ha a szocializmus koráról s abban Csoóri Sándorról, az ő fogadtatástörténetéről van szó. Ma már kevesen emlékezhetnek arra, hogy a bolsevik diktatúra első évtizedében sem az esszé, sem a publicisztika, sem az interjú nem létezhetett. A személyesség, az egyéni vélemény tilalmasnak, veszélyesnek bizonyult, az igazságot alig lehetett kimondani. Ha valaki egyszer majd feldolgozza az interjú műfajának hazai történetét, észreveheti, hogy a kezdetet az *Élet és Irodalom Látogatóban* című sorozata jelentette. 1960 novemberében a hatvanéves Illyés Gyulával indult ez a sorozat, s itt kapott helyet 1969 őszén Csoóri Sándor. Tanulságos a magyar esszé 1945 utáni története is. Az elutasítás, a csönd után itt is a hatvanas években kezdődött az enyhülés, s maga Csoóri Sándor ekkor talált rá erre a műfajra, s nem kis mértékben Németh László és Illyés Gyula esszéitől inspiráltan, ám a világirodalom nagyjaitól is tanulva teremtette meg saját világát.

Egy régebbi, 1988-as beszélgetésben Csoóri Sándor kifejtette, hogy viszolyg a sorskérdések fogalmától: „Úton-útfélen megkondítják, méghozzá nem akárhogyan, s a léleknek ilyenkor vigyázás állásba illik merevednie. Az ösztöneimmel tiltakozom ellene. A sok használatból s az egyre fásuló emelkedettségtől ugyanúgy megfakult, mint a bartóki modell gyűjtőfogalma. Fogadjuk el inkább azt

a tételt, hogy az egész életünk sorskérdés – a népességfogyástól a magyar kisebbségek kérdésén át a lelki hanyagságig, de ne cédulázzuk föl minden időpillanatban őket.” (136.) Mint esszéíró, közéleti ember valóban nem szokta használni ezt a fogalmat, amelyet pedig éppen Németh László terjesztett el, s a legfontosabb gondolatait összegző kötetének adta ezt a címet. S bizony az is a szocializmus korának furcsasága, hogy ez a könyv nem lehetett 1969-ben az életműsorozat első darabja, s éppen húszéves késéssel jelenhetett csak meg, a felbomlás és az átalakulás időszakában. Ám fogadjuk el a költő viszolygását, hiszen igaza van abban, hogy voltaképpen egész életünk sorskérdés – avagy egy másik Németh László-fogalmat ideillesztve: vállalkozás. Nem gazdasági, hanem egzisztenciális értelemben. S ha vannak, akiknek az életsorsában és életművében ez szemléletesen nyomon követhető, akkor Csoóri Sándor példaértékűen közéjük tartozik.

A felvilágosodás kora terjesztette el azt a nézetet, hogy az ember eredendően jóra termett, s mindenképpen jóra nevelhető, azaz erkölcsös lény. A beszélgetésszék sorából érzékletesen kibontakozik egy nevelődési regény is. A kiindulópont a hagyományos paraszti kultúra, amelynek alaptézise az, hogy „az ember legnagyobb kincse a becsülete és az egészsége” (270.). Ebből következik a munka tisztelete és a természethez igazodó létezés. S ehhez kapcsolódott egy előbb ösztönös, majd egyre kimunkáltabb történelemtudat. Szép jelképe ennek az a gyerekként kialakult szokás, hogy fölbredve, később útjairól hazatérve mindig kiment a kertbe, ahonnan jól lehetett látni a falu két templomtornyát, a temetődombot az Árpád-kori templomrommal (327). Amikor 1942-ben pápai diák lett, megismerhette a híres református kollégium történetének zivataros időszakát, s a diáksapka-jelvény szimbólumának parancsát: amíg egy tanár és egy diák akad, addig létezik a kollégium. Legalább két családi példát szükséges még említeni. Az egyik az édesapa első világháborús emléke. A járőröző katonák, vezetőjük parancsa ellenére nem ölték le a leshelyükről az arra haladó orosz járőröket, hiszen azok is családos emberek, hazavárják őket, s ez nem szuronyroham. A másik példa Pápához kötődik. 1948-ban diáktársainak jó része átment az állami gimnáziumba. Hívták őt is, a szüleitől kért tanácsot. Azt a választ kapta, hogy ne legyen hálátlan, tisztesség is van a világon. Maradt, s mert egyházi iskolában érettségizett, nem vették fel a bölcsészkarra. Igaz, bejuthatott az orosz intézetbe. Majd jött a súlyos be-

SOMOGYI GYŐZŐ: KERESZT
Tojástempera, 2000 körül

tegség, s gyógyulóban odahaza Zámolyon 1952-ben a szembesülés a Rákosi-kor szörnyűségeivel. Úgy gondolom, ez volt a nevelődés első s leginkább meghatározó szakasza. A fejlődésregény 1953-ban a Nagy Imre-kormány megalakulása után a költő közéleti-kritikus verseinek megjelenésével és sikerével folytatódott, majd a költői útkereséssel, a Belvárosi Társaság hatvanas évekbeli „szabadegyetemével”, a költői-írói magára találással, a tudósítással a toronyból, a „második születéssel”, a *Tízezer nap* című filmmel. Mi, huszonevesek akkor már úgy tartottuk őt számon, mint aki egyenrangúvá vált Juhász Ferencsel és Nagy Lászlóval, sajtóságos módon éppen a több műfaj révén teremtve meg a teljességet.

A Rákosi-kor megtanította önmagában hinni (57.). Lélekben szabad ember lett és maradt (114.), Leonardót idézi: „Aki nem kételkedik, nem jut messzire...” (140.) A feladat „A hiteles személyiség jogainak a kiharcolása.” (148.) S meggyőződése, hogy „A számat az Isten se tudja cenzúrázni.” (165.) Ez utóbbi gondolatot éppen a beszélgetések kapcsán mondta, nem is az interjúkra, hanem a közönségtalálkozókra, a vitákra, eszmecserékre utalva. Ezeknek ugyanis a szocializmus korszakában különös jelentőségük volt. Cenzúra ugyan hivatalosan nem létezett, ám gyakorlatilag szigorúan működött a támogatás-tűrés-tiltás hármás művészetpolitikai elve, amely valamilyen formában az élet minden területén érvényesült. Csoóri Sándor szerintem akkor hozta meg végérvényes döntését a Kádár-korszakról, amikor 1957/58 fordulóján nem vállalta, hogy az „urbánusnak” tartott Garai Gábor mellett ő legyen a „népiek” képviselője a fiatal költők eltervezett „vezetői” között. Magát alkalmatlannak tartva, Váci Mihályt ajánlotta. Ismerjük a két vezér kiemelt sorsát, mondhatni tragédiáját is. Ők 1965-ben kaptak Kossuth-díjat, előbb, mint Nagy László; Csoóri Sándor 1990-ben. Egy kitüntetés elmaradása formálisan még nem büntetés, nem tiltás. De könyvek megjelenésének késleltetése, példányszáma, a sajtóban, rádióban, tévében való szereplés korlátozása vagy teljes tilalma, a közéleti szereplés ellehetetlenítése bizony a tűrés és tiltás sávjaiába sorolta a művészt. Emlékszem például arra, hogy amikor 1979-ben élete első válogatott kötete megjelent a *30 év* könyvsorozatban, beszélhettem róla a Rádió *Kritikusok fóruma* című sorozatában. Később találkoztunk, s némi csodálkozással említette: nem is tudtam, hogy már nem vagyok tiltva a Rádióban, nekem senki sem szólt. Persze az is lehet, hogy véletlen figyelmetlenségnek köszönhető a lehetőség, talán a sorozat jó hírnevének („a felszabadulás utáni 30 év irodalma”!).

Jámorabb emberek azt hitték 1990 táján, hogy az irodalompolitika bolsevik találmány, s többé nem lesz rá szükség. Tudni illik, hogy irodalom- vagy művészetpolitika már az ókori görögöknél létezett, sőt őket megelőzően is. S a jelenkorban sem csak egyetlen fajtája működhet egy helyen és egy időben. Rákosiékkal vagy Kádárékkal szemben megvolt a magyar irodalomnak is az irodalompolitikája, s még az sem nevezhető egységesnek. Természetes, de sajnálatos viszont, hogy hatalmi helyzetben sokszorosak a lehetőségek. Vannak azonban kivételes történelmi pillanatok. 1956 forradalmában az írók irodalompolitikai szerepe meghatá-

rozó volt. S hasonlóan jelentős az 1981-es, az 1986-os írószövetségi közgyűlés, a nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaiban játszott írói szerep. Ezekben Csoóri Sándor már vezéregyéniség. Érdemes arra is emlékezni, hogy a különböző ideológiai-esztétikai felfogású írói táborok ekkor együttműködtek egymással, s nemcsak tolerálták egymást, hanem kölcsönösen elismerték a másik tábor íróinak esztétikai teljesítményét. A nyolcvanas évek legvégétől minden megváltozott. A politika eluralta a szellemi, azon belül az irodalmi életet is. Maga Csoóri Sándor tényleg „pokolviselt emberré” vált, a liberális tábor írói rangját, demokratizmusát is kétségbe vonta. Rákosi kritikus pribékjei nem tudtak úgy mocskolódni, mint az ezredvég egyes tollforgatói. Mindennek lett volna valami értelme, ha ez a keresztre feszítés hoz valamifajta megváltást, megvilágosodást, de ha volt is tizenkét tanítvány, a pünkösdi szavak szétfeszültek a levegőben.

„Hivatalos” vagy bármiképpen deklarált irodalompolitikája 1990 óta egyik kormánynak sem volt, legfeljebb néhány demokratikus tézist hangoztattak. Ugyanakkor húsz éven át érvényesült egyre nagyobb erővel az a liberális irodalompolitika, amelyik, akárcsak a bolsevikok, a nem hozzájuk tartozók megsemmisítésére törekedett. Nem fizikailag, hiszen azt a bolsevikok is háromszor meggondolták, tisztelve a szellemi teljesítményt, hanem következetesen kétségbe vonva a művészi képességeket, illetve támadva idehaza és a nagyvilágban az elítélt tábor világszemléletét, antiszemitanak, nacionalistának, demokráciaellenesnek, ókonzervatívnek bélyegezve őket. Így következhetett be az a helyzet, hogy az a Magyar Írószövetség, amelyhez Csoóri Sándor mellett például Ágh István, Buda Ferenc, Csukás István, Jókai Anna, Kányádi Sándor, Kiss Anna, Szilágyi István tartozik, a sajtó jelentős része számára már csupán jelentéktelen szerzők gyülekezete. S egyre több olyan kritikus működik, egyre több az olyan irodalmi fórum, amelyik mélységesen meg van győződve erről a hamisságról. Az 1970-es évek irodalmi élete liberálisabb és demokratikusabb volt, mint a mai, s ez tragikus. A gondolatközlés szabadságát a jelenkor is korlátozza. Groteszk példája ennek, hogy a Nagyváradon 1992 februárjában készült beszélgetést a kolozsvári *Korunk* csak 2010 szeptemberében közölte, mert az akkori szerkesztőség néhány tagja nem értett egyet azzal a néhány mondattal, amely az 1990-es MDF-SZDSZ paktumot bírálta.

Csoóri Sándor nem magát sajnálja, bár lenne oka erre. Nem is büszke arra, hogy a hajdan Babits Mihályt, Németh Lászlót, Illyés Gyulát ért támadások mennyiségét és mértékét ő is elérte, ez is melljük emelte őt. Az utóbbi évek beszélgetéseinek tanúsága szerint az ország helyzete, a magyarság, a szellemi élet, a kultúra, az irodalom sorsa miatt van elkeseredve. Meggyőződése, hogy 1990 táján végzetesen elrontottuk a jövőnket. Ő a fő okot a titokban megtervezett paktumban látja. Felfogása szerint „semmilyen nép nem léphet bele a történelem új szakaszába lelki és érzelmi megújulás nélkül”, és „mi csupán érdekházasságra léptünk a demokráciával” (225.). Nem tud megbékélni az eleven szellemi, az irodalmi élet hiányával. S főképpen a globalizációval. Tény, hogy mi nem önmagunk végzetes ostobasága miatt rontottuk el az ezredfordulón a sorsunkat. Amiként 1918-ban vagy 1945-ben, 1990-ben sem volt szabad mozgásterünk. Mire megkísérelhettük a visszatérést a polgári társadalomba, egyrészt megfakultak a régi tradíciók, amelyek 1956-ban még szinte mindenkibe beleivódva léteztek, másrészt a nyugati polgári társadalom is eltorzult. S miként ő, mi is tapasztalhatjuk, hogy az irodalom személyiség- és társadalomformáló szerepe rohamosan csökken Magyarországon is. Miként Csoóri Sándor ismételten megfogalmazza, az újságok, napi hírek társadalma lettünk, s maga a valóság, valamint a lét lényegi kérdései keveseket foglalkoztatnak. Keserűen állapította meg 2004-ben, hogy „szinte semmi hatása sincs az írószámoknak. Sem a verseknek, sem az esszéeknek. Nem vagyok igazán »piacképes« szerző”. (324.) Túlzó ez a megállapítás, a tendencia azonban jelenleg megállíthatatlannak mutatkozik.

Akik Illyés Gyulát olvassák, tudják, hogy „A legnagyobb bátorság a remény”. Csoóri Sándor is így gondolja, s 2005-ben így zárta le a Szakolczay-beszélgetést: „Én nem hiszem el, hogy az emberiség sóvárgásig csigázott eszménye az a fajta zilált, modern, fogyasztói társadalom volna, ahová elérkeztünk. Egyre gyakrabban gondolok arra, hogy valamikor az egyházat kellett Luthernek és követőinek megreformálniuk, hogy a hit megmaradjon, most viszont magát az életet kell megreformálnunk. S ehhez legnagyobb szükségünk az irodalomra lesz, a költészetre, a nyelvre, amelyet nem a természet alkotott, hanem maga az ember.” Két beszélgetésben is idézi a költő József Attilának az *Irgalom* című kései versét: „Mit oltalmaztunk, nincs jelen, / azt most már támadóink védik.”

Igen, ma úgy látszik ismét, hogy amit oltalmaztunk, az nincs jelen. Azonban támadóink még névlegesen sem védik. Tehát nekünk kell védenünk, jelenvalóvá tennünk a láthatatlan hazát, a hazát a magasban. Egy másik vallomás Széchenyi István feledhetetlen mondatát idézi: „Mindig méltó feladat egy nemzetet megmenteni az emberiségnek.” (325.)

(Csoóri Sándor: *Az elhalasztott igazság. Beszélgetések 1971–2010. Nap Kiadó, 2011. 465 o.*)

VASY GÉZA

ÚJ BALOLDAL – RÉGI EGYHÁZPOLITIKA

A hazai baloldal legújabb metamorfózisa nem 2011 őszén kezdődött, hanem több évvel ezt megelőzően, amikor a korábbi politikai szervezetek egyértelmű és letagadhatatlanul mély váltságba sodródtak. Az első fecske a Lehet Más a Politika „társadalmi kezdeményezés” volt. Saját bevallásuk szerint hosszú előkészületek után alakultak párttá. Az LMP meghatározó csoportja 2008-ban vált ki abból az indirekt módon politizáló Védegyletből, amelyiknek 2005-ben oroszlánrésze volt Sólyom László köztársasági elnökké választásában. 2009 februárjában már hivatalosan is megalakulva tettek kísérletet a vélelmezett politikai úr betöltésére. Az ököpolitika így a 2010-es választások során a pártpolitika tényezőjévé vált, mivel az LMP megszerezte a meggyőződéses zöld választók mellett a korábbi politikai pártokból kiábrándultak, valamint a folyamatosan erodálódó baloldali pártokban csalódotok szavazatait. Összesen azonban nem túl sokakét, hiszen a párt a választások első fordulóján a szavazatok 7,48%-át kapta. Bár a szimpatizánsok e ténytet szeretik úgy interpretálni, hogy az LMP a negyedik legnagyobb politikai erő, valójában a legkisebb parlamenti párt, amelyik az elmúlt évben nemigen volt képes támogatói körét tartósan bővíteni, sőt, alkalmanként népszerűségük annyira megcsappant, hogy az LMP támogatottsága a biztos pártválasztók körében végzett kutatások szerint a parlamenti küszöb alá süllyedt. Ha az LMP a hajdani SZDSZ szavazatainak jelentős részét

szerezte meg a parlamentbe jutás érdekében, a népszerűségvesztés oka az „elkülönülési politikával” szembeni elégedetlenség jele lehet, amelynek további fenntartása esetén szinte törvényszerű volt további baloldali erők megjelenése.

Persze az új neoliberális-szocialista együttműködésnek nyilvánvalóan nem Szili Katalin lesz a megteremtője, aki egy évvel az LMP megalakulása után az MSZP-ből kiválva fogott baloldali párt alapításához: 2009-ben először a Szövetség a Jövőért Mozgalommal mérte fel a Szocialista Párton belüli támogatottságát, majd 2010-ben a teljesen önálló Szociális Unió Pártja nevű csoportosulás megalakításával kísérletezett, amelynek rögtön elnökévé választották. Abból a pártból lépett ki, amelynek 1989-ben egyik alapítója volt, s amely elődszervezetének, az MSZMP-nek huszonzét évesen, 1983-ban lett tagja, s maradt „a” pártban és annak örökösében huszonzét éven keresztül. Szili Katalinnak régi konfliktusa volt a szocialisták neoliberális vonalával, de amikor a választási vereség után nyilvánvalóvá lett, hogy az MSZP-t katasztrofális bukásba sodró korábbi vezetés a pártban továbbra is meghatározó tényező, távozásra szánta el magát. Évekkel a választás előtt merész lenne a Szociális Unió Pártja jövőjével kapcsolatosan jóslásokba bocsátkozni, de jelen ismertségük és a közvélemény-kutatási adatok alapján úgy tűnik, Szili tévesen értelmezte mind az MSZP-n belüli támogatottságát, mind a 2005-ös politikus népszerűségi listákon szerzett előkelő helyezéseit. A szocialisták parlamenti frakciójából se követte senki.

A Magyar Szocialista Párt további erodálódása 2011 októberében következett be: hosszas egyeztetések és egyezkedések után a Gyurcsány Ferenc vezette neoliberálisok is távoztak az MSZMP utódpártjából. A Gyurcsány elgondolásait támogató szocialisták 2010. október 22-én alakították meg a Szocialista Párton belüli platformjukat, azzal a kinyilvánított szándékkal, hogy saját tervüknek megfelelően alakítsák át a pártot. Mivel nyilvánvaló hatalompolitikai szándékokat is jelentető elképzeléseik – vélhetőleg a párt pénzügyeit is kézben tartó csoport ellenállása miatt – kudarcot vallottak, egy évvel a frakcióalakulás után, 2011. október 22-én bejelentették a kiválást és egy új párt megalapítását. Gyurcsány vélhetőleg tévesen értelmezte azonnali frakcióalapítási esélyeit, amelyet jelentős részben volt pártja akadályozott meg. Bár a háttértárgyalásokról nagyon kevés konkrétum szivárgott ki, a pártvagyon bizonyos há-

nyadának megszerzése – tehát a hivatalosan is elismert pártszakadás elismerése – mellett az lehetett a legfőbb érv, hogy ezzel a lépéssel a baloldalnak esetleg lehetősége nyílik megszerezni a hajdani liberális párt szavazóinak támogatását. Valószínűleg az MSZP vezetése nem sok fantáziát látott a tervben, hiszen nagyon is kérdéses az SZDSZ „borzalmas tagságának” a megszólíthatósága. Az MSZP pártvagyona és szervezeti struktúrája nélkül pedig csekély esélye van az új pártnak, bár külső támogatásból származó pénzügyi háttéréről semmit sem lehet tudni.

Ha nem kéréséletű médiahekkokról vagy ravaszul kitervelt szövetségi politikáról van szó, mind Gyurcsányynak, mind az MSZP-nek az országos politikai téren nyíló esélyeit rombolja a Negyedik Köztársaság (4K) nevű szervezet, amelyik az „Egymillióan a magyar sajtószabadságért” nevű Facebook-mozgalomból vált ki, hogy az önálló pártpolitizálás színterére lépjen. Az „Egymillióan a magyar sajtószabadságért” eredetileg az új médiatörvény elleni tiltakozásul szerveződött civil kezdeményezés, amelyik a kezdetekben még éppen azt hangsúlyozta, hogy nem kíván párttá alakulni. Vezetői és „médiarcai” azonban igen nagy számban formálisan is kötődnek a baloldal pártjaihoz, illetve a holdudvarhoz, és e szövényes kapcsolati hálót pont a választott szerveződési forma teszi egyértelművé. Kérdéses, hogy a tömegmegmozdulásokon részt vevők akkor is vállalnák-e a 4K támogatását, ha az eddig csak sejtett összefüggések nyílt politikai együttműködéssé alakulnak. Másképpen szólva: az információs forradalom lerövidítheti-e a hajdani SZDSZ egyik reinkarnációjának hosszú agóniáját. Mindenesetre a 4K valódi elképzeléseiről keveset tudhatunk, az alapítók egyelőre inkább a médiafigyelem felkeltésére, és nem a politikai programok megalkotására helyezték a hangsúlyt.

A folyamatosan alakuló helyzetből adódó minden bizonytalanság ellenére az azonban biztos, hogy az újjáalakult hazai baloldal ugyanazokat a válaszokat adta – vagy éppen látványosan nem adta – arra a meghatározó fontosságú társadalompolitikai kérdésre, hogyan képviselik el a szándékaiknak megfelelően alakuló jövőben a történelmi egyházak szerepét. A történelmi egyházak politikaformáló ereje csekély, közvetlen beavatkozási szándékuk nincs is, ugyanakkor minden más társadalmi szervezetnél határozottabb elgondolásuk van a társadalom fejlődésének irányáról. Többek között ezért is oktalanság akár „megfelelkezni” róluk, akár hagyó-

mányos, voltaire-i, aufklerista vagy bolsevik indulattal a megsemmisítésükre törekedni.

Pillanatnyilag minden jel arra mutat, hogy a régi társadalmi alapokon újjászerveződni látszó magyarországi baloldal kizárólag azokat a viszonyrendszereket tudja elképzelni, amelyek már a rendszerváltás idején is megvoltak; semmiféle „egyházpolitikai innováció” nem merült fel, vagyis továbbra is hiányzik a korábbi baloldali stratégia problémáira reflektáló attitűd.

Az LMP *A fenntartható jövő, a befogadó társadalom és a megújuló demokrácia stratégiája* címet viselő 2010-es választási programja sok egyéb kérdés mellett az egyházpolitikáról is „megfelekezett”. A 228 oldalas dokumentumban gyakorlatilag semmilyen vonatkozó elképzelésükről nincs egyetlen bekezdés sem. Ennek oka lehet generációs probléma vagy a megfelelő intellektuális háttér hiánya. Az új egyházi törvény vitája kapcsán a párt ugyan kifejtette álláspontját, Szabó Tímea országgyűlési képviselő helyesírási hibáktól sem mentes, a törvénytervezet kapcsán, 2011. június 23-án közzétett állásfoglalásából azonban semmiféle koherens kép nem rajzolódik ki. Alapos tartalomelemzéssel következtethetünk a párt prioritásaira és céljaira – nyilván nem véletlenül hiányolta az állásfoglalást közzétevő a törvénytervezetből a „keleti vallások” definitív megjelenését –, ez azonban nem tekinthető átfogó társadalmpolitikai képnek.

A Szili Katalin vezette Szociális Unió Pártja tényleges programjáról viszont egyáltalán nem lehetett hallani, így céljaik egyedül Szili Katalin elsősorban szóbeli sajtónyilatkozataiból ismerhetők. Egyházpolitikai nézeteik azonban az összes többi baloldali párt-hoz képest jobban kirajzolódnak, ami bizonyára az elnök személyes kötődéseinek eredménye. Szili a párt megalakulása óta többször tárgyalt egyházi vezetőkkel, és nagyon valószínű, hogy a párt sem nyílt, sem burkolt módon nem törekszik a történelmi egyházak hátrányos megkülönböztetésére. Nagy kérdés, hogy a közvélemény-kutatások fényében nemigen mérhető politikai erőnek lesz-e annyi intellektuális háttere, hogy bármiféle programmal a nyilvánosság elé álljon kellő pillanatban.

Sokkal inkább egyértelmű a Demokratikus Koalíció egyházpolitikai állásfoglalása. Itt nemcsak Gyurcsány személye és korábbi tevékenysége – valamint a szinte előpártnak tekinthető hajdani SZDSZ két évtized alatt egyre nyilvánvalóbb álláspontja – jelen-

tenek igazodási pontot, hanem a párt 22 pontos dokumentuma is, amelyik *A Köztársaság Kiáltványa* (sic!) nevet viseli. A kiáltvány hatodik pontja a társadalmi élet minden területén megvalósítandó szabad piaci versenyről szól, ide sorolva értelmezésük szerint a „hit piacát” védő vallásszabadságot is. Az értéksemlegesség álláspontjára helyezkedő neoliberális nézet az elmúlt húsz évben már pontosan megmutatta, hogy milyen következményekkel jár, illetve azt is, hogy milyen mögöttes célok megvalósítására alkalmas. A 2011-ben alakult Demokrata Párt tehát nem árul zsákbamacskát, és láthatólag rendelkezik azzal az anyagi és intellektuális háttérrel is, amely képes lehet porondon tartani a hatalom ismételt megszerzésére tett kétségbeesett kísérletet. Ha portékájuk a politikai marketing eszközeivel eladható lesz a néhány ezres szűk támogatói körön kívül másoknak is, ha oldódni kezd a naponta stratégiát váltó pártalapítóval szembeni általános társadalmi elutasítottság, a politikai életben újból meghatározó tényezővé válhat a hol burkolt, hol nyílt egyházellenesség.

Számtalan jele van annak, hogy a közelmúltban önálló pártként színre lépő Negyedik Köztársaság ideológiailag nem egészen független szervezet, inkább a baloldal évtizedek óta megoldatlan generációs problémáját áthidalni igyekvő szárnycsapat. A szervezet politikai nézetei egyelőre csak kismértékben ismertek, némi ellentmondást tartalmazó és kissé zavaros három pontból álló „Alapelveik” alapján főként szakszervezeti jellegű tevékenységet szeretnének folytatni, az azonban nem ismeretes, hogy miért pártként. A Negyedik Köztársaság szervezői nézeteiket főként a gazdaságról fejtették ki, nincs átfogó társadalompolitikai elképzelésük, első hozzáférhető dokumentumukban sem a kultúra, sem a vallás nem merült fel. Kicsi a valószínűsége, hogy önálló pártként anyagi és szellemi erőforrások nélkül, kizárólag performanszokkal színen tudnak maradni.

Újdonság a Szili Katalin és Gyurcsány Ferenc nélkül maradt Magyar Szocialista Párt egyházpolitikájában sem várható. Az MSZMP utódszervezete eddig hatékonyan tudta integrálni a benne lévő tökéletesen ellentétes irányokat, amelyek az egyházpolitika terén is sajátos tarkaságot eredményeztek. A párton belül létezik még, bár talán egyre jelentéktelenebb mértékben, a megörökölt „mozgalmi” egyházellenesség. Talán éppen e kevéssé „pc” nézet miatt érzett szégyen szülte az MSZP egyházakkal való megegye-

zést kereső vonalát, amelyet jól egészített ki a hajdani tömegpárt soraiban is meglévő, magukat vallásosként tételezők „hívő tagozata”. E három fő irányhoz képest újdonságot jelentett a Gyurcsány nevéhez köthető zsigeri neoliberais egyházellenesség, amely azonban a jelek szerint nem kötött szövetséget a volt párt-nómenklatúra egyházellenes vonalával. Ha az MSZP teljes „hívő tagozata” és az összes neoliberais távozott is a párt döntéshozóinak sorából, két ellentétes politikai irány még mindig maradt benne, és e két irányzatot a kérdésről megfeledezők egyre bővülő köre egészítheti ki.

Pártok jönnek és mennek a baloldalon, az elmúlt húsz évben kialakult és megmerevedet struktúra napjainkban robban szét számtalan darabra. Egyelőre nem látható világosan, hogy a törmelékből milyen új szervezetek sodródhatnak egymás mellé és válnak önálló egésszé. A történelmi egyházak társadalmi szerepével kapcsolatos baloldali nézetek azonban úgy látszik, a változások ellenére sem képesek átalakulni.

FÁY ZOLTÁN

FOHÁSZ ERŐÉRT

Hétfőn ittam az utolsó üveg bort, eltettem emlékebe az üveget, Holasz bor volt. Pompejiből is elhoztam egy üveget, az állomás üvegből ittam, az olaszok felháborodottan bámultak. A szép, barna üvegre egy pompeji naplementét festettem akrillal, sok piros Nappal. Indiából is hoztam egy borosüveget, kiderült, milyen jó borok vannak ott, csak drágább, mint a whisky.

Sok tárgyam van már, amiket félig-meddig átalakítottam, tehát talált tárgy plusz pop art plusz arte povera, szegényművészet, pontosabban a szegény képzőművészek műfaja.

Talán a harmadik könyvem a depressziós írásaimmal kezdődik majd, bár még a második sem jelent meg. Talán fohással folytatódik majd nagyszüleimhez, akiktől az erőmet kaptam. Második generációs értelmiségi vagyok, ha a szobrászat értelmiségi tevékenységnek számít még. Sajnos, sok kollégám csak tárgygyártó. Szüleim az első generációsok, nekik családjakkal is meg kellett

küzdeniük, hogy megértsék tevékenységüket, főleg apámnak, a pszichológusnak, fésűsmester és varrónő szüleivel.

Nekem már csak azért kellett küzdenem, hogy egy bizonytalan, őrült hivatást választhassak, mint a szobrászat, és ne kelljen tanítanom vagy művészettörténésznek lennem. Szegény anyám máig aggódik, fantáziálása negatív irányú jövőmről jogosnak tűnik.

Az erő kell most nekem, a ti erőtök, amiből újra felépíthetem magam. Hajamnál fogva akarom kiráncigálni magam a depresszióból, bár nekem sincs vidám jövőképem.

Nagyapáim, segítsetek, te csepeli, meg te barcsi, kőkeményen ájtottetek Jugoszláviából, sok gyereketekkel, nem akartatok szlávok lenni és a gyerekeiteket sem hagyátok azzá válni. Ha ilyen kicsi lett ez az ország, akkor ebben kell élnünk, gondoltátok. 1956-ban megkérdeztem, mi nem megyünk külföldre? Hová, miért, nekünk itt a hazánk, itt élünk, itt halunk. Ma már ez a válasz nem természetes, unokátok még érti e szavakat, de az én unokám már nem biztos, hogy érteni fogja. Képzeljétek, engem földhözragadtak és gyávának neveznek, mert nem hagyom el a hazámat. Mit szólnátok ti ehhez, értelmetlenné tenné a ti nagy elhatározásotokat! Nektek itt új munkát, új házat kellett vállalnotok, egy egészen más rendszerbe kellett beilleszkednetek, nem beszélve a második világháború utánról. Csak a szobában szidhattátok az 50-es éveket, nehogy valaki meghallja, mert akkor éjjel megállt volna a ház előtt a fekete autó, és soha többé nem láttalak volna benneteket.

Nagyanyáim, segítsetek, te barcsi, akit ritkán láttam, de tudom, hogy szerettél, szeretted rossz, agresszív, nőfaló férjedet, öt gyereket szültél neki, negyedik volt apám. Biztosan ott beszélgettek most az égben egymással. Fiad nem volt hazajáró típus, drága nagymamám, levelet is ritkán írt, pedig sokat írt a világ dolgairól. Az öt gyerek mellett reggeltől estig főztél, mostál, takarítottál és vasaltál, estétől hajnalig báliruhákat varrtál a szomszédok lányainak. A mama filozófus volt, mondta nekem apám és túrt a végtelenségig, tehát bölcs volt és még szép is volt, magas, karcsú, fekete hajú és barna szemű, kicsit magasabb volt, mint a szőke, köpcös nagypapa. Olvasni nem volt időd a sok munkától, de minden érdekelte, mindenkit meghallgattál, azt hajtogatva bölcsen, más kárán tanul az okos.

Nagyanyáim, segítsetek, te csepeli, aki minden reggel felkeltél beteg láboddal, kitepted a sebből a gézt, átkötötted a bokádat, az

orvos vénádba adta az injekciót, amitől tágultak ereid, bekaptad a nitromintot szívkoszorú-eredre, és egész nap dolgoztál. Este megetted tejeskávédát kenyérrel, ragaszkodtál az igazi tehéntejhez, mint egyetlen mániádhoz. Ne haragudj rám, mert utáltam tejért menni, akkor már főiskolás voltam és a barátaimmal szerettem volna lenni. Nagyon kevés szavú asszony voltál, hallgattad barátnőid fecsegését meg a szomszédokat, a tettek embere voltál, mindennap elvégezted az aznapi munkád, este elővetted az imakönyvet, kicsit imádkoztál, aztán megnézted a szakácskönyvet, mit főzz másnapra.

Mit fogok csinálni, ha hazamegyek a kórházból? Sokat fogok mosni, nagyon sokat, mindent ki fogok mosni, fehérbe, sárgába, pirosba fogok öltözni, kinn száradnak majd a ruhák a kertben, én benn takarítok, felmosok illatos samponnal, és átrendezzük a galériát meg az udvart, és valamit enni is kell majd meg vásárolni, aztán talán rajzolni fogok meg írni és talán lesz erőm megcsinálni a *Kerékre fekvő nőt*, ami egy ősrégi terv... A nő nem szereti a rohanást, lassítja a halálba vezető utat.

Süt a nap, délután lenn voltam a hátsó lépcsőnél, autók és szemét között megbújva, de egyedül.

Tizenhat éves koromtól iszom alkoholt, nagyanyám maga csinálta meggyből, ribizliből. Jó volt a nagy, zsíros ételekre meg a rossz gyomromra. A főiskolán inkább pálinkát ittunk, sokan, együtt. Mikor gyerekem kicsi volt, nem ittam, nem is volt rá pénz. A művésztelepeken, az egész napi munka mellett ismét jólesett az ivás. A mindennapi ivás a Százados úti romhalmaz tetején ülve kezdődött, 1985-ben, ennek már 19 éve. Ideje abbahagyni, mondta a doktornő, már eleget ivott! Későbbi művésztelepeken is sokat ittam, de egész nap dolgoztam, és este kitáncoltam magamból a maradékot.

Búcsúzom a gimnazista locsolásoktól, a főiskolás kocsmáktól, a villányi kékfrankostól, a lila fogaimtól, a sok gyomorsavtól, a hülye beszélgetésektől. Jöjjenek a gyümölcslevek és a teák, a kiwi és a paradicsom, a zöld őszibarack és a kis, savanyú alma.

Kicsit szétszórt vagyok, talán az alkoholnélküliség miatt is. A doktornő kérdezte, nem kell-e megint nyugtató. Talán megy anélkül is, köszönöm, mondtam. Több barátom új életet kezdett ebben a korban, az egyik leszokott az alkoholról, a másik utazni kezdett, a harmadik az otthonát tette széppé, a negyedik meghalt...

A csepeli, gyerekkori ház elhagyása sokkszerű volt. Hiába sarlítottam a vadsóskát, hiába égtem a száraz ágakat. Már régen nem

látszott a Duna-part, a vonatok nem jártak, a sínek elgazosodtak. Hol volt már a füves bombatölcsér meg a tároгатószó, nagyapám gyümölcsfái, a homokozó, amibe nagy fejeket mintáztam, a ribizlibokrok, amiből a bor készült, a disznóvágás télen és a kacsaetetés nyáron, Fickó, aki bekapta a kezemet és nem akarta elengedni. Nem félek a kutyáktól, a kaukázusi farkasölő harapása után sem, pedig karomon maradt fogai nyoma. Nagyapa mindennap elsétált, 1960-as haláláig, a fehérboráért és eliszogatta estig. Asztnás volt, sokat köhögött, fuldoklott a csepeli levegőben és az 50-es években. Anyámék nem ittak, apám néha vendégségben megivott egy-két pohár bort, és akkor azt mondta, teljesen jól vagyok, csak a lábam mindig kiszalad alólam...

VÁRNAGY ILDIKÓ

IN MEMORIAM GÁSPÁR G. JÁNOS

Fájdalom, de ezúttal a szokásos elemzés helyett másvalami következik: búcsú Gáspár G. Jánostól – aki a *Magyar Szemle* Korkép rovatának rendszeres belpolitikai áttekintéseit 1998-tól jegyezte. Ne ijedjenek meg, nem hunyt el, de e néven visszavonult. Nekem kell elköszönnöm tőle, mert én teremtettem, igaz, még a kilencvenes évek elején, először játékból – de aztán a dolog komolyra fordult, a teremtmény maga is élni akart. Azok az évek az értelmiség politikai szerepvállalásának jegyében is formálódtak – egyre keservesebben. A helyzet mára sem tisztázódott igazán, ez a szerep ma is bizonytalan. A magam részéről sok okból nem akartam vállalni ezt a bizonytalanságot, amely az értelmiség önlefokozásának keretében az eszközzé válás, tehát az értelmiségi szerep feladását jelenthette. Mit tehet egy alapvetően az irodalomra, történelemre, művelődéstörténetre figyelő szerző, ha nem akarja, hogy magasztosnak vélt működési területei a politika napi kényszereibe keveredjenek? A lehetséges válaszok egyikéként azt gondoltam, hogy ha már egyszer van egy politikafüggő énem, akkor megteremttem az e szenvedélyemben otthont találó alteregómat: ő *Gáspár G. János*, kettős énem politizáló fele. Gyorsan hozzáteszem: a politikafüggőség nem a politikától való függést jelentette számomra, hanem egy

olyan szenvedélybetegségnek tekintetem, mint a végzetével szembeszegülő alkoholista a maga italozását – amely mögött esetenként könnyen felismerhető gyermekkori traumák húzódnak meg.

A rendszerváltó évek idején nemcsak igényem, hanem lehetőségem is nyílt arra, hogy a magam közéleti szenvedélyét írásban is kiéljem. A pártpolitika távol állt tőlem, ma sem vonz igazán: félek attól, hogy egy szervezet tagjaként esetleg úgy kell igazodnom, ahogy nem akarok. Értékrendi elkötelezettségem egyértelműen egy adott politikai tömb mellé állít, de ezt értékalapon, és nem a pártfegyelem jegyében élem meg. Úgy gondolom, hogy értelmiségiként nem is tehetek másként: talán még hasznosabb is egy ilyen elveihez hűséges kőszta támogató, mint egy alkalmazkodó pártkatona.

Azt azonban nem akartam, hogy irodalmi és más kritikáim, tanulmányaim direkt módon összeköthetők legyenek politikai véleményemmel. Ehhez kellett Gáspár G. János alakja, aki szabadon elmondhatta, amit a politikáról gondolt. Gróh Gáspár is elmondhatta volna, de akkor már szuverén véleményei a plurális rendszeren belüli pártosság, a politikai alapú véleményformálás gyanújába keverhetők lettek volna. Úgy gondoltam, mindkét irányban szabadabban mozgok, ha a két névvel jegyezve fogalmazhatok. Jó okom volt erre: közírói alteregóm akkor született, amikor szembesülnöm kellett azzal, hogy nem egy nagyszerű, esetenként klasszikus értéket teremtő alkotó közéleti, politikai megnyilvánulásai messze elmaradnak művészi teljesítményétől. Eközben politikai kisajátítók művészi autoritásukat használják fel a pártpolitika játszmáiban.

Láttam ennek fordítottját is, mikor középszerű alkotók politikai hűségnyilatkozataik emelvényén növesztették magukat nagygyá: pártpolitikai segítséggel lettek korszakos művészzé. Legalábbis a pártpropagandában, mert zsenivé nem lehet úgy kinevezni valakit, mint cégvezetővé. Ám a társadalom ítéletében, tekintve, hogy az igazi műalkotást már nem is olyan egyszerű befogadni, az erre szakosodott megmondó emberek véleménye sokszor erőteljesebben hat, mint az olvasó-néző saját ítélete – amelyhez olykor a tárgy ismerete is hiányzik. E téren műítész kollégáimnak is súlyos mulasztásaik vagy bűneik keletkeztek, de nekem magamnak is – elsősorban hallgatással, mert megtaláltam, nem is indokolatlanul azokat a szempontokat, amelyek alapján nem szóltam némely alkotók vagy művek ügyében a méltatlan magasztalásról, arról, amit a reklámban szédelő földicsérésnek

nevezhetünk. Mentségemre szóljon, hogy kritikusként is vannak emberi vonzalmaim, amelyek függetlenek a művek elvont értékeitől. Az igazi klasszikusok amúgy is ritkák – s ha valamely mű nem kifejezetten és nyilvánvalóan kártékony, fogyatékoságai ellenére is lehet fontos szerepe a művelődés építményében. Ezért, bár soha nem dicsértem olyan művet, amit arra méltatlannak találtam – de nem deklaráltam, és a jövőben sem teszem minden esetben, ha valamiről rossz véleményem van.

Az öntörvényű műalkotás létrehozója lehet nagyszerű művész akkor is, ha politikai meglátásaival kapcsolatosan nemcsak a magunk ellentmondó elképzelése tiltakozik, hanem szakmailag is bizonyítható, hogy véleménye megalapozatlan, háttérismerete gyarló, tájékozottsága elégtelen, egyáltalán: politikai ösztöne hibásan működik. Nem ritka eset ez, mert a művészi alkotómunka belső feltételei természetük szerint erősen különböznek a politikai tevékenység szükségleteitől. A gyakorlatban ez olykor a művésznek, a tudósnak a közéletben való alulteljesítést jelenti. Egy jó íróból, festőből, színészből, zenészből, mint bármely jó szakemberből – lehet jó politikus. Az viszont nemigen fordul elő, hogy kiváló politikusból szakmájában jelentős teljesítményt felmutató alkotó, uram bocsá', író, főként jó író váljék. Úgy tűnik tehát, politikusnak lenni könnyebb mesterség – amit csak az cáfol, hogy nemzeti múltunk minden korszakában tucatszám találunk nagy művészeket és tudósokat, de kevés az olyan időszak, amely hozzájuk méltó politikust tud fölmutatni. Eszerint mégis a politikai pálya kíván nagyobb kapacitást. Viszont igaz az is, hogy legnagyobb politikai gondolkodóink közt ott vannak íróink-költőink: gondoljunk Kőlcseyre, Keményre, Eötvösre vagy Adyra.

Politika iránt elkötelezett tollforgatóból mégis ritkán válik író, főként, ismétlem, jó író. Még akkor sem, ha ne adj isten, irodalmi Nobel-díjban részesül – mint történt Churchill-lel, akit e legmagasabb irodalmi elismerése ellenére sem tekintünk a 20. századi elbeszélő próza megújítójának. Ami a díjak odaítélésének megalapozottságát tekintve fölöttébb elgondolkodtató, amire akkor is érdemes gondolnunk, ha „igazi” író kap – vagy nem kap – valamiféle politikai sugallattal összefüggésben valóságos írói művére díjat... De politika és irodalom viszonyát tekintve még a Nobel-díjjal összefüggésben is előbb szokás a náci kollaboránssá lett és háborús bűnösként elítélt Knut Hamsun példáját említeni, mint Churchillét...

De azt hiszem, túl messzire kalandoztam, hiszen engem nem fenyeget sem az a veszély, hogy az említett magasságok közelébe jussak, sem az, hogy bűnös mélységekbe ereszkedjek-csússzak. Gáspár G. Jánosra, mint írtam, azért volt szükségem, hogy közéleti természetű megjegyzéseim ne kapcsolódjanak a Gróh Gáspár névvel aláírt kritikái vagy egyéb írásokhoz. Mindkettő szabadabbnak tekinthette magát így (tekinthettem magunk; tekinthettük magam). Szét akartam választani kétféle működésemet, nehogy az egyik téren megfogalmazott vélekedéssel a másikon rögzített megjegyzésem alapján értelmezze valaki (még én sem). Ez a megkülönböztetés, úgy érzem, nagyon hasznosnak bizonyult. Ma is úgy gondolom, hogy irodalmi véleményemet nem terhelték politikai frusztrációk – amit jó néhány „csak” literátor barátom esetében látok, akik nem választják el egymástól szűkebb szellemi és politikai ítéleteiket. A maguk műfajában ki tudtam írni magamból ilyenén feszültségeimet – egy ideig a saját nevemen. Aztán úgy gondoltam: ha ez a két külön világ így szétválasztható, miért ne jelenjenek meg az írások is két néven?

Oktalan önhittség lenne azt hinni, hogy ez érdekelt rajtam kívül valakit. De engem érdekelt. És örülök annak, hogy pl. – legalább egyetlen nevet azért ide írok – a kor talán legjelentősebb magyar íróját, Mészöly Miklóst minden fenntartás nélkül tisztelhettem, sőt csodálhattam mint író, mert ily módon nem kellett foglalkoznom azzal, hogy milyen véleményeket hangoztat a napi politikával, sőt, a pártpolitikával kapcsolatosan. Tehettem, mert írói műveibe nem hatolt a politika. (Kevesebb esélyem volt viszont azon alkotók változatlan tiszteletére, akik a pártpolitika indulatait ítéletként vitték be írói munkáikba.)

A magam részéről tehát nem okozott gondot kettős életem. De már a kezdetektől tapasztaltam, hogy ezzel nem megyek sokra: értékrendemből következően, meg abból, hogy írásaim mily lapokban jelentek meg, nyilvánvaló volt, hogy hova tartozom. Mindegy volt, hogy Füst Milánról, Móricz Zsigmondról, Németh Lászlóról, netán a posztmodern irány valamelyik jeleséről, avagy valamelyik aktuális kormánykoalíció teljesítményéről írtam, már 1989-ben be voltam sorolva azok közé, akiknek a politika diktálja szakmai véleményét. A magam politikai előítéleteitől talán megszabadulhattam, de nem a rám vonatkozó, hasonló előítéletektől. Politikai írásaimat illetően ez rendben is lett volna. Ám az már zavart, hogy ezt kö-

vetően, amennyiben valakiről neki nem tetsző sorokat jelentettem meg, akkor az érintett (és elvbarátai) szemében fenntartásaimnak csak és kizárólag politikai okai lehetnek. Ez esetenként még a velem azonos politikai tömbön belül is fölmerült, mert itt is vannak bőven különféle áramlatok, törekvések, szellemi és pozícióharcok.

Vagyis hiába bújtam a saját nevemből (anyakönyvi kivonatom szerint családi nevemhez a János és a Gáspár keresztnévek csatlakoznak) fabrikált nevű teremtmény mögé, nyilvánvaló volt, hogy az alkotói érzékenység megsértése vagy valamiféle viszálykodások miatt úgyis magamra vonom a „pártoskodás” vádját. Mert a legbevettebb, az érintettek számára azonnali önfelmentést kínáló magyarázat mindennemű kritikai ellenvetésre az, hogy annak megfogalmazója politikailag elfogult. Nemcsak az irodalmi életben, hanem a közéletben is: akár sok év börtönre ítélt bűnözők vagy botrányok bukott hősei magától értetődően háborognak, arra hivatkozva, hogy az ellenük felhozott vádak kizárólag politikai ellenfeleik koholmányai. Ezen már jószerével csodálkozni sem lehet. Hogy egy ebbe az irányba mutató nemzetközi példára, mint analógiára utaljak hivatkozzak: a közismerten nőcsábász, a rossz nyelvek érzéki megfogalmazása szerint a legyet röptében magáévá tevő Strauss-Kahn (idáig) utolsó botránya idején is azonnal kész volt a politikai ellenfelek aknamunkájának viszontvádja...

Irodalmi kritikáimra a tömbösödés alapján tartózkodásom ellenére rá lehetett húzni a politikai elfogultság vádját, amit nem tudok elfogadni. Az viszont nem fordult elő, hogy Gáspár G. János valamely politikai ítéletét esztétikai elfogultságaira hivatkozva tartotta volna valaki támadhatónak. Pedig erre sokkal több okot adtam. A 2004-től kezdődő időszak miniszterelnökének politikai elfogadhatatlanságát a politikus bántó ripacskodása és a D-209-es ügy ponyva ízű irodalmiságának megoldatlansága esztétikai alapon is botrányos volt a szememben. Vagyis politikai antipátiáimban igenis voltak műítészi indíttatások – de míg az írók olykor olvasnak közéleti írásokat, politikusok (legalábbis a rendszerváltás óta) szinte soha nem lapozgatnak irodalom- és egyéb kritikákat.

Megkockáztathattam tehát, hogy a közéletet mint műalkotást vegyem szemügyre. Bizonyos értelemben mint esztétikai képződményt, amelynek van tartalma és formája, gazdag rétegződése, története és történetisége, elvben a teljességre irányul, van önál-

ló narratívája és hasonló tartozékai, nem szólva arról, hogy oly bensőséges és rejtelve növesi tervek alapján alakul, hogy joggal mondható róla, hogy működésében konstituálja magát. Nekem ennyi bőven elég ahhoz, hogy úgy véljem: lehet (mű)alkotásként értelmezni, elemezni. Persze kissé más nyelven, mint a szokványos értelemben vett műalkotásokat. És valóban azt gondolom, hogy a szokványos politikai elemzésnek, a zsrnál-politológia alig valamiben különbözik a hasonló típusú műkritikáktól – inkább csak annyiban, hogy a tárgya nem egyetlen szerző alkotása, hanem magának a politikai szférának együttes (bár nem közös) erőfeszítésével létrehozott műve.

És mi kell a műelemzéséhez? Elsősorban az (bár némely pályatársam írásait látva komoly kétségek kínoznak), hogy az elemző ismerje, elolvassa, megnézze, meghallgassa, amit vizsgál. Nos, a közélet úgysem hagy nyugtot senkinek – valamilyen szinten mindenki megismeri. Ez az alapfeltétel tehát majdhogynem akaratunktól függetlenül megvalósul. Kell az elemzés-bírálat írásához némi más ismeret: történeti, esztétikai, pszichológiai, és nem árt, ha van valami elképzelése a bírálóknak sokféle háttértudományról, a technikatörténetről a molekuláris biológiáig. Mindezt a közélet vizsgálatában kitűnően lehet hasznosítani: az is komplex jelenség, és, ha mű-egész maga külön világ, akkor a közélet is az. És egyáltalán: ha van közíró, akkor van közirodalom – kell lennie közkritikának is. Ami nem tudomány, nem elemzés, hanem mindkettő is – és valami más.

Hát ezt a feladatot szerettem volna Gáspár G. Jánosra bízni, aki igyekezett is megfelelni ennek a megbízatásnak. Olyannyira, hogy volt rá eset: telefonon kerestek egy napilap szerkesztőségéből, hogy írnék-e nekik valamely aktuális eseményről, hiszen lapjukban éveken át közöltem efféle dolgozatokat. Hosszan magyaráztam, hogy miért nem vállalhatom. De nem menekülhettem: a következő kérdés az volt, hogy amennyiben hajthatatlan vagyok, adnám meg Gáspár G. János kolléga elérhetőségét, mert ha én nem vállalom, akkor őt kérik fel. Vagyis a misztifikáció sikerült – de azért valamit mégis észre lehetett venni a két szerző szemléleti rokonságából.

Ez volt az első jel, hogy le kellene leplezni magamat. Illetve sokat foglalkoztatott szerzőmet. Minket. Engem. De aztán ez elmaradt – sokféle okból, elsősorban aztán már azért, mert nem

akartam a magam kalandorságával másokat kellemetlen helyzetbe hozni. Munkahelyemet illetően nem szabadúszó vagy egyetlen szerkesztőséghez kötött literátor voltam, hanem köztisztviselő. Mint ilyen csak vezető pártpolitikai szereptől voltam eltiltva, de pártokon kívül maradván ilyen veszély nem fenyegetett. Azt azonban nem akartam, hogy a magam személyes véleménye okán esetleg munkáltatóm ítéleteire, gondolkodásmódjára, álláspontjára vonatkozóan vonjon le valaki valamilyen megállapítást. Nem akartam, hogy bármiféle véleményem összefüggésbe kerüljön valamely intézménnyel vagy személyiséggel, amelynek és akinek munkatársa voltam, nem szerettem volna, hogy magánemberként megfogalmazott téziseim bármilyen módon hamisan intézményesüljenek. Nem lett volna különösebben örömteli, hogy magyarázkodjam: nem vagyok szócső, és munkavállalói véleményem (amely nem különbözött a nyilvánosság elé tárt elképzeléseimtől) csak egyetlen, mérlegelhető véleményt jelent munkáltatóm szuverén véleményének kialakításában. Itt szeretném rögzíteni, hogy mindig úgy gondoltam, és ezt nem éreztem általánosnak kollégáim körében, hogy amennyiben a köztisztviselői véleményemet kérdezik, akkor nem az a feladatom, hogy a lehető legpontosabban eltaláljam a kérdést föltevő véleményét. Éppen ellenkezőleg: az én szuverén álláspontom segíthet abban, hogy minél jobban megalapozzák döntésüket.

Nem volt titok számukra, hogy Gáspár G. János én vagyok – akinek megnyilvánulásai „írói munkásságát” munkásságának részei. Inkognitómat inkább a hivatalnoki létben is megőrzött függetlenségem erősítésére kívántam megőrizni – elsősorban azért, hogy ezt a függetlenséget ily módon is kifejezzem.

Mára azonban azok a feltételezések, lelki késztetések, amelyek miatt közkritikusi igyekezetemet egy fiktív szerző neve mögött gyakoroltam, elvesztették létjogosultságukat. Gáspár G. János olvasóinak egy része tudja, hogy cikkeit Gróh Gáspár írja. Akiről tudják, miféle értékrendi és politikai elkötelezettségei, esztétikai rögeszméi és ellenérzései vannak. Akik ezt elfogultságnak tartják, azoknak édesmindegy, hogy én mit gondolok erről, nekem is mindegy, hogy ők ezt miféle elfogultságaik miatt gondolják így. Saját híremen így nincs mit védenem, és, fájdalom, nincs már közöttünk az az ember sem, akit nem akartam a magam rögeszméin keresztül rossz hírbe keverni.

Mindez már elmúlt. Meguntam Gáspár G. Jánost, és ő is engem. El kell tehát tűnnie, csendben, ahogy jött. Mostantól tehát, miközben ugyanaz marad, Gáspár G. János én vagyok, Azért még ide idézek egy veretes példát: hogyan Flaubert is lehetett Bovaryné...*

GRÓH GÁSPÁR

HA TÖRTÉNELMILEG MÁSKÉNT ALAKUL...

Kontrafaktuális história: ingoványos területe a történelemtudománynak, hiszen azt az eseménysort vizsgálja, ami *nem* esett meg, de könnyen megtörténhetett volna. Vannak fontos események, amelyek mögött masszív mozdítóerők álltak, és másként nem is alakulhattak volna. De nem ritka az a történeti helyzet, amelyben a többféle lehetséges kimenet esélyei egymáshoz közeliek, és a véletlenül vagy még inkább – mivel valójában a legkevésbé a „vakvéletlen” a főszereplő ezekben a történetekben – természeti eseményen, ritka technikai újítás feltűnésén, vagy a történéseket alakító szereplők adottságain, ismeretein (ismerethiányain) és jellemén múltott a tényleges kimenet.

Most egy ilyen meg nem történt esemény foglalkoztat; remélem, az olvasó nem utasítja el a gondolatkísérletet, mint eleve tudománytalant. Ezekon a hasábokon egyébként sem akadémikus értekezés található, hanem a folyó gazdasági ügyek elemzése, a várható fejlemények latolgatása; márpedig a jövő lehetséges kimeneteinek végiggondolása rokon azzal, mintha a múltbeli elágazásoknak a más érintő hatásait elemeznénk. Amikor újraolvastam itteni korábbi elemzéseim gyűjteményes kötetét**, engem is meglepett, hogy az elmúlt évek folyó történéseinek kommentálásakor milyen gyakran tűnik fel az útválasztás kérdése, s majd milyen gyakori a következő lapszámban annak konstatálása, hogy a több jó lehetséges választás helyett politikailag legkényelmes, de a későbbi kudarcokat előrevetítő döntés született.

* Gróh Gáspár alias Gáspár G. János könyve e hónapban jelenik meg. (A szerk.)

** *Elpolitizált gazdaság*, Magyar Szemle Könyvek, 2011.

Az egyik ilyen visszatérő téma az eurózónába való belépés ügye, amely hazánknak a 2004-ben elnyert uniós tagsággal járó (de megszabott határidő nélküli) kötelezettsége. Az első Orbán-kormány (1998–2002) a minél előbbi euróátvétel álláspontján volt. Az uniós tagság elnyerésének idején kormányon levő szocialista-szabaddemokrata koalíció viszont kezdte elhúzni az ügyet, mint amely rövid távú szavazói vonzerővel nem jár. Medgyessy és társai ehelyett – jó kádári módra – az állami költekezéssel megtámogatott (átmeneti) jólétnövelés útját választották. Lehet ugyan mondani, hogy az ellenzékbe kerülő Fidesz is inkább költeni akart, és a megszorítás szót még a szótárából is végérvényesen kitörölte, de a kormányzati felelősség objektív dolog: a Medgyessy-kormány az eurózónába való bekerülés céldátumát 2008-ra halasztotta. Majd olyan pénzügyi viszonyok álltak elő, amelyek között már céldátumot sem lehetett kitűzni; ilyen jelenleg sem létezik.

Mégsem lényegtelen megemlíteni az ellenzék pozícióját, hiszen a saját fizetőeszköz végleges feladása végül is akkora horderejű nemzetstratégiai kérdés, amely nem tekinthető egy párt vagy pártkoalíció ügyének. Népszavazásra mégis csak a dánok tették fel, is ott szűken ugyan, de meg is bukott a nemzeti valuta feladására tett kormányjavaslat. Közös európai fizetőeszköz: így ez a jövőbe mutató, az unióba társult nemzetek együttműködésének elmélyülését szolgáló nagy előrelépés, amely mellett egy sor fontos politikai és közgazdasági érvet lehet felsorakoztatni. De ugyanez az ügy másfelől úgy is feltehető: akarja-e a polgár eddigi valutáját feladni és egy addig nem ismert új fizetőeszközt átvenni, új árakat megtanulni? Népszavazás esetén bizony nagy többségbe kerülhetnek a nemek, és nemcsak az olyan gazdag, jó pénzügyi helyzetben élő nemzeteknél, mint a skandinávok, hanem az erős és stabil valutából objektíve a legnagyobb hasznot húzó dél-európaiaknál is. Valójában a polgárok helyett a legtöbb országban a parlament döntött a pénzcseré dolgában, mint ahogy az állami költségvetés ügyeiben is a közvetett demokrácia a szokásos európai megoldás.

Ezt a múltbeli kitérőt azért kellett ideiktatni, mert máig ható jelentősége van annak, hogy az európai együttélés sok fontos és logikailag összetartozó vonatkozását a tagországokban nem övezi egyértelmű társadalmi támogatottság, és ezt nem is lehet elvárni. A választópolgárt nem szabad idealizálni, az ember any-

nyira tájékozott és racionális, amennyire; a társadalom egy része képes átlátni bonyolult technikai összefüggéseket, míg másoknak gondot okoz a legegyszerűbb logikai kapcsolat megértése is. Ám mindenkinek egyforma szavazati jog dukál. Ezért is van az, hogy a költségvetési ügyekben számos jogrend nem enged népszavazást, hiszen ha szavazásra tennék fel a „legyen-e több ingyenes állami szolgáltatás”, valamint a „szeretne-e kevesebb adót fizetni” kérdéseket, minden bizonnyal a legtöbb országban győznének az igenek, holott két perc gondolkodással belátható, hogy egymást kizáró követeléseket kívánna támogatni a többség. De nem mindenki szánja rá ezt a két percet. Ugyanúgy óvakodnak népszavazás tárgyává tenni a halálbüntetés ügyét is, amelyhez jogi-etikai dilemmák sokasága tartozik – és amiről nagy érzelmeket kavaró ügyek hatására hajlamos lenne emocionális, megfontolatlan döntést hozni a közvélemény. A közvetett demokrácia, azaz az állami intézmények, nemzetközi szerződések és alkotmányos szabályok által keretbe foglalt és a professzionális politikai pártok által menedzselte kormányzati rend jó esetben úgy szolgálja az „utca emberének” és az egymással élő társadalmi csoportok, sőt az egymást követő generációk érdekeit, hogy közben megmarad a többségi társadalmi támogatottság. Gyakran azonban kifut a népszerűség a szükséges, de kellemetlenséggel is járó, vagy negatív érzelmi töltetet nyelő intézkedések mögül. Az európai fejlődés sok ilyen fordulatot ismer.

A magyar társadalom közjogi, társadalmi érettsége felől sem táplálhatunk illúziókat, a közgazdasági, pénzügyi ismeretek terén pedig különösen rosszul állunk. Láthattuk, hogy a szocialista-szabaddemokrata koalíció úgy kapott kétszer is választói felhatalmazást, hogy a két párt egyszerre ígérte meg a nagyobb állami költekezéssel járó jóléti állapotot, valamint a kevesebb adó fizetésének szokásos szabadelvű programját. A tanárok, közvélemény-formálók, akadémikusok megállapíthatják keserűen vagy önkritikusan, hogy kisebb mértékben hatnak a társadalmi tudatra, mint a kereskedelmi tévécsatornák pillanatnyi celebritásai, de ettől a tény megmarad ténynek. A társadalom (szavazópolgárság) ismereti és értékrendi viszonyai korlátot állíthatnak az egyébként szakmailag meggyőző, távlatos érdekeket szolgáló döntések demokratikus elfogadtatása elé. Az európai tagság ügye sem kivétel: a magyar (de nyugodtan mondhatjuk: a kelet- és közép-európai) társadalom

nagyobbik fele keveset tud az európai fejlődés logikájáról, intézményeiről, a nemzeti és a nemzetek feletti feladatmegosztás szabályrendszeréről. A legtöbben egyszerűen több pénzt szeretnének kapni a gazdag Nyugattól, és mielőbb szeretnék elérni a nyugati fogyasztási szintet.

Ami pedig az uniós tagsággal jogilag együttjáró – de egyben a magyar gazdaság és társadalom fejlődését is jól szolgáló – euró átvételének ügyét illeti, itt kezdettől fogva komoly ismerethiány, noha enyhe-langyos támogatás jellemezte a magyar társadalmat. A vezető réteg (amire a szociológia és politológia az elit szót használja) azonban nem segítette a közvéleményt sem a közös európai valuta előnyeinek/hátrányainak világos megismerésében, sem az oda vezető út nehézségei feltárásban, sem annak tudatosulásában, hogy a tagsággal járó kötelezettségről van szó. Nem csoda, hogy az uniós tagság elnyerésekor lehetett érezni, hogy a közös európai valuta átvétele nem vált nemzeti üggyé, és nem alakult ki körülötte nemzeti konszenzus. Anélkül viszont a viszonylag gyors áttérésnek esélye sem maradt, hiszen a jelölt államnak komoly követelményeknek, nehéz feltételeknek kell megfelelnie több éven át az eurózónába való bekerüléshez.

A jóléti költekezés pedig, ami végbement minálunk 2002 körül és után, gyakorlatilag kizárta azt, hogy az euró-projektbe hazánk bekerüljön. Megmaradt a nemzeti valuta, mégpedig meghatározatlan, noha jogilag véges időre. A forintvaluta inflációs jellege, árfolyam-ingatagsága következtében viszont az üzleti életben gyorsan megkezdődött a gazdaság *spontán euroizálódása*: ha valaki irodát bérelt, üzleti ingatlant vett, amint korábban német márkában, úgy most újabban euróban kötötte meg a szerződést. A cégek mindinkább euróhitelt vettek fel, és ezzel kerülték ki a jóval magasabb forintkamat szintet. Majd megindult a lakosság *devizahitelezése* 2004 tájt, és nemcsak euróban, hanem a még alacsonyabb kamatú svájci frankban, sőt itt-ott japán jenben is. No de a magyar állam adóssága is csaknem fele részben devizában áll fenn, hiszen az állami költségvetés is felismerte azt, amit az átlagos magyar jelzáloghitel-feltevő: a forintkamatok túl nagyok.

Ezt a történetet eléggé jól ismerjük, hiszen a szemünk előtt játszódott le. Ezenközben éppen ezek az említett nemzetgazdasági mutatók (az európai normákhoz képest túl magas kamatszint, túl nagy infláció, ingatag nemzeti valuta, és a mögöttes okként

kiemelendő túl nagy államháztartási hiány) zárták ki hazánkat abból a választásból, hogy egyik jó megoldásként az igyekvőbb sorstárs nemzetekkel együtt átvegye a közös európai valutát (mint a szlovének, szlovákok), vagy másik lehetséges opció keretében, arra tekintettel, hogy az eurózóna átlagánál jobbak a mutatói (mint a dánoknak, svédeknek, sőt hozzánk közelebb a cseheknek) megengedhessék maguknak az önálló, ám stabil nemzeti valuta előnyét (időnként: költséges luxusát). Nekünk sem ez, sem amaz nem adatott meg; a belépési feltételek nem teljesítése miatt kimaradásunk is tekinthető egyfajta döntésnek, de ez sokkal inkább a nem-döntés esete.

Így jött el 2011 nyarának-őszének különös helyzete: nem nálunk folyt vita arról, hogy rendben van-e az adathamisításon kapott Görögország pénzügyi megsegítése a rendben levő állam polgárainak adóeuróiból, hanem *Szlovákiában*. Nálunk ugyanis nincsen adóeuró, csak adóforint; nem lévén tagjai az euróklubnak, befizetési kötelezettségeink sincsenek az eurózóna államai által most létrehozott európai stabilizációs pénzalap (ESFS) kapcsán, nem úgy, mint a szlovákoknak. Viszont nem is terjed ki reánk az a pénzügyi védernyő, amelynek költségeit a potenciálisan érintett államokban az adófizetőknek kell viselniük.

Manapság a más nemzetekért viselt felelősség, az európai szolidaritás nem mutatkozik túl népszerű ügynek egyébként az egész kontinensen. Különösen nehezen szánta rá magát a szlovák politikai osztály, hogy megszavazza a nemzeti hozzájárulást a pénzalaphoz. Végül csak beadta a derekát minden főbb parlamenti párt (két kisebb euroszeptikus formáció kivételével), de a koalíciós kormány belebukott.

Vajon mi miként viselkednének hasonló esetben? Nos, itt áll elő a kontrafaktuális történelmi elemzési pillanat. A 2004-ben felvett tíz tagország közül Szlovénia (2007), Málta, Ciprus, Szlovákia (2009), és legutóbb Észtország (2011) vette már át az eurót. Mi lett volna akkor, ha a magyar kormány elsőként, azaz Szlovéniával együtt, vagy egy évre rá, netán északi szomszédunkkal egy időben tér át az euróra?

Ezt a hipotetikus ügyet hirtelen izgalmassá teszi az, hogy 2011 őszen az európai pénzügyi zavarok kritikus szakaszba értek. A magyar miniszterelnök október 23-án nem a nemzeti ünnep rendezvényein vett részt, hanem Brüsszelben volt, az európai

vezetők csúcstalálkozóján; de csupán „külső körös” szereplőként. Igaz, nem méltatlan társaságban, hiszen a britek, a dánok, a svédek, a lengyelek és csehek sem tagok – más és más okból. Véleményük persze számít az euróövezeti válság dolgaiban, de korlátosan: a francia elnök keményen vissza is szólt az európai válságkezelés brit kritikájára, mondván, hogy aki nem igyekszik be a pénzügyi klubba, halkabban beszéljen annak belső ügyeiről. A britek és a két gazdag nordikus ország valóban nem törekszik a belépésre, holott mutatóik alapján készen állnának. Hazánk azonban egyszerűbb okok miatt nem tag: ez ideig a belépési feltételek egyikét sem teljesítette.

A legkülönösebb a történetben az, hogy amikor először komolyan felmerült az önálló nemzeti valuta feladásának és az euró átvételének stratégiai kérdése 2001-ben, akkor legalább egy belépési határértéknek már megfelelt az akkori magyar nemzetgazdaság: ez az államadósságnak már megfelelő hazai termékhez (GDP) mért aránya. Az tehát, ami egy évtizedre rá a leginkább vizsgált mutatószám lett Európa-szerte. És bizony, 2011-ben sokkal rosszabb a magyar makropénzügyi helyzet legfőképpen éppen ezen a téren: az akkori 52 százalékkal szemben 2010 végére már 81 százalék felé emelkedett a mutatónk, további megállítást is egyelőre csak úgy lehetett elérni, hogy 2010 végén a kötelező magánnyugdíj-pénztári megtakarítások nagy hányadát a kormány bevonta az állami nyugdíjellátási alapba, és a folyó kiadásokra el nem költött résszel csökkentette az állam úgynevezett explicit államadósságát. Az implicit adósság, amelyről tehát „nincs papír”, annyival természetesen megnőtt, amennyi jövőbeli nyugdíjkifizetést vállalt az Országgyűlés a későbbi generációk kormányzatainak kontójára – hiszen kétmillió reménybeli nyugdíjas az akkori nyugellátását majd az akkori állami nyugdíjalaptól remélheti csupán, hiszen 2011 elején kilépett a magánnyugdíjrendszerből.

De ez már a távoli jövő ügye; noha a demográfiai folyamatok eleve generációs jellegűek, és stratégiai szemlélettel éppen a nagy átfutású ügyekben szükséges a megfontolt kormányzati cselekvés. Mindenesetre érdekes adalék az állami feladatvállalás ügyéhez, hogy pontosan az aggasztó demográfiai folyamatok miatt a jobb-közép polgári cseh kormány éppen 2011-ben vezeti be a kötelező magánnyugdíj-pénztári rendszert. No de ők vezethetik, hogy a rendszer felfutásának éveiben az állami nyugdíjalapnak a kieső

befizetések miatti hiányát az állam folyó jövedelmeiből pótolják, hiszen nem túl nagy az éves deficitjük, sem az államadósság százalékos aránya. Ezenközben a magyar kormány 2011 nyarán kénytelen volt meghirdetni az államadósság elleni harcot; ebben viszont e sorok írásakor nem állunk jól, hiszen a forint nagyot gyengült a kemény valutákhoz képest, és mivel az állam adósságának nagy része devizában van, bevételei pedig kizárólag forintban, adósságrátája azonnal megnő a nemzeti valuta gyengülésekor.

Szóval; mi lett volna, ha valahogy, valakik 2002 tájt, de legkésőbb az uniós tagság elnyerésekor úgy döntenek, hogy a társadalmi jólétet nem állami (deviza-) hitelek felvételével és a lakossági eladósodás bátorításával segítik elő, hanem annak a valutának az átvételével, amelyről a Magyar Nemzeti Bank akkori elemzése kimutatta: gyorsítaná a magyar növekedést, és így közvetve a magyar jólétet is. Nem nehéz belátni, hogyan: az erős és stabil euró mellett a kamatszint alacsonyabb az állam számára (amely így jóval kevesebbet költene ma kamatfizetésre), de minden vállalkozás számára is, következésképpen a magyarországi üzleti cégek gyorsabban fejlődhetnek volna, többet beruházva, több munkahelyet teremtve. Mindez elmaradt, kimaradt. Igaz, a magyar kiinduló helyzet és a stabil pénz közé állt az áttérés kényelmetlen folyamata: a belépés úgynevezett *maastrichti ismérveinek* teljesítése. Olyan ez, mint az eltunyult és szívpanaszos páciensre kirótt fogyókúra: ha már túl lenne rajta az illető, sokkal jobban érezné magát, csak valahogy a fránya súlytöbblettől kellene valahogy megválni.

Ezt a fogyókúrát nem vállalta a politikai osztály minálunk. Nem csoda: melyik politikus szeret kellemetlen intézkedéseket ráerőltetni a nem túl képzett és hosszabb távra ritkán kalkuláló szavazópolgárra?! De azért az ilyen csoda időnként megesett. Hol is, és hogyan? Ha a két kis déli entitást (Máltát, Ciprus görög felét) nem tekintjük sajátos viszonyaik miatt, akkor azt látni, hogy ahol *új országot építettek*, ott az EU belső körének számító eurózónába való bekerülés feladatát komolyan vették.

Figyelemre méltó, hogy a nemzetépítés a pénzügyek vonatkozásában a 21. század elején nem ugyanazt jelenti, mint a 19. században, nevezetesen nem a saját fizetőeszköz megteremtését, hanem éppen ellenkezőleg, annak feladását. Ám ez az ellentmondás látszólagos: az integrált pénzpiacok és kereskedelmi nyitottság mai feltételei mellett az alapos elemzés megmutatta, hogy nem a

spekulációs támadásoknak mindig kitett, a gazdasági fejlődést kevésbé támogató, arra inkább az árfolyamkockázat és az átváltási költségek miatt terhet pakoló saját valuta mellett szól a több érv. Röviden: a közös európai valuta átvétele a *nemzeti érdek*.

Pénzcsere esetén persze új árakat, új bankókat kell megtanulnia a nagyközönségnek, és főleg egy kor fölött az már nem megy könnyen. De nem kell felfújni a panaszokat: az euró egyáltalán nem ismeretlen, hipotetikus ügy a kétezres évek Baltikumában, a mediterrán vidéken, de Pesten sem. Milliók használták, használják a nemzeti fizetőeszköz mellett, és most már 6 új tagországban ez a nemzeti fizetőeszköz. Ami történetesen megegyezik a németekével. A franciákéval. Ha baj van most az európai pénzügyekben, az legfőképpen nem az euró miatt és nem is annyira az euró körül van, hanem néhány túlságosan eladósodott állammal, az ottani politikai elit gyatra teljesítményével.

No de vissza a kontrafaktuális történelmünkhöz. A mögötünk álló évtizedet végiggondolva a „mi lett volna, ha...” kérdéssel könnyebb dolgunk van, mint a „miért nem lett mégsem az...” ügyében. Ha ugyanis hazánk 2007 elején vagy akár csak 2008 január elsején átveszi az eurót az akkor fennálló mintegy 250 euró/f forint árfolyam mellett, akkor azt az érvényes szabályok szerint csak úgy tehette (volna meg), hogy előtte 24 hónapig megrázkódtatások és leértékelések nélkül bent tartotta a nemzeti valutát az ERM 2 elnevezésű árfolyamrendszerben: ez nem okozott volna problémát, láthatjuk ma is visszatekintve. Már csak azért sem, mert a 2008 januári belépéshez az kell, hogy 2007 nyarán az európai hatóságok megállapítsák: a jelölt államadóssága a GDP 60 százaléka alatt volt a megelőző teljes esztendőben (2006-ban), és a költségvetés hiánya is fenntartható módon jóval a GDP 3 százaléka alatt maradt. Most persze tudjuk, hogy valójában a 2006-os – választási – esztendőben az engedélyezett szint bő háromszorosára rúgott a deficit – de most a fantáziánkat elengedtük. Az infláció is az éves 2 és 3 százalék közötti, a kamatszint is kellően alacsony – csakis így vehettek fel minket.

De miért is ne lenne viszonylag alacsony a pénzromlás üteme, ha a maastrichti norma alatt maradt az állam túlköltekezése? Ám akkor hogyan lehetett választást nyerni?! Talán csak nem a becsültebb kormányzás ígéretével? Csak nem azzal, hogy a feszes költségvetési viszonyokra tekintettel az állami jövedelempótló támo-

gatásokat célzottan, az kedvezményezettnek saját erőfeszítéseire kötik? A munkanélküli-segélyezettnek valóban el kell fogadnia a meglevő munkahelyajánlatokat? Mert betöltetlen álláshelyek mindig vannak a gazdaságban, léteznek 2011-ben, és főleg léteztek a képzeletbeli 2006-ban, 2007-ben, amikor az alacsonyabb kamatszint, a kisebb infláció és a stabilabb valuta jóvoltából mind a hazai cégek, mind az ide települő külföldiek szívesebben fektetnek be új álláshelyek létrehozására. Talán ide jött volna az az autógyár, amely 2006-ban nálunk körbenézve nem talált elég munkás kezet, és így ment eggyel északabbra.

Az olvasó szabadon folytathatja a múlt újraírását. Abban a be nem következett múltban persze nem akkora üzlet svájci frankban felvenni lakáshitelt, hiszen a forintkamatok sem sokkal magasabbak (és a pénzügyi szervezetek állami felügyelete a Nemzeti Bankkal együtt a közjóra való tekintettel nyilván olyan többlet-tartaléktartási kötelezettséget rótt volna a bankokra, amely miatt bankári szempontból sem érte meg a frankhitel nyújtása). Az euróhitel persze mehet, miért is ne, ha kéznnyújtásnyira van a közös valuta átvétele: akár forintban kezdte, akár eleve euróban, 2008 januárjától euróban jön a fizetés, a nyugdíj, abban fizetjük a gázszámlát, és természetesen abban törlesztjük hiteleinket.

2008 nyarán azután furcsa hírek érkeznek az eurózónán kívülről: Izland csőd felé rohan, és a Nemzetközi Valutaalapoz kell fordulnia hitelért – az első európai ország hosszú évtizedek óta a Valutaalap történetében. De eltérően a szomorú valóságtól (mí szerint 2008 novemberében Magyarország a következő valutaalapi hitelfelvevő), kontrafaktuális históriánkban ilyen velünk nem esik meg, mert hogyan is eshetne, ha az államadósságunk messze az európai átlag alatti, a költségvetés csaknem egyensúlyban, és nem lévén saját nemzeti valuta, nincs mivel próbálkozzanak a gyenge egyedre vadászó pénzügyi ragadozók. A világgazdasági krízist persze megérzi a polgárosodott Magyarország: vissza kell venni a meghirdetett sportpálya-építési kormányprogramból (de nem a bölcsődefejlesztés tervéből és az innováció-ösztönzési projektből).

Hagyjuk az álmodozást. Bár jó lenne mégis belesni a meg nem valósult jelen azon pillanatába, amikor a magyar Országgyűlés honatyái és anyái azon vitatkoznak kivörösödve, hogy kell-e és miért is hozzájárulnia hazánknak az EFSF elnevezésű pénzügyi

alaphoz 6 milliárd euróval, ha abból a gazdasági adatok manipuláló, adót fizetni nem szerető, hiányt hiányra halmozó, és ráadásul nálunk még némileg gazdagabb görögöknek kell elsőnek segítséget nyújtani. Hallom lelki füleimmel, ahogy a kormányfő az európai szolidaritással, az uniótól kapott komoly pénzügyi támogatásunkkal, a válságból megerősödve kijövő magyar nemzetgazdaság piacszerző képességeivel érvel az alaphoz való hozzájárulás mellett, míg a radikális és Európa-ellenes kis párt a lusta görögök megbüntetését kívánva kimaradást követel az egészből (ahogy a valóságban a szlovák parlamentben Slota és pártja így viselkedett). De álljunk csak meg; lenne egyáltalán ilyen párt a kontrafaktuális magyar törvényhozásban?

A történetből fakadó másik kérdésre már nehezebb a válasz, rá is hagyom az olvasóra. Pedig az alternatív történelem megírásánál elvileg az a könnyebben rekonstruálható ügy, hogy miért is úgy esett meg a história, ahogy megesett. Miért is maradt ki Magyarország az unió belső körébe jutásból, holott az 1990-es évek elején még mi voltunk a nagy sikeresélyesek, még a múltból öröklött államadósság és a kádári korszak egyéb gazdasági-társadalmi öröksége ellenére is. Holott éppen a nagy államadósságot cipelő országoknak lett volna eminens érdeke belépni abba a valutakörbe, amelyben egészen a válságig a német államhoz mérhető kedvezménnyel finanszírozhattuk volna a megörökölt adósságot. Holott éppen egy olyan országban várható a nemzeti adósságcsapda elkerülése, ahol a vezető réteg („elit”) egy emberöltőn belül kétszer is nyakán érezhette az államcsőd ördögének kénes leheletét. Holott, holott...

Mégsem úgy esett, ahogy az fent olvasható. Most itt van rajtunk az államadósság, és kerülget minket az országhoz tartozó leminősítés. A 2009-es globális megrázkódtatásból a nemzetközi összehasonlító adatok alapján (Munyo & Talvi, 2011) az összes érintett ország közül a legrosszabbul kerültünk ki.

Nehéz megérteni, hogy miért az történt, ami végül is a történelemkönyvekbe bekerül.

BOD PÉTER ÁKOS

MAKOVECZ IMRE

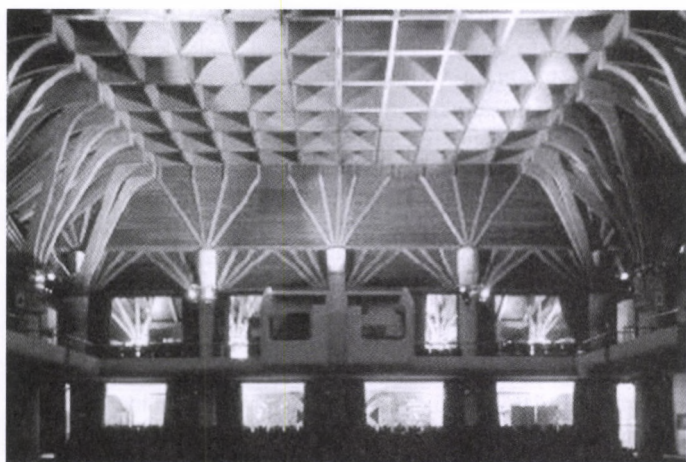
(Budapest, 1935. november 20. – Budapest, 2011. szeptember 27.)

Makovecz Imre halála itthon és külföldön megrendítette tiszteletét. A média napokon át ismertette épületeit, idézte társadalmi és kulturális témájú megnyilatkozásait, felelevenítette interjúit. Makovecz munkássága nemcsak az építészeket érdekelte, életműve túllépett közvetlen működési területén.

A magyar építészet történetében kevesen jutottak olyan ismertségre és elismertségre, mint ő. Itthon közéleti szereplése révén is, külföldön építészetének értékes sajátossága miatt, mely alternatívát mutatott a 20. század rideg racionalizmusával szemben, kiutat kínált a sivárságból. Alkotásban és szándékban rokonságot tartott Frank Lloyd Wright organikus építészetével és a filozófus Rudolf Steiner törekvéseit tükröző épületeivel, a két Goetheanummal. A külföld érdeklődése egyedül még nem fémjelzi Makovecz Imre épületeinek értékét, mert azt extravaganciák is elérhetik, de komoly kritikusok – köztük Jürgen Joedicke és Paolo Porthogesi – részéről kapott elismerés már az egyetemes építészettörténet értékeihez való besorolást jelenti. Nekünk, magyaroknak különösen fontos, hogy Makovecz Imre Kós Károly követőjének vallotta magát. Kétnemzedéknyi különbség választotta el őket egymástól, két hegycsúcsként magasodnak ki a 20. századi magyar építészet vonulatából.

Nem kívánom itt most sem ismertetni, sem méltatni Makovecz Imre életművét, korábbi írásaimban – már az ő fiatalabb életéiben is – igyekeztem értékeire irányítani a figyelmet. Gyászungban arra is kell gondolnunk, hogy az építészeknek és a médiának egyaránt kötelezettsége Makovecz Imre hagyatékának őrzése, népszerűsítése – ahogyan feladata ez a magyar kulturális politikának is.

Először azzal, hogy Makovecz Imre halálát követően életművét védelem alá kell helyezni. Nem gyakori ez röviddel az alkotó halála után, de volt már példa arra is, hogy neves építész alkotását még életében műemlékké nyilvánították. (Úgy tudom, éppen Kós Károly zebegényi templomát.) Sajnos ilyen szokatlan kiváltságra most már nincs szükség, de intézkedni mielőbb kell, hiszen vannak épületei, amelyek már ma is károsodnak (mint a visegrádi parkerdő épületei). Az első lépés tehát a műemléki védelem. Az illetékesek döntése, hogy kiválasztják-e a védelem alá helyezendő

SÁROSPATAKI MŰVELŐDÉSI HÁZ,
Makovecz Imre munkája

épületeket, vagy az életmű egészére vonatkoztatják a védelmet. A teljes védelem szokatlan módja nemcsak méltó lenne Makovecz Imre emlékéhez, de első lépésként talán egyszerűbb is, mint a bizonyára sok szempontra kiterjedő értékelés alapján történő kiválasztás. Utóbbinál az építészeti kvalitás megítélése szubjektív lehet, és ezért is vitákra adhat alkalmat. Szempontként ebben az esetben felvetődik továbbá a gazdaságos megőrzés lehetősége. Ezzel kapcsolatban riasztó példaként mutatkozik az egri uszoda üzemeltetésének nehézsége. Makovecz Imre életművének szinte egésze középület, szerencsére ennek túlnyomó hányada szakrális épület, ahol a fenntartás lehetősége – remélhetőleg – könnyebben biztosítható, de legalábbis szándéka biztosra vehető.

Az életmű megőrzése a műemlékvédelem keretei között sem egyszerű feladat. Az előljáróban említett Rudolf Steiner első Goetheanuma fából épült és sajnálatosan leégett. Steinernek még volt életéből kevés ideje és ereje ahhoz, hogy azt egy az expresszionista építészet fogalmához sorolható, betonból épített, extravagáns alkotással pótolja. Intő párhuzam, hogy Makovecz Imre egyik fiatalkori jelentős épülete, a Tatabánya közeli *Birkacsárda* immár évekkel ezelőtt ugyancsak leégett. Makovecz Imre értékes életművének túlnyomó többsége tartószerkezetében és dekorációjában egyaránt fából épült. Egy tartószerkezetében is faanyagú épületre azonban a tűzvészen kívül más veszélyek is leselkednek, főleg a viszonylag gyors elmúlás. A szerves anyagot a szű rághatja, a gomba pusztíthatja. Fokozottan érzékeny a talajból felszivárgó nedvesedésre és a tetőkárosodásból eredő beázásra. De mállasztja azt az idő maga is. A fenyőfából épült tartószerkezetek 200 évnél ritkán hosszabb életűek. A mai vegyi védelem szerencsére ezt jelentősen meg tudja hosszabbítani. Ezzel kell tehát próbálkozni, ehhez kell folyamodni. A fa rendszeres kezelése a tűz ellen is legalább részleges védelmet tud biztosítani. A felhúzódo talajnedvesség évek után a szigetelés megújítását igényelheti, ennek ellenőrzése folyamatos feladat. Makovecz Imre épületeinek a sorában ott, ahol nem fűrészelt fát alkalmazott, hanem akár tartószerkezetként, akár dekoratív elemként ágaival együtt megtartott fákat „ültetett” be, ott a megőrzés a műemlékvédelmet a pótlás sajátos feladatával fogja konfrontálni. A fa lehető megőrzésének kérdéséhez végül ismét intésként említem, hogy az építőanyagok sorában a kő csak nagyon lassan mállik, a beton szinte vég nélkül

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM KÖZPONTI ÉPÜLETE
Piliscsaba, Makovecz Imre munkája

szilárdul, míg az ókori Olympos fából épített nagy templomára csak az irodalom utal.

A hagyaték megőrzésének van végül egy kegyeleti aspektusa is. A gazdag Makovecz-életmű jeles alkotásai szerte az országban, ezen kívül Erdélyben, Spanyolországban, Németországban, Szlovéniában és más helyütt is állnak. De éppen Budapesten mindössze egy ravatalozó dekorációjára és egy Szentkirályi utcai homlokzat alakítására szorítkoznak. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy Budapestnek nincs Makovecz-épülete. A Hattyú utcai lakóépület ugyan jellegében tükrözi a Makovecz-iskolát, de mégsem az ő műve, hanem egyik tehetséges tanítványának, követőjének az alkotása. Nem feladatomban, hogy firtassam, mi ennek a diszkriminációnak az oka. Legyen az akár a Makovecz Imre sajátos architektonikus szemléletével szembenálló kollégáknak a befolyása, akár a tömeges lakásépítésre alkalmatlannak ítélt megoldásoknak, többé-kevésbé érthető kifogásoknak a következménye. Mégis sajnálatos, hogy Makovecz Imre egyik szép templomterve Budán nem épülhetett meg. Az illetékeseknek bizonyára kevés volt ehhez a pénze, érthető nehézségek akadályozták a kivitelt. Úgy érzem, hogy Makovecz Imrének emlékét a fővárosban mégis e templom felépítése őrizhetné meg méltón, és a sajnálatos hiányt pótolhatná. Talán az ő végső nyughelye is itt lehetne. (A kiviteli tervek elkészítése aligha jelenthet nehézséget a Makona iroda kollégáinak...)

KUBINSZKY MIHÁLY

NAGY KÁROLY

(Nyíregyháza, 1934. május 24. – New Jersey, 2011. május 3.)

Ha egyetlen képbe lehetne összefoglalni Nagy Károly tevékeny életének és munkásságának lényegét, visszaidézném az Anyanyelvi Konferenciát, ahol jó néhány évvel Reagan elnök emlékezetes felhívása előtt: „Mr. Gorbacsov, bontsa le azt a (berlini) falat”, Nagy Károly üzenete ez volt: *„Kádár elvtárs, bontsa le a körülöttünk élő magyaroktól elválasztó falakat”*. Elérte, hogy az anyanyelvet ápoló és megőrző mozgalom szervezésébe bevegyék a Kárpát-medence országainak képviselőit is, és ezzel meghíusuljon a rendszer igyekezete, hogy azt a nyugati magyarok felé irányuló propaganda eszközeként használhassák.

Pedig éppen az Anyanyelvi Konferenciával kapcsolatban érte Károlyt (és néhány társát, így Czigány Magdát és Lórántot, Karátson Endrét, Kibédi Varga Áront, Márton Lászlót) kritika és elmarasztalás az emigráció számos tagja részéről. Attól féltek, hogy bármilyen magyarországi részvétel az ottani kommunista rendszer malmára hajtja a vizet. Még a gondolkodásában rendkívül nyitott Kovács Imre is kifejezte rosszsallását, helytelennek nevezte részvételüket, mert *„a hivatalos hazaiak kihasználják és úgy kezelik őket, mint akik hazatértek, megtértek... tudatosan vagy akaratlanul beálltak a rendszert szolgálni”*. Holott éppen ennek az ellenkezője történt. Amikor Kovács Imre megbizonyosodott arról, hogy a konferencia valóban jó magyar ügyet szolgál, megváltoztatta a véleményét: *„Most azonban az Anyanyelvi Konferenciának egy olyan tankönyve jutott el hozzám, melyről csak a legjobbat írhatom, mi több: melyet a külföldi magyar szülők figyelmébe ajánlhatok. Ebben a könyvben szikrája sincs a kommunista propagandának, ellenkezőleg, olyan nemes, veretes hazafiság hatja át, amellyel már régen találkoztunk.”* Nagyrészt Nagy Károly munkálkodásának következtében sikerült részt venni a magyarországi rendszer falán, és elérni, hogy a konferenciákat ne tudják saját szolgálatukba állítani. Szóval lehetett tenni a sajnálatosan egyirányú magyar–magyar szellemi kapcsolatokat, a felemás párbeszédet és a kommunista irodalompolitika egyéb problémáit. Végül is az egész Anyanyelvi Konferencia gondolatát két nyíregyházi tanítóképzős társával, Czine Mihálllyal és Váci Mihálllyal együtt indította el.

Az *Új Látóhatárban* közölt írásában Károly azt vallotta, hogy az anyanyelvi mozgalom nem a magyarországi hivataloké, hanem hazaiak és nyugatiak közös kezdeményezése, és az utóbbiaknak mindent el kell követniük, hogy az (AK) valóban közös alapításként működjék. *„Bár nem látok veszélyt arra nézve, hogy az otthoniak ki tudnák venni kezünkből az iniciatívát – írta –, nekünk kell megtenni a következő lépést, meg kell határoznunk dolgokat, meg kell alkossunk megközelítési módokat, kijelölni kereteket és egyáltalán: vissza kell terelelnünk a diskurzust oda, amiből kiindultunk s ami a lényeg: külföldi magyar gyermekek magyartanulásának szakmai problematikájához.”* Szót emelt ugyanakkor a külföldi (nyugati, erdélyi stb.) magyar sajtóval kapcsolatos tiltó, kirekesztő otthoni politika ellen. *„Nem engedhetjük meg magunknak tovább az öncsonkítást, hiszen külföldi magyar kultúránk nagyon lényeges részéről, példamutató hűségű és áldozatvállaló munkatársainkról, magas színvonalú irodalmi fórumainkról, saját magunkról van szó!”* Tudta, hogy a magyarországi rendszer kultúrpolitikája elleni küzdelem nem megy visszatzetés nélkül, de vallotta, hogy megéri a fáradozást. *„Tény, történelmi és sokak számára visszavonhatatlanul, halálosan vagy nyomorítóan súlyos tény, hogy alapos okuk lehet (az emigránsoknak) a bizalmatlanságra, (de) sokan már bőségesen bizonyítottak, szolgálnak, vállalnak óriási áldozatokat külföldön a magyar szóért, kultúráért továbbra is.”*

Magatartását minden esetben az 56-os forradalom emléke, az onnan hozott feladat határozta meg. Amerikába érkezése után így foglalta versbe eljövetele értelmét: *„Mert nem akartunk élvé eltemetve lenni, s enni, ami a maradék Moszkva asztalán. És nem akartunk többé síri csendben lenni s tenni, amit rablók diktálnak e Hazán.”* Megérkezése után azonnal csatlakozott az itteni diákszövetséghez, lett annak egyik meghatározó egyénisége. Tapasztalatait, mint a szövetség Igazgató Tanácsa 1962–63 évi elnöke *Demokrácia Iskolája* néven így foglalta össze: *„1956 előtt csak vágyainkban élt a demokrácia, de gyakorlata helyett csak azt kaptuk: »szóljanak hozzá az elvtársak« ahhoz, amit az egyeduralkodó párt már eldöntött. A forradalom alatt kezdtük tanulni az igazi képviseleti demokráciát a Forradalmi Tanácsok, Nemzeti és Munkástanácsok működésének híreiből és személyes tapasztalatainkból. Tanultuk, hogy hogyan egyeztethető, érvényesíthető az egyén és a közösség joga, és rájöttünk, hogy ha hagyják szabadon viselkedni, emberi közösségek tudnak saját sorsukról dönteni. A forradalom leverése után külföldre menekülve aztán egyetemeken*

folytattuk – szaktárgyaink mellett – a demokratikus gyakorlatok nyugati módszereinek tanulmányozását is.

Az ÉMEFESZ egyik helyi csoportja, New Jersey legnagyobb állami egyetemén, az 1766-ban alapított Rutgers Universityn működő »Magyar Diákok a Rutgers Egyetemen« például 1961-ben, a forradalom ötödik évfordulójához közeledve határozati javaslatot nyújtott be az egyetem Student Counciljának, hogy a Tanács az egyetem sokezernyi diákja nevében szolidaritást vállaljon az idegen csapatok által megszállt, önrendelkezési jogától megfosztott magyar néppel és követelje az ENSZ-től, hogy érvényesítsen függetlenséget, szabadságot, demokráciát Magyarország számára. Hétről hétre eljártunk a Student Council üléseire, ahol megvitatták javaslatunkat. Ilyen nemzetközi politikai állásfoglalás szokatlan volt amerikai diáktársaink számára. Érveltünk, bizonyítottunk, dühöngtünk, vitatkoztunk, elkeseredtünk, reménykedtünk az éjszakába nyúló tárgyalásokon. És csodálkoztunk, meg tanultunk is. ...A vélemények, ellenvélemények, tartózkodó állásfoglalások emberi egyenjogúsága bontakozott ki előttünk, annak nehézkes, de szabad, komolyan vett és türelmes gyakorlati megvalósulásában. Határozati javaslatunkat végül a Diáktanács megszavazta és elküldte az ENSZ-nek.”

Így járták végig a magyar diákok itt a „Demokrácia Iskoláját”. Ez a parlamentáris demokratikus tárgyalási határozathozatali, döntési folyamat vált az ÉMEFESZ, a magyar diákszövetség módszerévé is.

Nagy Károly ezután is fáradhatatlanul járta a nyugati magyar közösségeket, részt vett a Magyar Baráti Közösség (ITT-OTT) Reménység tavi (Lake Hope) nyári táborában, a Svédországi Magyarok Országos Szövetsége tíznapos előadó-körútján, ugyanígy Torontóban, Luganóban és másutt. Rendezte a New Brunswick-i Magyar Öregdiák Szövetség–Bessenyei György Kör előadóestjeit, amelyeken több mint háromszáz magyarországi és külföldi előadó vett részt. 1980-ban a Rutgers Egyetemen emlékeztetve az 1942-es magyar sorskeresztekkel foglalkozó balatonszárszói megbeszélésekre, megrendezte az Amerikai Szárszó konferenciát. Nem kis részben az Exil-PEN magyar tagjainak (Györgyey Klára elnök, Brogyányi Jenő, Csicseri-Rónai István, Nagy Károly, Varga László) volt köszönhető, hogy 1966-ban Illyés Gyula és Weöres Sándor ki-juthatott a New York-i PEN kongresszusra és találkozhatott a Magyar Öregdiák Szövetség tagjaival Nagy Károlyéknál.

Károly volt az, aki először mutatott rá a szórványosodás súlyos problémájára nemcsak nyugaton, de a Kárpát-medencei országok-

ban is. „Magyar anyanyelvünk Magyarországot határain túl ma mindenütt veszélyeztetett helyzetben van” – írta a *Nyelv és Lélek Könyvek* sorozatban megjelent *A magyar nyelv és kultúra megtartása* című, 1998-ban vele közösen szerkesztett könyvünkben. Megdöbbentő adatokkal mutatott rá a szórványosodás következményére. „Romániában a magyar anyanyelvűkön tanuló óvodások aránya csak 6,5, az általános iskolásoké 5,1, a gimnazistáké meg csak 4,4 százalékos volt. Szlovákiában minden negyedik magyar fiatal szlovák iskolába járt. (Ma még kevesebb.) A délvideki magyar gyermekeknek több mint 30 százaléka nem tanulhat anyanyelvén. Az Egyesült Államokban 1990-ben magát magyar származásúnak valló embereknek mindössze 9,35 százaléka jelentette, hogy otthonában magyarul (vagy magyarul is) beszél, 17,83 százalékkal kevesebben, mint tíz évvel ezelőtt.” A könyvben a veszélyeztetett helyzetű magyar nyelvünk védelme érdekében számos javaslatot tettünk az óhaza és az amerikai magyar szervezetek számára, de meg kell jegyezni, hogy azokból édeskeves valósult meg az elmúlt 22 évben. Itt két egymással összefüggő, mégis különböző feladatról beszélünk: az egyik a magyar nyelv és kultúra megtartása és átadása, a másik a nyelven túli magyarság megőrzése. „Eljutottunk egy olyan pontra, amikor az eddig legaktívabb generáció már nem tudja ezt a munkáját a régi határfokkal végezni. Vannak, akik a helyükre állnak, de koránt sem elegendő számban és felkészültséggel.” Segíteni, tanítani és felkészíteni az utánunk jövőket, ez volt az a feladat, amelynek Károly az életét szentelte. Nem maradt ez észrevétlenül a magyarországi megfigyelők előtt sem. Mészöly Miklós jegyezte meg 1980-as amerikai előadó-körútja után, hogy „sok esetben még bennünket is megszégyenítő módon tárgyilagos, aktív és felelősségteljes” az amerikai magyarok munkája.

Számos könyv, cikk, kiadvány, Nagy Károly munkásságának terméke, gazdagítja a magyar emigráció irodalmát. Talán leglényesebb ezek között az, amely *Botrány és remény* címmel Bibó István válogatott tanulmányaival foglalkozott. Annál is jelentősebb ez, mert Bibó írásainak angol nyelvű fordítását is eljuttatta az amerikai egyetemekhez és tudományos intézményekhez. Szerkesztésében 1991-ben először jelent meg angolul Bibó István legfontosabb tanulmányainak, írásainak 591 oldalas kötete: István Bibó: *Democracy, Revolution, Self-Determination*. Társszerkesztője volt Lee Congdonnal és Király Bélával, annak az 1956, *The Hungarian Revolution and War for Independence* című 956 oldalas angol nyelvű tanulmánykötetnek is, amely az Atlantic Research és a Magyar Tu-

dományos Akadémia közös kiadásában 2006-ban jelent meg. Nem kevesebb értéket jelent az a tankönyvsorozat, amelyet külföldi magyar írókkal, gyakorló pedagógusokkal, szülőkkel együtt az ő kezdeményezésére adott ki a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. *Tarka lepke* (6–8 éveseknek), *Aranyhíd és A magyar szavak világa* (8–12 éveseknek), *Beszéljünk magyarul* (12–15 éveseknek) és *Hogy mondjuk helyesen* (16–20 éveseknek).

Bár Nagy Károly mindig igyekezett magát a napi politikától távol tartani, ha kellett, nem riadt vissza véleményét a nyugati vagy kisebbségi magyarok érdekében hangoztatni. 1988-ban Grósz Károly amerikai útja során felháborodva utasította vissza a miniszterelnök nyilatkozatát, aki szerencsétlen és ostoba módon emlegette az 1956-os forradalmat.

„Megtapasztaltuk, hogy Amerika és a nyugati országok szemében milyen megbecsülést vívott ki a Németh László által 56-ban emelkedő nemzetnek nevezett magyarság a forradalom alatti szabadságszerető és demokratikus magatartásáért – nyilatkozta. – Ez a megbecsülés és tisztelet olyan értékes erkölcsi tőke és hitel, amelyet roncsolni a nemzetnek okoz kárt, amelyre felelősségteljesen építeni az összmagyarság érdeke.”

Amikor a rendszerváltozás után szóba jött a nyugati magyar intézmények hazatelepülése, kifejtette az itteni magyarok munkájának fontosságát: *„még mindig van jó néhány olyan feladat, amelyet csak mi és csak külföldön tudunk elvégezni. Amerika továbbra is keveset tud Közép-Európáról, és nagyon keveset tud a Kárpát-medence magyarságáról. Információközvetítésről van szó. Lobbizó feladatokat is el kell látnia az amerikai magyarságnak. Nagyon fontos, hogy nyugati szervezeteink rendszeresen, állampolgáraiként arra biztassák Amerikát, hogy hathatósan segítse Közép-Európa magyarságát.”* 1993-ban szót emelt a választási törvény módosításával kapcsolatban is. *„A külföldön élő magyarok magyarországi érdek- és jogképviselőt jobban szolgálhatná – írta – egy olyan intézmény, hivatal felállítása, amely egy országgyűlési biztos, ombudsman feladatait látná el folyamatosan a parlamentben.”* Részben az ő sürgetése eredményeként az ombudsman intézménye valóban létrejött.

Nagy Károly mindig az összmagyarság ügyét tartotta szem előtt. *„Nekünk természetes magatartásunk, működésünk egyik alapeleme a tizenhatmillió magyarban való gondolkodás. Meg kell keresnünk, meg kell találnunk a módokat, eszközöket a legnagyobb szükségben és veszélyben élő embertársaink, nyelv és kultúrtestvéreink megsegítésére, megvé-*

désére, sorsuk jobbítására.” Ennek a célnak az érdekében határozta meg a nyugaton élők megváltozott szerepét és feladatait abban az időben, amikor az összmagyar érdekeket még csak itt lehetett képviselni: „Már nemcsak az a fontos, hogy a Magyarországtól távol szakadt emberek megtartsák magyarságukat, hanem a megtartott kultúra és nyelv küldetését, missziót is jelentsen. Tegyük késszé a világon szétszórtan élő magyarokat arra, hogy képviseljék a magyarság érdekeit külföldön – afféle külképviseleti hálózatként, amely kormányfórumokon, tudományos és törvényhozó szerveknél, nemzetközi konferenciákon kiáll a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek érdekében úgy, ahogy azt a magyar emberjogi alapítóvány teszi Amerikában.”

Végül is mindig tanító maradt, ahogy azt Bibó István és József Attila értelmezte. „Én egész népemet fogom... tanítani.” Ezt a feladatvállalást kapta örökbe, nagyapja hagyta rá a „Négy M” tennivalóit: „mindenki, mindenkor, mindenütt – munkában.” Ebben a szellemben szólt 1966-ban Camp Kilmer-i beszédében a forradalom tizedik évfordulóján: „Németh László ezt mondta ez év májusában (az amerikai magyar diákokhoz intézett üzenetében): »A diaszpóra lehet egy nemzet ereje is, ha dolgainkat közvetíti a nagyvilágnak s a nagyvilágot közvetíti hozzánk.« S mi az, amit közvetítsünk – kérdezi Nagy Károly. – A külföldnek közvetítsük azt, hogy Magyarország nem azonos az uralmon levő politikai rendszerrel. S mit közvetítsünk hazánknak? Közvetítsük a demokratikus társadalmi berendezkedés módszereit, az emberi szabadság, az emberi jog intézményesítésének lépéseit. Mondjuk el azt is, hogy egy munkás milyen módszerekkel érvényesítheti követeléseit, és hogy egy kisebbség hogyan szorítja vissza lépésről lépésre a faji előítélet dogmáit, milyen módszerekkel küzd állampolgári jogaiért.

Mondjuk el, hogy egy képviselőnek megirt okos levéllel hogyan és miért lehet kisebb-nagyobb eredményeket elérni...

Édes és dicső dolog a hazáért meghalni? Most nem ez a feladat. Sokszor keserű és nem is dicső, sokkal nehezebb, de becsületbeli kötelességünk tíz év után is és továbbra is, saját magunkon kívül népünkért is élni!”

Elmondhatjuk: Nagy Károly így és ezért élt!

(Elhangzott 2011. november 3-án az Illyés Archívumban Nagy Károly tiszteletére tartott megemlékezésen.)

HIBAIGAZÍTÁS

A *Magyar Szemle* augusztusi számának 192–202. oldalán Szunyogh Xavér Ferencről, erről a nagy bencés egyéniségről írt megemlékezés javításra és kiegészítésre szorul. Az a „remetecella”, ahol az iskolák államosítása után élt, és tovább dolgozott a mellette lévő Szent Szabina-kápolnában, megvalósítva liturgiai törekvéseit mindaddig, amíg börtönbe nem került, nem a külső Kelenföldön, hanem Kelenvölgyben volt. Itt annak az egykor a közelben lévő ká-vai bencés apátságnak is akart emléket állítani, amelynek ma csak szerény romjai láthatók a Kamaraerdőben, és ahol a hagyomány szerint Szent Gellért a vértanúsága előtti éjszakát töltötte.

SZAKOLCZAI GYÖRGY

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XX., Nos. 11–12., December 2011, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

Visitation by the Old Oak. Editor's Note by Gáspár Gróh. A huge oak tree crashed from the woods onto the country garden of our editor – barely missing the cottage, and leaving behind a new empty space, and ample food for thought on transience, death, and dignity.

ANDREAS OPLATKA, journalist and writer, Zürich. *He just swished/slashed with his arm.* Egyet suhintott maga elé. *Miklós Bánffy in German.* Translating the famous 1930's Trilogy of the Hungarian statesman, writer and stage designer (1873–1950), is an intimate journey into a lost world, a fascinating mind – and the Hungarian language, whose wealth of verbs denoting modes and shades of action is hard to find its match in German.

GYULA KODOLÁNYI, poet and essayist, Magyar Szemle, Budapest. *Deep Currents of a Secret Life: István Bibó and Sir Bernard Crick.* From his visit to Budapest in early 1972, the British political thinker became a partisan of Bibó's work. The essay, published in English in the November issue of Hungarian Review, recounts their secret meeting and the intellectual friendship that unfolded in its wake.

SIR BERNARD CRICK, British political thinker, 1929–2008. *Introduction to István Bibó.* First Hungarian publication of a 1976 essay heading *The Paralysis of International Institutions, and the Remedies*, the last major book of the seminal Hungarian political thinker and politician István Bibó (1911–1979), who lived in internal exile from 1948 to his death. The book was only published in Britain during his lifetime.

ENDRE MIKLÓSSY, urbanist, essayist, Budapest. *Reason in an Irrational World: About István Bibó.* The Hungarian political thinker

believed not in the Pure Reason of Kant and the Jacobins, but in the reason of understanding, of harmonized interest – the thought and action of the Dutch and English revolutions. Only such a flexible conservatism can solve crises – as it could have saved the Hungarian Revolution of 1956, had the international players acted in the spirit of that reason.

GÉZA ANKERL, sociologist and architect, Geneva, Switzerland. *The Relativity of Human Rights*. Part I. Recent international developments in sociology and political law bring back the right to a sustainable life and equal access to various community endowments into the sphere of basic human rights, in addition to rights and liberties defined on the basis of narrowly defined Lockean individualism, which dominated the post WW II era.

Three Essays from a Symposium on Painting and National Character/
from a Symposium on the 2011 Day of Hungarian/Painting, 2011:

ENDRE SIPOS, painter, and art critic, Budapest. *Art and Weltanschauung*. Echoing the title and spirit of the famous 1923 essay of art historian Lajos Fülep (1885–1970), the author observes the necessary eclipse of the current modes of an art for an art's sake, and he claims that art must return to its unchanging ancient principles, based on such organic systems as the work, the artist, the audience, and the cosmos.

ZOLTÁN VÉCSI-NAGY, artist and art historian, Székelyudvarhely (Odorhei, Romania). *Search for Identity in Hungarian Visual Arts in Romania, 1965–75*. An essay on the peculiarities of post WW II Hungarian visual arts in Romania, with special regard to one period – its distinctive identity, its orientations, and its interaction with the contemporary trends and sensibilities of the visual arts in Hungary and in Romania, respectively.

LAJOS BENCE, poet and journalist, Slovenia. *Has Hungarian Art a Peculiar Character?* The answer is an emphatic yes for the author. The theme directs our attention to the relationships of the universal, the regional and the local, and their simultaneous presence in works of art – ever more important in an integrated Europe.

GYÖRGY HAAS, journalist, Budapest. *Remembering a Forgotten Democrat: Béla Demeter*. The eminent Hungarian social scientist belonged to the second generation of Hungarians growing up in a minority situation, in a Transylvania severed from Hungary, who

developed good contacts with Romanian intellectual life, too. After 1945, he worked as an adviser and a contact between the Hungarian and Romanian governments in the interest of a fair peace for the Hungarians of Romania. He continued this work at the Paris Peace conference in 1947. After the takeover of power, Hungarian communist authorities arrested him in 1952, and handed him over to their Romanian comrades as a "spy and traitor". Soon afterwards he died under unknown circumstances in a Romanian prison.

CSABA GALÁNTAI, *Remembering a Renaissance Artist: László Márkus Was Born 130 Years Ago*. The famous intendant of the Budapest Opera House in the Thirties, a contemporary (1881–1948) of Bartók and Kodály, was a versatile artist in all branches of art relevant to musical drama, from writing to stage design, and also a pioneer in turning to new modes and new trends.

IMRE MONOSTORI, literary historian, Tatabánya. *A Janus Faced Writer: László Németh*. The entire work of Németh as essayist and novelist is preoccupied with a conscious attempt to integrate a vision of Hungarian problems to a modern European esthetics, a task he successfully solved, the literary historian argues.

LÁSZLÓ NÉMETH (1900–1975), *Last Request*, 1963. The major writer wrote a will for his family, published here for the first time, concerning his future funeral. His body should be cremated at the Debrecen cemetery, without a bier and a church ceremony, his ashes to be thrown into the sea near India, the land of Gandhi, "the only contemporary with whom it was a joy and dignity to inhabit the same globe," he wrote.

JUDIT NÉMETH, physicist, Budapest. *Notes to László Németh's Last Request*. The testament published above only came to light recently, among various other manuscripts and typescripts in the possession of Németh's daughter. It was handwritten, in a severe health crisis, and apparently forgotten afterward by the writer. Yet, it is argued, it renders a true idea of his views about the ultimate questions.

Books and Events

GÉZA VASY. *What We Are Protecting Is Not Present – Conversations with Sándor Csoóri*. Review of a generous selection of interviews made with the major Hungarian poet and essayist Sándor

Csoóóri during forty years of his career, the central theme of which are the “postponed truths” of the peaceful revolution of 1989–1990. (Az elszalasztott igazság. Nap Kiadó, Budapest, 2011).

ZOLTÁN FÁY. *A New Left – An Old Policy.* Since a few years before the devastating 2010 defeat of left-liberal parties, many new political formations, attempts at re-definition have emerged on that side of the Hungarian political spectrum – yet one element remains unchanged, their inability to imagine a meaningful co-existence with the various churches of Hungary.

ILDIKÓ VÁRNAGY. *Prayer for Strength.* The sculptor-essayist surveys the fleeting scenes of her drinking habit with the habitual light touch of her essays, on the occasion of a withdrawal cure.

GÁSPÁR GRÓH. *In Memoriam János G. Gáspár.* Our editor, the eminent critic and literary historian, says goodbye to his mask, librarian János G. Gáspár, under whose name he wrote on domestic politics for Magyar Szemle and other organs of the press during the last ten years. A selection of these writings will be published by Magyar Szemle Books soon.

PÉTER ÁKOS BOD. *If History Had Taken a Different Course.* In his column on finance and macroeconomics, the former Governor of the Hungarian National Bank recounts the story of Hungary’s the postponed entry into the Euro zone, and the vulnerability of the forint, the Hungarian currency in the present storm.

MIHÁLY KUBINSZKY. *Imre Makovecz (1935–2011).* An obituary, a brief overview of the career and the significance for Hungarian and international architecture of this very outstanding pioneer of organic architecture – and a great teacher and public man.

LÁSZLÓ PAPP. *Károly Nagy (1934–2011).* Obituary of one of the moving spirits of the large Hungarian American community of ‘56ers, the New Brunswick sociologist who fostered Hungarian studies at universities, and wrote studies on the double loyalties of exiles in America.

For the present issue of Magyar Szemle, we have selected illustrations to the symposium on national character in painting/on the 2011 Day of Painting. The picture on the front cover shows a contemporary mosaic design for the Our Lady of Hungary church in Washington D.C., by Tibor Bráda. Other pictures show László Németh, and architectural works by Imre Makovecz.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ANKERL GÉZA (1933, Sopron) nyugalmazott szociológiai professzor. Tanított a Montreali Egyetemen, az M.I.T.-n és a Genfi Egyetemen. F. m.: *Epanouissement de l'homme dans les perspectives de la politique économique* (Doktori értekezés, Párizs, 1965), *Coexisting Contemporary Civilizations: Arabo-Muslim, Bharati, Chinese, and Western* (Genf, 2000), *'Nyugat' van, 'Kelet' nincs* (2000), *Anyanyelv, írás és civilizációk* (2004).

BENCE LAJOS (1956, Göntérháza, Szlovénia) magyartanár, bölcsészdoktor, újságíró, szerkesztő, költő. Lendván él. F. m.: Verseskötetei (1981, 1989, 1991, 2000, 2006), tanulmányai (1983, 1988, 1994, 2005); antológiákban (1979, 1981, 1989, 1998). Legutóbb megjelent kötete: *Hazatérítő* (versek, 2006).

BOD PÉTER ÁKOS (1951, Szigetvár) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője, a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006).

EGEDY GERGELY (1953, Budapest) a politikatudomány kandidátusa, a BKAE Államigazgatási Kar főiskolai tanára, az ELTE BTK docense. F. m.: *Nagy-Britannia története a XX. században* (1999), *Ausztrália története* (2000), *Konzervatívizmus az ezredfordulón* (2001), *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005).

FÁY ZOLTÁN (1966, Baja) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult.

GALÁNTAI CSABA (1963, Vác) író, rendező, színháztörténész. A Zsámbéki Tanítóképző Főiskolán, a prágai Színház- és Filmművészeti Akadémián (AMU) és az ELTE Bölcsészettudományi Karon folytatott tanulmányokat. Esztétikából PhD fokozatot szerzett.

Szellemi szabad foglalkozású rendező, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet munkatársa.

HAAS GYÖRGY (1933, Budapest) 1965-től Bécsben élt emigrációban. Közíróként nyugaton megjelenő folyóiratokban publikált és a Szabad Európa Rádió tudósítója volt. 1990-ben a FKGP külpolitikai tanácsadója lett. 2010-ben 1956-os Emléklapot kapott. 1990 után Magyarországon megjelent könyvei: *Európáért – Beszélgetésem dr. Habsburg Ottóval* (Tevan Kiadó, 1992); *Egy élet a demokráciáért* (Tevan Kiadó, 1996); *A második Trianon* (Tevan Kiadó, 1995), *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete* (2000). *A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete* (Kairosz, 2002), *Fénylő csillagok* (2005), *A szeretet apostola volt. Varga Béla élete* (2009), *Balogh páter. A 20. század Fráter Györgye* (2010).

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992 óta a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. Főbb elismerések: József Attila-díj (2002), Prima Díj (a *Magyar Szemlével*, 2003), a Köztársasági Elnök Érdemérme (2005). Főbb művei: *A létezés hálói* (Amerikai költők, ford., 1990), *Kentaurszárnyak* (Esszék, interjúk, 1999), *Táncban a sötéttel* (Összegyűjtött versek 2002), *Amerika ideje* (Esszék, 2003), *A hullám taraja* (Esszék, interjúk, 2006), *A fény rétegei* (Esszék, 2010).

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron). Építésmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: Állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr.h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. Kitüntetései: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

MIKLÓSSY ENDRE (1942, Bercel) építész-urbanista, eszmetörténet-kutató. A Corvinus Egyetem oktatója. F. m.: *Küszöbök* (1995), *Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél* (2001), *Hamvas Béla* (2003), *Magyarország tervezéstörténete* (2004).

MONOSTORI IMRE (1945, Tamási) irodalomtörténész, kritikus, az irodalomtudomány kandidátusa. Az *Új Forrás* főszerkesztője (1985–2009), a József Attila Megyei Könyvtár (Tatabánya) igazgatója (1990–2010). F. m.: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása* (1989), *Minőség, magyarság, értelmiség* (Németh Lászlóról, 1994), *„Borul a föld”* (Kónya Lajos, 1998), *Az Új Forrás vonzásában* (1999), *A Németh László-recepció történeti vázlatja* (2003), *Helykeresések* (2004), *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei* (2005), *Könyvtárosként és egyébként* (2010). F.d.: Komárom-Esztergom Megyéért (1996), József Attila-díj (2001), Az Év Könyve-díj (2004), Toldy Ferenc-díj (2005), Szinnyei József-díj (2009).

NÉMETH JUDIT (1932, Budapest) fizikus, akadémikus, professor emeritus (ELTE). Főbb díjai: Akadémiai Díj (1987), Simonyi Szak-kuratóriumi Díj (2002). Németh László lánya.

OPLATKA ANDRÁS (1942, Budapest) közíró, újságíró, műfordító. 1956-ban emigrál, Svájcba települ, a *Neue Zürcher Zeitung* külpolitikai rovatánál újságíró. 19. és 20. századi magyar írókat fordít németre. F. m.: *Hat Gorbatschow eine Chance?* (1987), *Der Eiserne Vorhang reißt, Ungarn als Wegbereiter* (1990), *Die Rückkehr der Geschichte* (1994), *A svájci többnyelvűség modellje* (szerk., 1998), *Nachrufe auf den Ostblock* (1998), *Lennart Meri. Ein Leben für Estland* (szerk., 1999).

PAPP LÁSZLÓ építészmérnök, 1956 óta az USA-ban él. A debreceni Református Kollégium elvégzése után 1955-ben kapta építészmérnöki diplomáját a Műegyetemen. A Lakóépület Tervező Vállalatnál dolgozott, ahol 1956-ban a Forradalmi Tanács elnökévé választották. Az Egyesült Államokban mesterfokozatot nyert, mi alatt a Menekült Magyar Diákszövetség első elnökeként vett részt a szervezet megalapításában. A Műegyetemen DLA oklevelet (Doctor of Liberal Arts) szerzett. Építészeti tervezőirodájából való visszavonulása után Stamford (Connecticut) város fejlesztési igazgatója volt. Számos szakmai kiadvány és amerikai magyar újság munkatársa. A Nyugati Magyar Tudományos Tanács Tanácsadó testületének tagja.

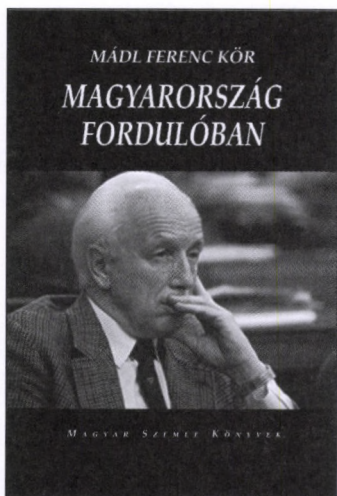
SIPOS ENDRE (Békéscsaba, 1951) festő; filozófia szakon végzett az ELTE-n. Kezdeményezője, patronálója, művészeti írója, majd 1996-tól tagja a Művésztanárs Társaságnak. Két egyéni kiállítás (1991, 1995), egy internetes adatbázisban (2010), és számos csoportos bemutatón részvétel.

VÁRNAGY ILDIKÓ (1944, Budapest) szobrász, művészeti író, kiállítás-szervező. Főbb díjak: Munkácsy-díj (1991), Ankara Ázsia-

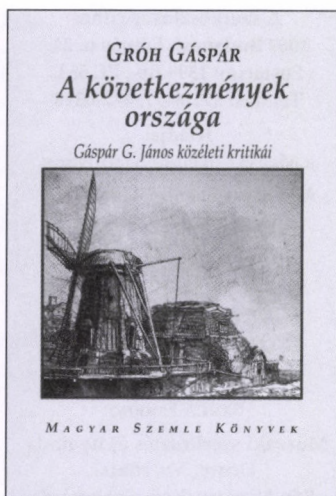
Európa-díj (1992. IV. Nemzetközi Ázsia-Európa Biennálé), XIII. Országos Kisplasztikai Biennálé Pécs I. díj (1995). F. m.: *Vizuális játékok* (1979), *Szósobrok* (1997), *Művészeti írások 1973–1999* (2002), *Utazás befelé* (2005).

VASY GÉZA (1942, Budapest) irodalomtörténész, a Magyar Írószövetség elnöke. Az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén oktat, egyetemi docens. Legutóbb megjelent kötetei: *Illyés Gyula* (2002); *Költői világok* (2003); *Századvégtől ezredvégig* (2003); *Szarvasének* (2003); *„Hol zsarnokság van” – az ötvenes évek és a magyar irodalom* (2005), *Haza a magasban. Esszék Illyés Gyuláról* (2007).

VÉCSI NAGY ZOLTÁN (1956. március 16., Marosvásárhely) művészettörténész. 1988-ban áttelepedett Magyarországra. 1989-től a Hatvany Lajos Múzeumban dolgozott. Művészettörténészként főként 1918 utáni erdélyi művészettel foglalkozott. A MAMŰ Társaság tagja. Festett, konceptuális műveket készített. Vizuális versei jelentek meg. Művészeti kritikákat közöl erdélyi és magyar szaklapokban. Lexikonszerkesztő. Kiállításokat szervez. 1997 és 2000 között a Czóbel Galériát vezette Hatvanban. 2000-ben a budapesti MAMŰ galéria, 2001-ben a monostori Erőd ARTFORT művészeti programjának vezetője volt. 2002–2007-ig a hatvani Hatvany Lajos Múzeum igazgatója volt, 2008-tól a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum muzeológusa.

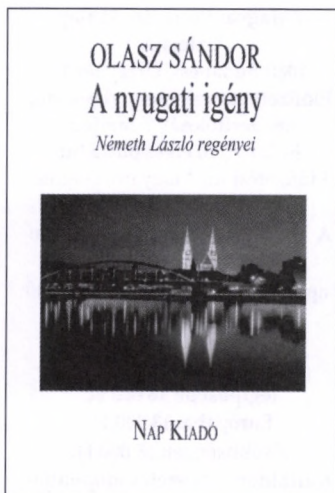
3200 Ft

2500 Ft

2900 Ft

2600 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 653.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
A Magyar Szemle Alapítvány
adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
DR. GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda
DOMBI VIKTÓRIA
SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216 6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:

hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4680 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Tengerentúlra
hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légipostán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft,
elsőbbbséggel: 15 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjá-
ban érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban,
és az alábbi
könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban

BENCÉS KÖNYVESBOLT
(V., Ferenciek tere 5.);

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

*

A „meg nem rendelt” kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézé-
süket kérjük. A szerk.

VOLUME II., NO. 6.

BUDAPEST

NOVEMBER 2011

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

KING MICHAEL of Romania talks to NICK THORPE • Deputy Prime Minister TIBOR NAVRACSICS: Sometimes We Do Reach Consensus • PÉTER ÁKOS BOD: A Not Too Original Sin: Indebtedness in Foreign Currency • TIBOR VÁRADY on Restitution and Rehabilitation in Serbia • ANNA SEBŐK PÁSKÁNDI: Transylvania 1956 • BERNARD CRICK and GYULA KODOLÁNYI on István Bibó • PAUL MERRICK: Liszt in Esztergom • ISTVÁN ZALATNAY: The 1956 Monument in Budapest • GÁBOR JOBBÁGYI: Provocation? The Outbreak of the Hungarian Revolution

Bevallom, Bánffy Miklós neve sokáig nekem sem jelentett semmit. Ám mikor a regény első kötete, a *Megszámláltattál* a felpuhuló kádári diktatúrában 1982-ben Pesten hosszú idő után újra megjelent, a könyvet megvettem. Nemigen érdekelt Illés Endre kényszeredetten mentetetődző előszava, mely a mű egyes értékeit ugyan elismerte, de szerzőjét mint művészt, az – úgymond – arisztokrata dilettánst, előszere-tettel marasztalta el. Jómagam olyan emberként, aki Erdélyt jó néhányszor megjárta, a könyvet elsősorban történelmi érdeklődéssel olvastam, és ámulva vettem a Bánffy által festett hatalmas társadalmi képet tudomásul. Szinte hihetetlennek, bár a szerző bemutatásában tökéletesen meggyőzőnek tűntek azok a viszonyok, melyeket a 20. század első évtizedé-nek Erdélyéről tárt elénk.

Akkor, a nyolcvanas évek elején súlyos leckeként hatott, hogyan változhat meg egy nagy történelmi múlttal rendelkező országrész arca csupán hatvan szerencsétlen esztendő leforgása alatt. Időközben már kereken száz év van köztünk és a kor között, melyben a regény játszódik.

OPLATKA ANDRÁS: Egyet suhintott maga elé

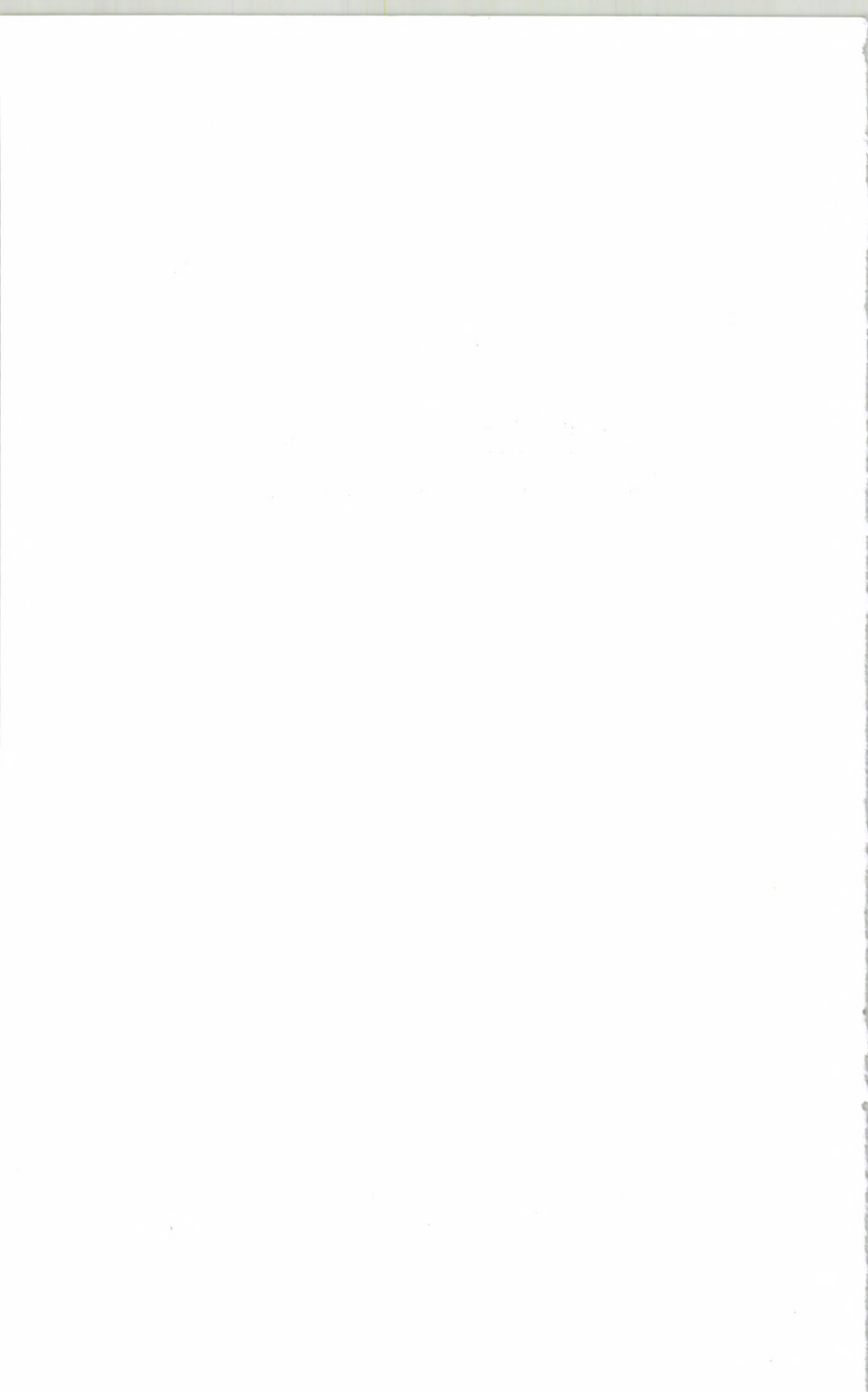

9 771216 623000 11012

2010

**A MAGYAR SZEMLE TEMATIKUS
ÉS BETŰRENDES MUTATÓJA**

Kiadja a Magyar Szemle Alapítvány
Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

TEMATIKUS MUTATÓ

BELPOLITIKA

BOD Péter Ákos: Az új kormány teendői – mindannyiunk teendői – [június] 8. p.

BOD Péter Ákos: Kormánystruktúra és kormányzati felfogás. Az első hetek benyomásai – [augusztus] 182. p.

GÁSPÁR G. János: Csak a baj van meg gyorsan – [október] 180. p.

GÁSPÁR G. János: Egyszer volt egy rendszerváltás... És? – [február] 144. p.

GÁSPÁR G. János: És most hova? Mihez kezd a Fidesz a győzelmek után? – [december] 160. p.

GÁSPÁR G. János: Fordulóban – [április] 156. p.

GÁSPÁR G. János: Szimbólum és valóság – [augusztus] 174. p.

GRANASZTÓI György: Mi történt itt? A politikum újraalkotása – [október] 9. p.

GRÓH Gáspár: Különös választás – [június] 17. p.

JESZENSZKY Géza: Trianon túlhaladása – [június] 151. p.

KULIN Ferenc: Győzelem – [június] 3. p.

BESZÉLGETÉS

CSÓTI György: A magyarság jogállapota Erdélyben. Beszélgetés Ujvári Ferencsel – [április] 16. p.

CSÓTI György: Megtartani a hitet és a magyarságot. Beszélgetés Tempfli Józseffel – [február] 64. p.

- ELEK István: A rendszerváltó évekről. Beszélgetés Kodolányi Gyulával – [augusztus] 7. p.
- GRANASZTÓI György–Kodolányi Gyula: A Béres-élet-program. Beszélgetés Béres Józseffel és Béres Klárával – [augusztus] 37. p.
- ILLYÉS Mária: Az impresszionizmus sodrában. Beszélgetés Szinyei Merse Annával a magyar festészetről – [február] 97. p.
- THORPE, Nick: Az Isten háta mögött. A kormány, az egyházak és a romák. Beszélgetés Balog Zoltánnal – [december] 41. p.

EGYHÁZ, EGYHÁZPOLITIKA

- CSÓTI György: Megtartani a hitet és a magyarságot. Beszélgetés Tempfli Józseffel – [február] 64. p.
- FÁY Zoltán: A svájci minaretek – [február] 127. p.
- FÁY Zoltán: Bűnök és bűnhódések – [június] 175. p.
- FÁY Zoltán: Hitpiac Magyarországon – [december] 151. p.
- FÁY Zoltán: Irányváltás – [augusztus] 164. p.
- FÁY Zoltán: Iskolarombolás, iskolaépítés – [október] 169. p.
- FÁY Zoltán: Katasztrófa és segítség. Haiti – [április] 144. p.
- SIPOS Gábor: Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban – [június] 122. p.
- THORPE, Nick: Az Isten háta mögött. A kormány, az egyházak és a romák. Beszélgetés Balog Zoltánnal – [december] 41. p.

EMLÉKEZÉS

- ELEK István: A rendszerváltó évekről. Beszélgetés Kodolányi Gyulával – [augusztus] 7. p.
- GRÓH Gáspár: Minden? Semmi? Avagy két kép a rendszerváltás hőskorából – [február] 45. p.
- GRÓH Gáspár: In memoriam Szent-Iványi Domokos – [október] 51. p.

- HAAS György: Dessewffy Gyula, egy magyar girondista – [április] 38. p.
- HAAS György: Egy távoli sír lakója. Bartha Albert – [december] 64. p.
- KODOLÁNYI Gyula: Egy titkolt államférfi – [október] 3. p.
- KULIN Ferenc: Antall József. Aggodalom és reménység – [augusztus] 20. p.
- MÁDL Ferenc: Búcsú Herczegh Gézától – [április] 117. p.
- MOLNÁR Edit: A Nagy Öregek. Emlékezések – [augusztus] 108. p.
- SZÁVAI János: 1989. június 16. vagy azok a kivételes pillanatok – [április] 8. p.
- TÓKÉS István: Emlékezés Bánffy Miklós grófra születésének 120. évfordulója alkalmából készült emléktáblája előtt – [június] 134. p.

ÉPÍTÉSZET, URBANISZTIKA, KÖRNYEZETKULTÚRA

- ÁNGYÁN József: A vidék lehetőségei – [február] 25. p.
- BODONYI Csaba: Fordítsuk meg az urbanizáció irányát! – [augusztus] 86. p.
- BRENNER János: A délnyugati sarokban – [február] 139. p.
- CSÁGOLY Ferenc: Környezetünk állapota és a szolidáris építészet – [február] 11. p.
- KODOLÁNYI Gyula: Arculat, ízlés, szellem – [február] 7. p.
- KRIZSÁN András: Helyi érték az ember – [augusztus] 75. p.
- KUBINSZKY Mihály: A pasaréti templom jubileuma – [február] 137. p.
- KUBINSZKY Mihály: A vasbeton évszázada – [április] 152. p.
- KUBINSZKY Mihály: Adolf Loos kettős évfordulója – [október] 176. p.
- KUBINSZKY Mihály: Gondolatok a Bauhausról – [december] 155. p.

- KUBINSZKY Mihály: Posztumusz Ybl Miklós-díjak – [június] 179. p.
 KUBINSZKY Mihály: Széchenyi István, az építő – [augusztus] 168. p.
 LAPOSA József: A táj – [augusztus] 82. p.
 MICHL József: Tata, Magyary-terv – [augusztus] 73. p.
 NÓGRÁDI Zoltán: A vidék erőforrásai – [február] 35. p.
 VARGA-ÖTVÖS Béla: A város válsága – a vidék jövője – [február] 19. p.

ESSZÉ

- BERGSON, Henri: Teremtő fejlődés (részlet) – [december] 128. p.
 BOD Péter Ákos: Antall József, és akiknek nem kellett – [augusztus] 3. p.
 BOD Péter Ákos: Fohász mértéktartásért – [február] 3. p.
 GRANASZTÓI György: Halál az úttesten. Lánglovagok és emlékhelyek – [április] 3. p.
 GRÓH Gáspár: Az óvatlanság kora – [december] 3. p.
 GRÓH Gáspár: Mit ránk hagytak a századok – [június] 144. p.
 HAMVAS Béla: Huszonnyolcadik levél (Magyar Hüperion. Részlet) – [április] 123. p.
 O'SULLIVAN, John: Magyarország földrajzi hátrányai (Ford. Kazanlár Szilvia) – [december] 16. p.
 ORTEGA y GASSET, Jose: Renan – [augusztus] 142. p.
 ROLLAND, Romain–Székely, Edmond Bordeaux összeáll.: Krédó – [február] 106. p.
 SZÖRÉNYI László: Halfagyaltos hermeneutika – [június] 140. p.

FILM

- TÓTH Klára: A gyerekek figyelnek bennünket – [október] 173. p.
 TÓTH Klára: Amerikás magyarok – [június] 172. p.

TÓTH Klára: Egy asszony a havason. Varga Katalin balladája – [február] 134. p.

TÓTH Klára: Örvényben – [december] 133. p.

TÓTH Klára: Történelmi lecke. A Biszku-filmről – [augusztus] 161. p.

VÁRNAGY Ildikó: Szeretem Robert Bressont – [december] 130. p.

GAZDASÁG

BAROSS GÁBOR TÁRSASÁG: Állásfoglalás Magyarország pénzügyi helyzetéről – [június] 188. p.

BOD Péter Ákos: Az új kormány teendői – mindannyiunk teendői – [június] 8. p.

BOD Péter Ákos: Gazdasági szuverenitás: volt-e, van-e, lehet-e? – [október] 188. p.

BOD Péter Ákos: Honnan hova jutott hazánk nyolc év alatt? – [április] 165. p.

BOD Péter Ákos: Nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedések – [december] 167. p.

BOD Péter Ákos: Kényszerkormányzás – [február] 153. p.

PÁKOZDI Imre: „Széchenyi-terv: kamu vagy komoly?” – [október] 197. p.

IRODALOM

GIBRAN, Khalil: A próféta. Részletek. (Ford. Tompa Mária) – [október] 155. p.

IRODALOMTÖRTÉNET, KRITIKA

DÁVID Gyula: A kényelmetlen nagyúr – [június] 76. p.

FERCH Magda: Fülep Lajos levelezése. Vekkerdi László recenziói – [június] 168. p.

GRÓH Gáspár: A sport mint létezésünk tükre. Borsi Kálmán Béla és N. Pál József könyvéről – [február] 107. p.

- GRÓH Gáspár: Mélységben. Németh Magda könyvéről – [augusztus] 144. p.
- MÁRKUS Béla: Szembeállítások és szembesítések. Széchenyi Ágnes Lélegzetvétel című könyvéről – [február] 74. p.
- MONOSTORI Imre: Illyés Gyula, a plebejus költő. Vasy Géza Illyés-könyvéről – [december] 50. p.
- OROSZ István: Üzenetek. Változatok William Shakespeare szonettjeire – [október] 128. p.
- VÁRADI-KUSZTOS Györgyi: Dániel kerestetik! Gondolatok Bánffy Miklós Erdélyi története és Dániel 5. könyvének kapcsolatáról – [június] 93. p.

JOGTUDOMÁNY

- PÁKOZDI Imre: Appel! Veszélyes ítélet Strasbourgan – [június] 184. p.
- SÁRY Pál: Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletig. Szmodis Jenő könyvéről – [augusztus] 154. p.
- SZMODIS Jenő: A jog és a vallás szükségszerű kapcsolatáról – [október] 112. p.
- SZMODIS Jenő: Van kiút az útvesztőből? (Prugberger Tamás: Globalizáció, neoliberalizmus és a jog) – [április] 139. p.

KÉPZŐMŰVÉSZET, MŰVÉSZETTÖRTÉNET

- GRÓH Gáspár: Könnyet aprítani a vízbe. Szalay Lajos levelezése – [október] 157. p.
- ILLYÉS Mária: Az impresszionizmus sodrában. Beszélgetés Szinyei Merse Annával a magyar festészetről – [február] 97. p.
- NAGY Ildikó: A művészet él! In memoriam Körösenyi Tamás – [december] 136. p.
- OROSZ István: Üzenetek. Változatok William Shakespeare szonettjeire – [október] 128. p.

- PROKOPP Mária: Botticelli Esztergomban – [április] 87. p.
 SÜMEGI György: Elemek 1956 képtárából – [október] 146. p.
 SZEKENI Zsuzsa: Az „ákombák-om-firkától” a modern tervezőig. Bánffy Miklós korai grafikai munkái – [június] 109. p.

KIÁLTVÁNY, ÁLLÁSFOGLALÁS

- BAROSS GÁBOR TÁRSASÁG: Állásfoglalás a közigazgatási rendszer átalakításáról – [december] 183. p.
 BAROSS GÁBOR TÁRSASÁG: Állásfoglalás Magyarország pénzügyi helyzetéről – [június] 188. p.

KISEBBSÉG

- BÁTHORY János: Magyar cigánypolitika – [augusztus] 91. p.
 CSÓTI György: A magyarság jogállapota Erdélyben. Beszélgetés Ujvári Ferencsel – [április] 16. p.
 ROMANO RÁCZ Sándor: Miért nincs a cigányoknak történelemtudata? – [június] 64. p.
 THORPE, Nick: Az Isten háta mögött. A kormány, az egyházak és a romák. Beszélgetés Balog Zoltánnal – [december] 41. p.

KÖZGYŰJTEMÉNY

- VÖLGYESI Orsolya: Tudományos közintézetek vagy közművelődési intézmények? – [április] 105. p.

KÜLPOLITIKA

- EGEDY Gergely: Közpolgári konzervativizmus? A civil társadalom a poszt-thatcheri brit konzervativizmusban – [október] 29. p.

EGEDY Gergely: Neokonzervativizmus Amerikában: Egy ellenforradalom kisiklása – [április] 125. p.

GYULAI György: Szlovákiai választások – majdnem változások – [augusztus] 189. p.

RIPORT

THORPE, Nick: Feljegyzések egy vörös bolygóról. Magyarország történetének legsúlyosabb katasztrófája (Ford. Kazanlár Szilvia) – [december] 30. p.

SZÍNHÁZ

METZ Katalin: Bibliai hősök és bohémek – [április] 148. p.

METZ Katalin: Démoni virtuóz és miseszerező abbé – [december] 121. p.

METZ Katalin: Variációk a világválságra – tegnap és ma – [február] 130. p.

TÖRTÉNELEM

BABIRÁK Hajnalka: Oroszország Georgia elleni háborúja.

1. rész – [augusztus] 121. p. – 2. rész – [október] 97. p.

DÁVID Gyula: A kényelmetlen nagyúr – [június] 76. p.

EGEDY Gergely: Neokonzervativizmus Amerikában: Egy ellenforradalom kisiklása – [április] 125. p.

ELEK István: A rendszerváltó évekről. Beszélgetés Kodolányi Gyulával – [augusztus] 7. p.

ERŐS Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia – [december] 90. p.

ERŐS Vilmos: Szekfű historiográfiai koncepciója – [február] 51. p.

GRÓH Gáspár: Mélységben. Németh Magda könyvéről – [augusztus] 144. p.

HAAS György: Dessewffy Gyula, egy magyar girondista – [április] 38. p.

- HAAS György: Egy távoli sír lakója. Bartha Albert – [december] 64. p.
- JESZENSZKY Géza: Trianon túlhaladása – [június] 151. p.
- KEREPESZKI Róbert: A „harmincharmadik nemzedék”. Ujváry Gábor könyvéről – [december] 144. p.
- KISS Sándor, M.: Önmagába zárt történelem. Haas György Nagy Ferenc-könyvéről – [október] 76. p.
- KULIN Ferenc: Antall József. Aggodalom és reménység – [augusztus] 20. p.
- MÁDL Ferenc: A magyarok békés forradalma az Antall-kormány idején – [december] 8. p.
- MÁRKUS Béla: Szembeállítások és szembesítések. Széchenyi Ágnes Lélegzetvétel című könyvéről – [február] 74. p.
- ŐZE Sándor: Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában – [április] 64. p.
- PETRIK Béla: Egy meghíúsult találkozó – [június] 26. p.
- SIPOS Gábor: Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban – [június] 122. p.
- SOMORJAI Ádám: Pax et Iustitia osculabuntur? Mindszenty bíboros és az igazságosság Kelet-Közép-Európában – [április] 53. p.
- SZAKOLCZAI György: Kétféle mérce. Pallos László könyvéről – [február] 121. p.
- SZEBENI Géza, M.: Kádár János és VI. Pál találkozója – [december] 68. p.
- SZEBENI Géza, M.: Néhány újabb lap a Mindszenty-ügy történetéhez – [augusztus] 117. p.
- TÖRÖK Bálint: A Felvidék elvesztése. Popély Gyula könyvéről – [augusztus] 151. p.
- TÖRÖK Bálint: Félelemben zárt múlt. Gyömrő – [október] 165. p.
- TÖRÖK Bálint: Képviselte-e Nagy Ferenc a magyar érdekeket? – [február] 164. p.
- TÖRÖK Bálint: Remény, aggodalom. Kulin Ferenc Antall-cikkéhez – [december] 177.

- TÖRÖK Bálint: Trianon magyar szemmel (Bryan Cartledge könyvéről) – [június] 162. p.
- UJVÁRI Gábor: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit”. Klebelsberg Kunó (1875–1932) megítéléséről és időszerűségéről. 1. rész – [április] 25. p. 2. rész – [június] 47. p.

ZENE

- BERLIOZ, Hector: Hangverseny Pesten, 1846. febr. 6. (Részlet Hector Berlioz Emlékirataim című művéből) – [június] 149. p.
- GRÓH Gáspár: Ne felejtsük a nótát! Sárosi Bálint antológiája – [április] 133. p.
- HAMBURGER Klára: „Bátor hittel”... Liszt Ferenc kétszázadik születésnapja elé – [december] 107. p.
- METZ Katalin: Démoni virtuóz és miseszerző abbé – [december] 121. p.

SZERZŐK BETŰRENDBEN

- ÁNGYÁN József: A vidék lehetőségei – [február] 25. p.
- BABIRÁK Hajnalka: Oroszország Georgia elleni háborúja. 1. rész – [augusztus] 121. p. – 2. rész – [október] 97. p.
- BALOG Zoltán: Az Isten háta mögött. A kormány, az egyházak és a romák. Nick Thorpe interjúja – [december] 41. p.
- BAROSS GÁBOR TÁRSASÁG: Állásfoglalás a közigazgatási rendszer átalakításáról – [december] 183. p.
- BAROSS GÁBOR TÁRSASÁG: Állásfoglalás Magyarország pénzügyi helyzetéről – [június] 188. p.
- BÁTHORY János: Magyar cigánypolitika – [augusztus] 91. p.
- BERGSON, Henri: Teremtő fejlődés (részlet) – [december] 128. p.

- BERLIOZ, Hector: Hangverseny Pesten, 1846. febr. 6. (Részlet Hector Berlioz Emlékirataim című művéből) – [június] 149. p.
- BOD Péter Ákos: Antall József, és akiknek nem kellett – [augusztus] 3. p.
- BOD Péter Ákos: Az új kormány teendői – mindannyiunk teendői – [június] 8. p.
- BOD Péter Ákos: Fohász mértéktartásért – [február] 3. p.
- BOD Péter Ákos: Gazdasági szuverenitás: volt-e, van-e, lehet-e? – [október] 188. p.
- BOD Péter Ákos: Honnan hova jutott hazánk nyolc év alatt? – [április] 165. p.
- BOD Péter Ákos: Kormánystruktúra és kormányzati felfogás. Az első hetek benyomásai – [augusztus] 182. p.
- BOD Péter Ákos: Nem szokványos gazdaságpolitikai intézkedések – [december] 167. p.
- BOD Péter Ákos: Kényszerkormányzás – [február] 153. p.
- BODONYI Csaba: Fordítsuk meg az urbanizáció irányát! – [augusztus] 86. p.
- BRENNER János: A délnyugati sarokban – [február] 139. p.
- CSÁGOLY Ferenc: Környezetünk állapota és a szolidáris építészet – [február] 11. p.
- CSÓTI György: A magyarság jogállapota Erdélyben. Beszélgetés Ujvári Ferencsel – [április] 16. p.
- CSÓTI György: Megtartani a hitet és a magyarságot. Beszélgetés Tempfli Józseffel – [február] 64. p.
- DÁVID Gyula: A kényelmetlen nagyúr – [június] 76. p.
- EGEDY Gergely: Közpolgári konzervativizmus? A civil társadalom a poszt-thatcheri brit konzervativizmusban – [október] 29. p.
- EGEDY Gergely: Neokonzervativizmus Amerikában: egy ellenforradalom kisiklása – [április] 125. p.
- ELEK István: A rendszerváltó évekről. Beszélgetés Kodolányi Gyulával – [augusztus] 7. p.
- ERŐS Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia – [december] 90. p.

- ERŐS Vilmos: Szekfű historiográfiai koncepciója – [február] 51. p.
- FÁY Zoltán: A svájci minaretek – [február] 127. p.
- FÁY Zoltán: Bűnök és bűnhódések – [június] 175. p.
- FÁY Zoltán: Hitpiac Magyarországon – [december] 151. p.
- FÁY Zoltán: Irányváltás – [augusztus] 164. p.
- FÁY Zoltán: Iskolarombolás, iskolaépítés – [október] 169. p.
- FÁY Zoltán: Katasztrófa és segítség. Haiti – [április] 144. p.
- FERCH Magda: Fülep Lajos levelezése. Vekerdi László recenziói – [június] 168. p.
- GÁSPÁR G. János: Csak a baj van meg gyorsan – [október] 180. p.
- GÁSPÁR G. János: Egyszer volt egy rendszerváltás... És? – [február] 144. p.
- GÁSPÁR G. János: És most hova? Mihez kezd a Fidesz a győzelmek után? – [december] 160. p.
- GÁSPÁR G. János: Fordulóban – [április] 156. p.
- GÁSPÁR G. János: Szimbólum és valóság – [augusztus] 174. p.
- GIBRAN, Khalil: A próféta. Részletek. (Ford. Tompa Mária) – [október] 155. p.
- GRANASZTÓI György–Kodolányi Gyula: A Béres-élet-program. Beszélgetés Béres Józseffel és Béres Klárával – [augusztus] 37. p.
- GRANASZTÓI György: Halál az úttesten. Lánglovagok és emlékhelyek – [április] 3. p.
- GRANASZTÓI György: Mi történt itt? A politikum újraalkotása – [október] 9. p.
- GRÓH Gáspár: A sport mint létezésünk tükre. Borsi Kálmán Béla és N. Pál József könyvéről – [február] 107. p.
- GRÓH Gáspár: Az óvatlanság kora – [december] 3. p.
- GRÓH Gáspár: In memoriam Szent-Iványi Domokos – [október] 51. p.
- GRÓH Gáspár: Könnyet aprítani a vízbe. Szalay Lajos levelezése – [október] 157. p.
- GRÓH Gáspár: Különös választás – [június] 17. p.

- GRÓH Gáspár: Mélységben. Németh Magda könyvéről – [augusztus] 144. p.
- GRÓH Gáspár: Minden? Semmi? Avagy két kép a rendszerváltás hőskorából – [február] 45. p.
- GRÓH Gáspár: Mit ránk hagytak a századok – [június] 144. p.
- GRÓH Gáspár: Ne felejtjük a nótát! Sárosi Bálint antológiája – [április] 133. p.
- GYULAI György: Szlovákiai választások – majdnem változások – [augusztus] 189. p.
- HAAS György: Dessewffy Gyula, egy magyar girondista – [április] 38. p.
- HAAS György: Egy távoli sír lakója. Bartha Albert – [december] 64. p.
- HAMBURGER Klára: „Bátor hittel”... Liszt Ferenc kétszázadik születésnapja elé – [december] 107. p.
- HAMVAS Béla: Huszonnyolcadik levél (Magyar Hüperion. Részlet) – [április] 123. p.
- ILLYÉS Mária: Az impresszionizmus sodrában. Beszélgetés Szinyei Merse Annával a magyar festészetről – [február] 97. p.
- JESZENSZKY Géza: Trianon túlhaladása – [június] 151. p.
- KAZANLÁR Szilvia ford.: O’Sullivan, John: Magyarország földrajzi hátrányai – [december] 16. p.
- KAZANLÁR Szilvia ford.: THORPE, Nick: Feljegyzések egy vörös bolygóról. Magyarország történetének legsúlyosabb katasztrófája – [december] 30. p.
- KEREPESZKI Róbert: A „harmincharmadik nemzedék”. Ujváry Gábor könyvéről – [december] 144. p.
- KODOLÁNYI Gyula–Granasztói György: A Béres-élet-program. Beszélgetés Béres Józseffel és Béres Klárával – [augusztus] 37. p.
- KODOLÁNYI Gyula: A rendszerváltó évekről. Elek István beszélgetése – [augusztus] 7. p.
- KODOLÁNYI Gyula: Arculat, ízlés, szellem – [február] 7. p.

- KODOLÁNYI Gyula: Egy titkolt államférfi – [október] 3. p.
- KRIZSÁN András: Helyi érték az ember – [augusztus] 75. p.
- KUBINSZKY Mihály: A pasaréti templom jubileuma – [február] 137. p.
- KUBINSZKY Mihály: A vasbeton évszázada – [április] 152. p.
- KUBINSZKY Mihály: Adolf Loos kettős évfordulója – [október] 176. p.
- KUBINSZKY Mihály: Gondolatok a Bauhausról – [december] 155. p.
- KUBINSZKY Mihály: Posztumusz Ybl Miklós-díjak – [június] 179. p.
- KUBINSZKY Mihály: Széchenyi István, az építő – [augusztus] 168. p.
- KULIN Ferenc: Antall József. Aggodalom és reménység – [augusztus] 20. p.
- KULIN Ferenc: Győzelem – [június] 3. p.
- LAPOSA József: A táj – [augusztus] 82. p.
- M. KISS Sándor: Önmagába zárt történelem. Haas György Nagy Ferenc-könyvéről – [október] 76. p.
- MÁDL Ferenc: A magyarok békés forradalma az Antall-kormány idején – [december] 8. p.
- MÁDL Ferenc: Búcsú Herczegh Gézától – [április] 117. p.
- MÁRKUS Béla: Szembeállítások és szembesítések. Széchenyi Ágnes Lélegzetvétel című könyvéről – [február] 74. p.
- METZ Katalin: Bibliai hősök és bohémek – [április] 148. p.
- METZ Katalin: Démoni virtuóz és miszeszerző abbé – [december] 121. p.
- METZ Katalin: Variációk a világválságra – tegnap és ma – [február] 130. p.
- MICHL József: Tata, Magyary-terv – [augusztus] 73. p.
- MOLNÁR Edit: A Nagy Öregek. Emlékezések – [augusztus] 108. p.
- MONOSTORI Imre: Illyés Gyula, a plebejus költő. Vasy Géza Illyés-könyvéről – [december] 50. p.

- NAGY Ildikó: A művészet él! In memoriam Körösenyi Tamás – [december] 136. p.
- NÓGRÁDI Zoltán: A vidék erőforrásai – [február] 35. p.
- O'SULLIVAN, John: Magyarország földrajzi hátrányai (Ford. Kazanlár Szilvia) – [december] 16. p.
- OROSZ István: Üzenetek. Változatok William Shakespeare szonettjeire – [október] 128. p.
- ORTEGA y GASSET, Jose: Renan – [augusztus] 142. p.
- ŐZE Sándor: Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában – [április] 64. p.
- PÁKOZDI Imre: „Széchenyi-terv: kamu vagy komoly?” Válasz Csillag István és Mihályi Péter cikkére – [október] 197. p.
- PÁKOZDI Imre: Appel! Veszélyes ítélet Strasbourgan – [június] 184. p.
- PETRIK Béla: Egy megghiúsult találkozó – [június] 26. p.
- PROKOPP Mária: Botticelli Esztergomban – [április] 87. p.
- ROLLAND, Romain – Székely, Edmond Bordeaux összeáll.: Krédó – [február] 106. p.
- ROMANO RÁCZ Sándor: Miért nincs a cigányoknak történelemtudata – [június] 64. p.
- SÁRY Pál: Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig. Szmodis Jenő könyvéről – [augusztus] 154. p.
- SIPOS Gábor: Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban – [június] 122. p.
- SOMORJAI Ádám: Pax et Iustitia osculabuntur? Mindszenty bíboros és az igazságosság Kelet-Közép-Európában – [április] 53. p.
- SÜMEGI György: Elemek 1956 képtárából – [október] 146. p.
- SZAKOLCZAI György: Kétféle mérce. Pallos László könyvéről – [február] 121. p.
- SZÁVAI János: 1989. június 16. vagy azok a kivételes pillanatok – [április] 8. p.
- SZEBENI Géza, M.: Kádár János és VI. Pál találkozója – [december] 68. p.

- SZEBENI Géza, M.: Néhány újabb lap a Mindszenty-ügy történetéhez – [augusztus] 117. p.
- SZEBENI Zsuzsa: Az „ákombákom-firkától” a modern tervezőig. Bánffy Miklós korai grafikai munkái – [június] 109. p.
- SZÉKELY, Edmond Bordeaux–Rolland, Romain összeáll.: Krédó – [február] 106. p.
- SZMODIS Jenő: A jog és a vallás szükségszerű kapcsolatáról – [október] 112. p.
- SZMODIS Jenő: Van kiút az útvesztőből? (Prugberger Tamás: Globalizáció, neoliberalizmus és a jog) – [április] 139. p.
- SZÖRÉNYI László: Halfagyaltos hermeneutika – [június] 140. p.
- TEMPFLI József: Megtartani a hitet és a magyarságot. Csóti György beszélgetése – [február] 64. p.
- THORPE, Nick: Feljegyzések egy vörös bolygóról. Magyarország történetének legsúlyosabb katasztrófája (Ford. Kazanlár Szilvia) – [december] 30. p.
- THORPE, Nick: Az Isten háta mögött. A kormány, az egyházak és a romák. Beszélgetés Balog Zoltánnal – [december] 41. p.
- TÓTH Klára: A gyerekek figyelnek bennünket – [október] 173. p.
- TÓTH Klára: Amerikás magyarok – [június] 172. p.
- TÓTH Klára: Egy asszony a havason. Varga Katalin balladája – [február] 134. p.
- TÓTH Klára: Örvényben – [december] 133. p.
- TÓTH Klára: Történelmi lecke. A Biszku-filmről – [augusztus] 161. p.
- TŐKÉS István: Emlékezés Bánffy Miklós grófra születésének 120. évfordulója alkalmából készült emléktáblája előtt – [június] 134. p.
- TÖRÖK Bálint: A Felvidék elvesztése. Popély Gyula könyvéről – [augusztus] 151. p.

- TÖRÖK Bálint: Félelemben zárt múlt (Politikai gyilkosságok Gyömrőn) – [október] 165. p.
- TÖRÖK Bálint: Képviselte-e Nagy Ferenc a magyar érdekeket? – [február] 164. p.
- TÖRÖK Bálint: Remény, aggodalom. Kulin Ferenc Antall-cikkéhez – [december] 177.
- TÖRÖK Bálint: Trianon magyar szemmel (Brya Cartledge könyvéről) – [június] 162. p.
- UJVÁRI Ferenc: A magyarság jogállapota Erdélyben. Csóti György beszélgetése – [április] 16. p.
- UJVÁRI Gábor: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit”. Klebelsberg Kunó (1875–1932) megítéléséről és időszerűségéről. 1. rész – [április] 25. p. – 2. rész – [június] 47. p.
- VÁRADI-KUSZTOS Györgyi: Dániel kerestetik! Gondolatok Bánffy Miklós Erdélyi története és Dániel 5. könyvének kapcsolatáról – [június] 93. p.
- VARGA-ÖTVÖS Béla: A város válsága – a vidék jövője – [február] 19. p.
- VÁRNAGY Ildikó: Szeretem Robert Bressont – [december] 130. p.
- VÖLGYESI Orsolya: Tudományos közintézetek vagy közművelődési intézmények? – [április] 105. p.

Összeállította FÁY ZOLTÁN

